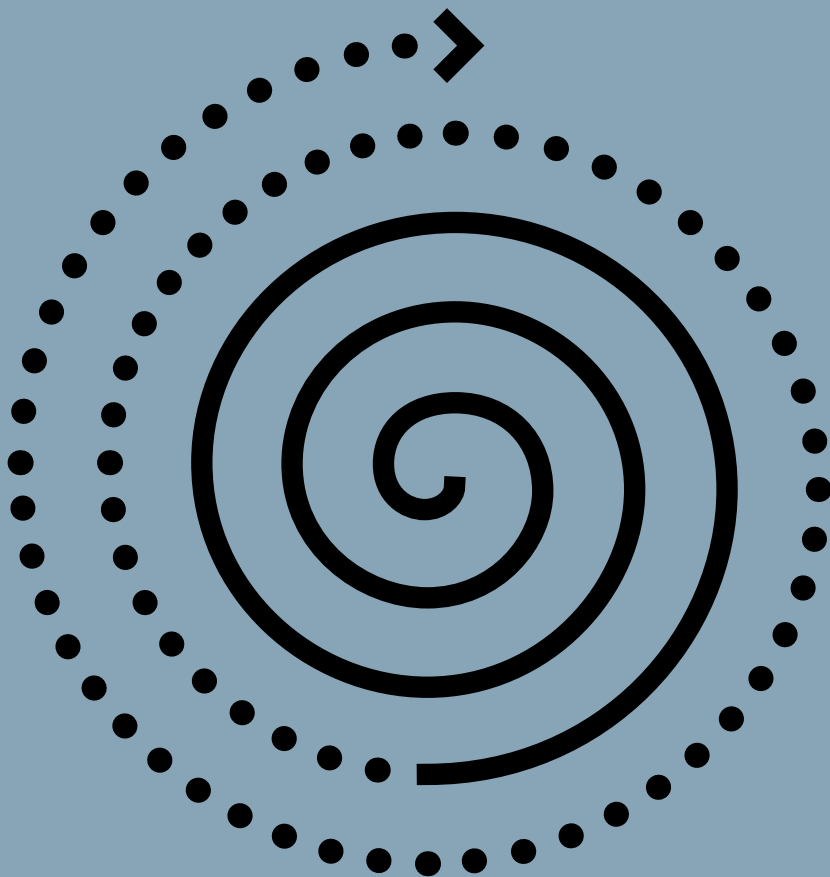

Ilgtspējīga attīstība *un* *sociālās inovācijas*

C

Zinātniskā redaktore
Dr. sc. soc. Baiba Bela

C

Ilgtspējīga attīstība *un* sociālās inovācijas

Zinātniskā redaktore
Dr. sc. soc. Baiba Bela

LU Akadēmiskais apgāds

Baiba Bela (zin. red.). Ilgtspējīga attīstība un sociālās inovācijas.
Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2018. 240 lpp.

RECENZENTI:

Dr. filoz. soc. darbā Signe Dobelniece, Latvijas Lauksaimniecības universitāte
Dr. sc. soc. Vladimirs Meņšikovs, Daugavpils Universitāte

Kolektīvā monogrāfija ir apstiprināta publicēšanai ar Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Sociālo un politisko pētījumu institūta 02.03.2018. sēdes lēmumu (protokola Nr. SZF-V15.5/3).

LITERĀRĀ REDAKTORE Gita Bērziņa
TULKOTĀJA Andra Damberga

Kolektīvā monogrāfija izstrādāta LU Sociālo zinātņu fakultātes Sociālo un politisko pētījumu institūtā ar Valsts pētījumu programmas «Inovācija un ilgtspējīga attīstība: Latvijas pēckrīzes procesi globālā kontekstā» (SUSTINNO) finansiālu atbalstu.

SUSTINNO

ISBN 978-9934-18-306-5

© Latvijas Universitāte, 2018

© Baiba Bela, Baiba Holma, Anita Kovaļevska, Jurijs Ņikišins,
Jānis Pleps, Iveta Reinholde, Vineta Silkāne, Guna Spurava,
Marta Tripāne, Anete Vingre

SATURS

8	IEVADS Ilgtspējīga attīstība, nabadzības un nevienlīdzības mazināšana un cieņpilna dzīve
19	1 ILGTSPĒJĪGAS ATTĪSTĪBAS TIESISKIE UN PĀRVALDES ASPEKTI
20	1.1 JĀNIS PLEPS Ilgtspējīgas attīstības konstitucionālā dimensija
34	1.2 ANITA KOVAĻEVSKA Sociāli atbildīgas valsts princips kā Latvijas Republikas valsts iekārtu raksturojošs princips
70	1.3 IVETA REINHOLDE Sociālās rīcīpolitikas pārvaldības izaicinājumi un krīzes mācības
86	1.4 MARTA TRIPĀNE Veselības stāvokļa nevienlīdzība un veselības rīcīpolitika Latvijā
107	2 CEĻĀ UZ CIEŅPILNU DZĪVI
108	2.1 BAIBA BELA, JURIJS ŅIKIŠINS Ilgtspējas sociālā dimensija: vai virzāties pretī labklājībai un cieņpilnai dzīvei?
140	2.2 BAIBA BELA Nabadzības strupceļš: grūtību akumulācija un risinājumu meklējumi sieviešu pieredzes stāstos
167	3 SOCIĀLĀS INOVĀCIJAS LABĀKAI DZĪVEI
168	3.1 ANETE VINGRE Sociālās inovācijas: valsts loma to sekmēšanā pasaulē un Latvijā
190	3.2 VINETA SILKĀNE Pavirzīšanas iespējas veicināt dalību vēža savlaicīgas atklāšanas programmā
206	3.3 GUNA SPURAVA, BAIBA HOLMA Bibliotekāra kā mediatora loma bērnu un jauniešu digitālās pratības veicināšanā
226	AUTORI
228	ENGLISH SUMMARY Sustainable development, reduction of poverty and inequality, and a decent life
236	AUTHORS

Ilgtspējīga attīstība, nabadzības un nevienlīdzības mazināšana un cieņpilna dzīve

Ilgtspējīgas attīstības ideja tās mūsdienu formulējumā radās 20. gadsimta 80. gados un kļuva plaši pazīstama saistībā ar ziņojumu «Mūsu kopīgā nākotne», ko radīja ANO un 1987. gadā publicēja Norvēģijas kādreizējās premjerministres Grū Hārlemas Bruntlandes vadītā Pasaules Apkārtējās vides un attīstības komisija (WCED, 1987). Jau komisijas ziņojumā ilgtspējīga attīstība tika saistīta ne tikai ar resursiem un apkārtējo vidi, bet arī ar cilvēku spēju celt sabiedrības locekļu labklājību un dzīves kvalitāti, uzlabot piekļuves iespējas izglītībai un veselības aizsardzībai, garantēt minimālos drošības standartus un cilvēktiesību ievērošanu. 1995. gadā Apvienoto Nāciju Organizācijas rīkotajā Pasaules samītā par sociālo attīstību tika uzsvērts, ka attīstības centrā jābūt cilvēkam un labklājībai, kas pieejama visiem (United Nations, 1995). Šādā skatījumā nabadzība un nevienlīdzība ir būtiskākie faktori, kas cilvēkiem liedz būt brīviem no bada, analfabētisma un slimībām, no kurām ir iespējams izvairīties. Visbūtiskāk nabadzība un nevienlīdzība ierobežo pozitīvo brīvību — brīvību dzīvot ar cieņu un brīvību izvīrīt un īstenot sev svarīgus mērķus. Turklāt uz cilvēku brīvību vērsta attīstība ir īstenojama tādā veidā, lai tagadnes paaudžu dzīves apstākļu uzlabošanās nenotiktu uz nākotnes paaudžu rēķina. Tā ir pieeja, kas iestājas par katra cilvēka tiesībām uz cieņpilnu dzīvi, ko nodrošina tāda ekonomiskā attīstība, kas ir līdzsvarā ar mūsu planētas ekosistēmu. Tā balstās uz atziņu, ka mēs dzīvojam pasaulē, kura kļūst arvien sarežģītāka un kurā lokālas un nacionālas norises arvien jūtāmāk ir iesaistītas globālo norišu tiklos.

Mūsdienu zinātnē un politikā arvien izteiktāka kļūst spriedze starp vides un sabiedrības vajadzībām, kā arī nevienprātība izpratnē par to, ko nozīmē attīstība, ilgtspēja un pamatnosacījumi cieņpilnai dzīvei visiem. Pasaules vadošie ilgtspējīgas attīstības pētnieki uzdod divus ļoti būtiskus jautājumus — kā cilvēku vēlmi dzīvot labāk sabalansēt ar planētas ekosistēmas robežām un kā veidot taisnīgāku sabiedrību, kura mazina nevienlīdzību un kurā katram ir iespēja īstenot sev svarīgus mērķus tā, lai neapdraudētu nākamo paaudžu iespējas īstenot viņu mērķus (United Nations Development Programme, 2011). Tas ir arī jautājums par mūsu atbildību nākamo paaudžu priekšā — vai mūsu mazmazbērniem arī būs laba dzīve un kāda tā būs, domājot gan par dabas resursiem un vidi, gan par sabiedrības uzbūvi un cilvēku savstarpējām attiecībām, kādas atstāsīm mantojumā nākamajām paaudzēm. Apvienoto Nāciju Organizācija un ar to saistītie pētnieki pašlaik ir visspēcīgākie lobīji idejai, ka «tautas attīstība ietver tādu cilvēka brīvību paplašināšanos kā brīvība dzīvot ilgu, veselīgu un radošu dzīvi, sasniegt mērķus, kurus cilvēkiem ir iemesls uzlūkot par vērtīgiem, un aktīvi iesaistīties taisnīgas un ilgtspējīgas attīstības veidošanā uz mūsu kopīgās planētas» (United Nations Development Programme, 2010, p. 2). Patlaban dominējošā pieeja, kas nosaka arī Latvijas politisko darba kārtību un zinātnes pamatievirzi, ir balstīta uz

pārlicību, ka ir iespējama ekonomiska izaugsme, kas nes labklājību visiem un var tikt sabalansēta ar vides aizsardzību un planētas ekosistēmu kapacitāti. Reizē arvien plašāk ilgtspējīgas attīstības pētnieku vidū nostiprinās atziņa, ka Rietumu attīstības modelis nav universāla izmēra T kreklis, kas der visiem (Buch-Hansen & Lauridsen, 2012). Tas pat nav ideāls, uz ko tiekties, kaut arī Pasaules Banka un Ekonomiskās attīstības un sadarbības organizācija (OECD) joprojām Rietumvalstu dzīvesveidu un ekonomiskās attīstības rādītājus lieto kā attīstības mērauklu (Banerjee, 2003).

Ļoti nopietna pretruna un problēma slēpjas apstākļi, ka turpmākam iedzīvotāju labklājības kāpumam un valstu ekonomiskai izaugsmei ir nepieciešams kāpināt ražošanu un attiecīgi arī patēriņu. Ekoloģiskās pēdas idejas izstrādātāji norāda, ka pašreizējā ražošanas attīstības pakāpe un zemesloides iedzīvotāju dzīvesveids 1,7 reizes pārsniedz mūsu planētas ekosistēmas spēju šādu dzīvesveidu uzturēt, bet 2030. gadā ekosistēmas iespēju robežas tiks pārsniegtas jau divas reizes (Ecological Footprint, n. d.). Te gan jāatzīmē, ka pastāv būtiskas globālas atšķirības pieejā resursiem un to izmantošanā — 2013. gadā pasaulē vidēji ekoloģiskā pēda bija 1,82 ha, Āfrikā tikai 0,82 ha, Eiropā — 2,85 ha, bet Ziemeļamerikā — 5,05 ha (Ecological Footprint, n. d.). Līdz ar to jau tagad ir skaidrs, ka vienīgi stingrākas vides aizsardzības prasības nav risinājums. Daudzi pētnieki uzskata, ka vārdu savienojums «ilgtspējīga attīstība» apzīmē neiespējamu procesu, jo klimata pārmaiņas, dabas daudzveidības strauja samazināšanās, neatjaunojamo resursu izsmelšana, kā arī pieaugoša nevienlīdzība liecina par ko citu — ir jāmaina dzīvesveids, transformējot kā ražošanu, tā patēriņu (Kallis, Demaria, & D'Alisa, 2015). Jaunāko teoriju un vides aktivistu kustību piedāvātiem pamatjēdzieniem vēl nav pat tulkojuma latviešu valodā — *degrowth theory* un *degrowth movement* varētu saukt par «izaugsmes samazināšanas teoriju» un «izaugsmes mazināšanas kustību». Tās aizstāv radikālu dzīvesveida vienkāršošanu un atteikšanos no kapitalisma ekonomikas tās pašreizējā veidolā. Rūpes, dališanās, kopīga resursu apsaimniekošana, ienākumu zemākā sliekšņa un griestu noteikšana — tie ir tikai daži atslēgvārdi, kas raksturo nepieciešamo sistēmas transformāciju. Maksimāla peļņa un pārmērīgs patēriņš kā ilgots stāvoklis ir izrādījušies maldinoši «ideāli», kas dažiem ir nesuši izšķērdīgu dzīvesveidu, bet citiem, kuru diemžēl ir vairākums, — trūkumu un postu. Pat vadošie pasaules ekonomisti beidzot runā par to, ka pašreizējā globālā finanšu sistēma un kapitālisms tā tagadējā formā ir radījuši aizvien nevienlīdzīgāku sabiedrību, kas ļāvusi materiālos resursus sakoncentrēt šauru grupu rokās (Stiglitz, 2012).

Latvija ir neatkarīga valsts jau vairāk nekā divdesmit piecus gadus. Šajā laikā ir nostiprinātas nozīmīgas brīvības — runas brīvība, pulcēšanās brīvība, pārvietošanās brīvība un citas. Mūsu ikdienas materiālā labklājība ir būtiski citāda nekā 90. gadu sākumā. Padomju laika preču deficīts pastāv tikai stāstos, atceroties sviesta rindas, cukura rindas, šņabja talonus vai prieku

nopirkt tualetes papīru. Jaunākā paaudze ir augusi Latvijā, kur nevajag atļauties, lai aizbrauktu uz Kolkas ragu, vai vīzu ceļojumam uz Franciju, un tā nezina, ko nozīmē tukši veikalu plaukti. Tajā pašā laikā ir tendence uzmanības priekšplānā izvirzīt nevis sasniegto, bet nesasniegto. Patiešām, statistikas dati liecina, ka Eiropas Savienības mērogā mūsu algas un pensijas ir zemākas, ienākumu nevienlīdzība lielāka, sociālais budžets un veselības nozares budžets (procentpunktos no IKP) atpaliek no Eiropas Savienības vidējā. Veikalu plaukti gan ir pilni, bet ne visi var atļauties nopirkt pat nepieciešamo. Patēriņa sabiedrības rūpnieciskās mākslas darbi luksusa preču veikalos spilgti atgādina par patērētāju vairuma pirktspējas deficītu. Raugoties uz ikdienas dzīves standartu Dānijā, Vācijā vai Īrijā, neapšaubāmi rodas izjūta, ka mēs joprojām atpaliekam un neesam nokļuvuši tur, kur «kaut pastalās, bet brīvi» gribējam nokļūt. Sabiedrības apziņā joprojām dominē pārlicība, ka nepieciešams «noķert Rietumus». Radikālās idejas par izaugsmes samazināšanu un patēriņa ierobežošanu kā vienīgo iespējamo atbildīgo rīcību šķiet pāragras Latvijā, kur līdzīgi kā daudzās valstis, kuras cenšas noķert Rietumus, attieksmi var raksturot ar metaforu: «Hei, jums bija ballīte, bet mums tiks tikai pagīras!?!» Kaut arī globālajā politiskajā darba kārtībā zinātnieku un vides aktivistu radikālākās idejas vēl ir jaunas, ļoti iespējams, tuvākajās desmitgadēs tās pilnībā mainīs izpratni par vēlamajiem rīcības scenārijiem un politiskajām nostādnēm.

Valsts pētījumu programmas «Inovācija un ilgtspējīga attīstība: Latvijas pēckrīzes procesi globālā kontekstā» (SUSTINNO) projekta «Ilgtspējīgas attīstības sociālā dimensija un sociālās inovācijas» pētnieku komanda pētīja tieši ilgtspējīgas attīstības sociālos jautājumus, kamēr ekonomisko un vides dimensiju pētīja kolēģi citos SUSTINNO projektos. Ņemot vērā 2008.–2009. gada ekonomiskās krīzes dziļumu un atziņu, ka sociālajos jautājumos krīžu sekas ir jūtamas ilgāk nekā ekonomiskajos (Brigsa et al., 2014), pētnieku komandas mērķis bija vēl šaurāks — pētīt tieši pēckrīzes attīstības trajektorijas. Kā zinātnieki mēs piedāvājam raudzīties uz Latvijas ekonomiskās un sociālās attīstības procesiem no cita skatu punkta — no ilgtspējīgas attīstības perspektīvas. Projekta noslēguma kolektīvajā monogrāfijā iepazīstināsim ar galvenajiem pētījuma rezultātiem. Ievadā vispirms tiks raksturotas idejas par ilgtspējīgu attīstību, kas veido pētījuma konceptuālo pamatojumu, un pēc tam apskatīta nodaļu struktūra, kas veidota ap trim lielajiem pētījuma jautājumiem, proti, kāds ir juridiskais ietvars un pārvaldes efektivitāte ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanai, kā veicas ar ilgtspējīgas sociālās attīstības galveno bremzētāju — nabadzības un nevienlīdzības mazināšanu — un kādas ir sociālo inovāciju iespējas risināt jaunus attīstības izaicinājumus un sociālas problēmas.

Tiesības uz cieņpilnu dzīvi, kas jānodrošina ilgtspējīgai attīstībai, ir būtiska grāmatas caurviju tēma. Gan starptautiski, gan Latvijā plašāk zināma

ANO Vides un attīstības konferences ziņojumā «Mūsu kopīgā nākotne» formulētā definīcija: ilgtspējīga attīstība ir tāda attīstība, kurā cilvēku pašreizējās vajadzības tiek apmierinātas, neierobežojot nākamo paaudžu iespējas apmierināt viņu vajadzības (WCED, 1987). Tā kā pētījumā ievērojām jaunāko pieeju, kas priekšplānā izvirza labklājības un brīvības ideju, isi iepazīstināšu ar argumentiem, kāpēc fokuss uz vajadzību apmierināšanu jaunajā tūkstošgadē tiek uzskatīts par nepietiekamu. Izcilais ekonomists Amartija Sens (*Amartya Sen*) piedāvā skatīties uz attīstību kā uz cilvēka spēju un brīvību stiprināšanu, nevis vienkārši kā vajadzību apmierināšanu (Sen, 2001, 2013). Viņš uzskata, ka cilvēkiem ir būtiski nevis koncentrēties tikai uz vajadzībām (jo vajadzības cilvēkiem ir līdzīgas kā visām citām dzīvajām būtnēm), bet svarīga ir iespēja brīvi izlemt, ko viņi vēlas (ieskaitot to, kuras vajadzības apmierināt), un dzīvot tādā veidā, kā vēlas (neatkarīgi no tā, vai izraudzītais dzīvesveids tiek uzskatīts par vajadzību). Brīvības perspektīvas iekļaušana ilgtspējīgas attīstības definēšanā ir radījusi vispārīgas sekas — mēs redzam cilvēkus nevis vienkārši kā būtnes, kurām ir vajadzības, bet pirmkārt kā cilvēkus, kuru brīvībai ir nozīme un kuri paši var izlemt, kā identificēt dažādās vajadzības un noteikt to prioritātes. Jāuzsver, ka šādā skatījumā demokrātija iegūst vēl dziļāku pamatojumu — diskusiju brīvība un politiskās līdzdalības brīvība ir ļoti būtiskas, lai varētu runāt par demokrātisku attīstību, nevis «no augšas diktētu» attīstību. Vienošanās par sabiedrības mērķiem un vērtībām, prioritārajām vajadzībām, pat patēriņa uzvedību ir jābalsta uz publisko diskusiju. 2015. gadā ANO pieņemtā rezolūcija «Mūsu pasaules pārveidošana: Ilgtspējīgas attīstības programma 2030. gadam» un ilgtspējīgas attīstības mērķi ir balstīti uz priekšstatiem par iekļaujošu attīstību, kas vērsta uz cilvēka brīvību paplašināšanu (United Nations, 2015).

SUSTINNO pētījuma mugurkaulu veido pieņēmums par to, ka cilvēkiem ir tiesības dzīvot ilgu, veselīgu un radošu dzīvi, īstenot sev svarīgus mērķus, un šo mērķu īstenošana nedrīkstētu ierobežot nākamo paaudžu iespējas izvirzīt un īstenot tām svarīgus mērķus. Analizējot pašreizējos procesus Latvijas sabiedrībā, grāmata veidota kā platforma tālākai publiskai diskusijai par vērtībām, kas balsta mūsu valsts attīstību un tās virzību preti nospraustajiem attīstības mērķiem. Meklēsim atbildes uz pētījumā izvirzītajiem jautājumiem — kādas ir Latvijas pēckrīzes sociālās problēmas un to ietekme uz ilgtspējīgu sociālo un reģionālo attīstību, vērtēsim sociālo problēmu pārvarēšanas iespējas, kā arī analizēsim tiesiskā ietvara noteiktos pienākumus ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanai un to, vai pārvaldes sistēma spēj efektīvi risināt sociālās problēmas.

Kolektīvās monogrāfijas pirmā daļa «Ilgtspējīgas attīstības tiesiskie un pārvaldes aspekti» aplūko tiesiskā ietvara noteiktos pienākumus ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanai un pārvaldes sistēmas spēju efektīvi risināt sociālās problēmas. JĀNIS PLEPS rakstā «ILGTSPĒJĪGAS ATTĪSTĪBAS

KONSTITUCIONĀLĀ DIMENSIJA» pievērsies jautājumam, vai Satversmē ir ietverts pietiekams ilgtspējīgas attīstības jautājumu regulējums un kāda veida rīcību šajā jomā Satversme paredz. Autors analizē ilgtspējīgas attīstības principa attīstību Latvijas konstitucionālajā iekārtā, kā arī aplūko Satversmes normas, kurās ir ietverti atsevišķi ilgtspējīgas attīstības principa elementi. Ņemot vērā, ka ilgtspējīgas attīstības sociālajā dimensijā izšķiroša loma ir tādiem principiem kā cilvēka cieņa, taisnīgums, vienlīdzība un solidaritāte, tiek pievērsta uzmanība arī jautājumam par valsts sociālo atbildīgumu. ANITA KOVAĻEVSKA rakstā «SOCIĀLI ATBILDĪGAS VALSTS PRINCIPS KĀ LATVIJAS REPUBLIKAS VALSTS IEKĀRTU RAKSTUROJOŠS PRINCIPS» iepazīstina ar sociāli atbildīgas valsts idejas vēsturisko attīstību pasaulē un Latvijā, dziļāk analizē sociāli atbildīgas valsts principa saturu (valsts pienākumu nodrošināt cilvēka cienīgas eksistences minimālos priekšnoteikumus; valsts pienākumu nodrošināt aizsardzību sociāla riska gadījumā; valsts pienākumu rūpēties par sociālo taisnīgumu un cilvēka saistību ar sabiedrību), kā arī skaidro no šī principa izrietošos pienākumus un tiesības Latvijas Republikai. Jāatzīst, ka Latvijā izveidotais tiesiskais ietvars ilgtspējīgas un sociāli atbildīgas attīstības iedzīvināšanai neliek nekādus šķēršļus, tāpēc iespējams diskutēt par izpratnes, zināšanu vai gribas trūkumu atbilstoši rīkoties. Tālāk pētījumā pievērsta uzmanība attīstības plānošanas sistēmas darbības novērtējumam, kas varētu sniegt būtiskas atbildes uz jautājumu, kāpēc attīstība buksē, par spīti labvēlīgam juridiskajam nodrošinājumam un plašam klāstam dažāda līmeņa attīstības stratēģiju. IVETA REINHOLDE rakstā «SOCIĀLĀS RĪCĪBPOLITIKAS PĀRVALDĪBAS IZAIČINĀJUMI UN KRĪZES MĀCĪBAS» analizē spēkā esošos sociālās politikas plānošanas dokumentus Latvijā — pamatnostādnes, lai identificētu tajos ietverto redzējumu par sociālās jomas un pakalpojumu pārvaldību. Savukārt MARTA TRIPĀNE rakstā «VESELĪBAS STĀVOKĻA NEVIENLĪDZĪBA UN VESELĪBAS RĪCĪBPOLITIKA LATVIJĀ» aplūko veselības stāvokļa nevienlīdzību un to ietekmējošos faktoros, kā arī salīdzina iedzīvotāju izvirzītās prioritātes ar prioritātēm veselības politikā.

Monogrāfijas otrajā daļā «Ceļā uz cieņpilnu dzīvi» analizēta nabadzība un sociālā atstumtība kā nozīmīgas sociālās problēmas Latvijā, iezīmējot to negatīvo ietekmi uz ilgtspējīgu sociālo un reģionālo attīstību. BAIBA BELA un JURIS ŅIKIŠINS rakstā «ILGTSPĒJĪGAS SOCIĀLĀ DIMENSIJA: VAI VIRZĀMIES PRETĪ LABKLĀJĪBAI UN CIENĪPILNAI DZĪVEI?» apskata nabadzības un sociālās atstumtības mērīšanas metodiku un, padziļināti analizējot māsaimniecību materiālo nenodrošinātību, pievērs uzmanību iedzīvotāju iespējām sasniegt pienācīgu dzīves līmeni kā nozīmīgam sociālās ilgtspējas faktoram. Autori analizē ienākumu slietņus, pie kuriem Latvijas iedzīvotāji sastopas ar resursu deprivāciju un sociālo atstumtību. BAIBA BELA rakstā «NABADZĪBAS STRUPCEĻŠ: GRŪTĪBU AKUMULĀCIJA UN RISINĀJUMU MEKLĒJUMI SIEVIEŠU PIEREDZES STĀSTOS» pievērsas vienas sevišķi ievainojamas

sociālas grupas pieredzes analīzei — sievietēm, kurām ir zema izglītība un kuras audzina bērnus vienas vai kopā ar problemātiskiem partneriem; rakstā pētīts, ko nozīmē dzīve ar ierobežotiem līdzekļiem uz izaugsmi un patēriņu vērsta sabiedrībā. Abos rakstos autori pieskaras pilsētu un lauku iedzīvotāju dzīves limeņa, iespēju un pieejamo pakalpojumu atšķirībām, kā arī apskata problēmu pārvarēšanas iespējas. Strādājošo nabadzību un sociālās problēmas mājokļu pieejamībā projekta pētnieki Mareks Niklass un Līga Rasnača aplūkos atsevišķā izdevumā.

Monogrāfijas trešā daļa «Sociālās inovācijas labākai dzīvei» aplūko valsts lomu inovāciju sekmēšanā un dziļāk pievēršas diviem ļoti atšķirīgiem sociālo inovāciju piemēriem, kas katrs savā veidā ir saistīti ar cilvēka drošumspēju un dzīves kvalitāti. ANETE VINGRE rakstā «SOCĪĀLĀS INOVĀCIJAS: VALSTS LOMA TO SEKMĒŠANĀ PASAULĒ UN LATVIJĀ» iepazīstina ar diskusiju par valsts lomu sociālo inovāciju sekmēšanā, analizē starptautisko pieredzi saistībā ar valstu lietotajiem rīcībpolitikas instrumentiem sociālo inovāciju sekmēšanā, kā arī sniedz ieskatu Latvijas situācijā. VINETA SILKĀNE rakstā «PAVIRZĪŠANAS IESPĒJAS VEICINĀT DALĪBU VĒŽA SAVLAICĪGAS ATKLĀŠANAS PROGRAMMĀ» pievēršas ar veselības uzvedību saistītam sociālo inovāciju lokam. Autore pēta, kādi pamudinājumi uzaiicinātajām personām būtu nozīmīgi, lai tās ierastos uz veselības pārbaudi. Jautājums ir būtisks saistībā ar iedzīvotāju drošumspēju veselības jautājumos — no vienas puses, mirstībai no onkoloģiskām slimībām ir augsti rādītāji (kaut gan mūsdienās onkoloģiskas saslimšanas var sekmīgi ārstēt), bet, no otras puses, iedzīvotāju atsaucība dalībai valsts finansētajā vēža savlaicīgas atklāšanas programmā ir zema. BAIBA HOLMA un GUNA SPURAVA rakstā «BIBLIOTEKĀRĀ KĀ MEDIATORA LOMA BĒRNU UN JAUNIEŠU DIGITĀLĀS PRATĪBAS VEICINĀŠANĀ» pēta informācijpratības, un īpaši digitālās pratības, pilnveidošanas iespējas bērnu un jauniešu vecumgrupā, pievēršoties bibliotekāriem, jo Latvijā bērni un pusaudži lieto internetu bibliotēkās ievērojami vairāk nekā citviet Eiropā. Ņemot vērā arī to, ka no vecāku un pedagogu puses vērojams digitālās pratības mediācijas deficīts, autore skaidro, vai publisko bibliotēku bibliotekāri ir potenciāli gatavi pildīt jaunas sociālās lomas attiecībā uz bērnu un jauniešu digitālās pratības pilnveidošanu.

Pateicības

Monogrāfijas autori izsaka pateicību visiem, kuri snieguši atbalstu pētījuma

procesā un grāmatas tapšanas gaitā. Izglītības un zinātnes ministrijai — par valsts pētījumu programmas finansējumu, kas deva iespēju pētījumu veikt. LU Sociālo zinātņu fakultātes administrācijai — par nozīmīgo atbalstu visu praktisko un finansiālo jautājumu risināšanā. Tirgus un socioloģisko

pētījumu centram «Latvijas Fakti» — centrs 2015. gadā veica kvantitatīvu pētījumu «Socioloģiska aptauja par nabadzības un sociālās atstumtības riskiem». Socioloģijas maģistra studiju programmas studentiem un kultūras un sociālās antropoloģijas bakalaura studiju programmas studentiem — viņi 2015. un 2016. gadā veica dzīvesstāsta intervijas ar cilvēkiem, kuri ir pieredzējuši grūtus dzīves apstākļus, un 25 intervijas uzticēja arī SUSTINNO pētījumam. Pateicamies LU Akadēmiskajam apgādam par patiesām rūpēm grāmatas ceļā pie lasītāja.

Izmantotie avoti

- Banerjee, B. S. (2003). Who Sustains Whose Development? Sustainable Development and the Reinvention of Nature. *Organization Studies*, 24(1), pp. 143–180. Retrieved from <http://datubazes.lanet.lv:2388/content/24/1/143.full.pdf+html>
- Brigsa, S., Broka, A., Rajevska, F., Ročāns, K., Romanovska, L., & Ziverte, L. (2014). Krīze: izaicinājumi un iespējas sociālajai cilvēkdrosībai Latvijā. No J. Rozenvalds, A. Zobena (red.), *Daudzveidīgās un mainīgās Latvijas identitātes* (149–172. lpp.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Buch-Hansen, M., & Lauridsen, L. S. (2012). The Past, Present and Future of Development Studies. *Forum for Development Studies*, 39(3), pp. 293–300. doi:10.1080/08039410.2012.709985
- Ecological Footprint (n. d.). *Earth Overshoot Day*. Global Footprint Network: Advancing the Science of Sustainability. Retrieved from <http://www.footprintnetwork.org/our-work/ecological-footprint>
- Kallis, G., Demaria, F., & D'Alisa, G. (2015). Introduction. Degrowth. In G. D'Alisa, F. Demaria, & G. Kallis (Eds.), *Degrowth: A Vocabulary for a New Era* (pp. 1–17). New York, London: Routledge. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/271506217_Introduction_of_Degrowth_A_Vocabulary_for_a_New_Era_2015
- Sen, A. (2001). Introduction: development as freedom. *Development as freedom*. Oxford: Oxford University Press, pp. 3–12. Retrieved from https://books.google.lv/books?id=NQs75PEa618C&pg=PA3&hl=lv&source=gb_s_toc_r&cad=3#v=onepage&q&f=false
- Sen, A. (2013). The Ends and Means of Sustainability. *Journal of Human Development and Capabilities: A Multi-Disciplinary Journal for People-Centered Development*, 14(1), pp. 6–20. doi:10.1080/19452829.2012.747492
- Stiglitz, J. E. (2012). *The Price of Inequality*. New York, London: W.W. Norton & Company. doi:dx.doi.org/10.17310/ntj.2015.2.09
- United Nations (1995). *Gateway to Social Policy and Development. Report of the World Summit for Social Development*. A/CONF.166/9, Report adapted

by UN Department of Economic and Social Affairs on 6–12 March 1995.

Retrieved from <http://www.un.org/esa/socdev/wssd/text-version/agreements/poach2.htm>

United Nations (2015). *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. A/RES/70/1, Resolution adapted by General Assembly on 25 September 2015. Retrieved from <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld>

United Nations Development Programme (2010). *The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development*. *Human Development Report*. New York: United Nations Development Programme. Retrieved from <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2010/chapters/>

United Nations Development Programme (2011). *Sustainability and Equity: A Better Future for All*. *Human Development Report*. New York: United Nations Development Programme. Retrieved from <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2011/download/>

WCED (1987). *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*. Oxford, UK: Oxford University Press. Retrieved from <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>

Ilgtspējīgas attīstības tiesiskie un pārvaldes aspekti

1

Ilgtspējīgas attīstības konstitucionālā dimensija

Šis nodaļas mērķis ir raksturot ilgtspējīgas attīstības konstitucionālo dimensiju Latvijā, proti, noskaidrot, vai Satversmē ir ietverts pietiekams ilgtspējīgas attīstības jautājumu regulējums un kāda veida rīcību šajā jomā Satversme paredz. Lai sasniegtu šo mērķi, autors analizēs ilgtspējīgas attīstības principa attīstību Latvijas konstitucionālajā iekārtā, kā arī aplūkos Satversmes normas, kurās ir ietverti atsevišķi ilgtspējīgas attīstības principa elementi. Autora izdarītie secinājumi pamatā balstīti uz Satversmes tiesas prakses analīzi, kas papildināta ar Latvijas tiesību zinātnē paustajiem viedokļiem par analizējamo jautājumu un likumdevēja praksi.

Latvijas Republikas konstitucionālās iekārtas pamatu veido 1922. gada 15. februāra Latvijas Republikas Satversme (turpmāk — Satversme) (Satversmes sapulce, 1922). Satversmes kodifikācijas stilu varētu raksturot kā ekstrēmu lakonismu jeb tekstuālu skopumu, kas principiāli atšķiras no izvērstajām politiskajām deklarācijām un sīkumainā tehniskā regulējuma, kāds raksturīgs mūsdienu konstitūcijām (Pleps, 2012, 53.–54. lpp.). Satversmes lakonisms nodrošina Satversmes nenovecošanu, jo pieļauj Satversmes iztulkošanu atbilstoši laikmeta garam un prasībām, orientējoties uz modernas demokrātiskas tiesību sistēmas juridiskajām atziņām (Levits, 2000, 266. lpp.). Šo iemeslu dēļ Satversmes tiesa ir uzsvērusi, ka «Satversme pēc savas būtības ir iss, lakonisks, tomēr komplicēts dokuments» (Satversmes tiesa, 2005). Savukārt tas nozīmē, ka Satversme regulē ikvienu aktuālu un sabiedrības dzīvei būtisku jautājumu, paredzot noteiktu attiecīgā jautājuma risinājumu. Vajadzīgās atbildes atvasināmas no Satversmes tās iztulkošanas ceļā, kā arī likumdevējam ir iespēja grozīt vai papildināt Satversmes regulējumu, lai tas precīzāk un skaidrāk sniegtu sabiedrībai nepieciešamās atbildes.

Ilgtspējīga attīstība ir bijis būtisks izaicinājums konstitucionālajām tiesībām aizvadītā gadsimta beigās un šajā gadsimtā. Konstitucionālo tiesību teorijā atzīts, ka konstitucionālo tiesību jēdzienu, normu un principu pabeigtība pat mūsdienu apstākļos vēl joprojām ir nosacīta. Šajā ziņā kā piemērs tradicionāli tiek minēti tieši vides aizsardzības un ilgtspējīgas attīstības jautājumi, kas strauji attīstījušies dažu gadu desmitu laikā (Кудинов, 2006, с. 9–10). Ilgtspējīgas attīstības dimensija pašreizējos politiskajos lēmumos un tiesību praksē prasa vērtēt un ņemt vērā nākamo paaudžu intereses, kas ir pietiekami liels izaicinājums konstitucionālajās tiesībās (Klepfers, 2003, pp. 325–327).

Latvijas gadījumā izšķirošos lēmumus par ilgtspējīgas attīstības ideju nozīmi konstitucionālajā iekārtā faktiski pieņēma Satversmes tiesa, veicot metodoloģiski korektu Satversmes iztulkošanu konkrētās lietās. Konceptuāla izšķiršanās par ilgtspējīgas attīstības ideju vietu notika Satversmes tiesas spriedumos, nevis mērķtiecīgos Satversmes grozījumos, kurus būtu veicis likumdevējs. Satversmes normas nodereja tikai par pietiekamiem pieturas

punktiem, lai Satversmes tiesa varētu atzīt, ka ilgtspējīgas attīstības princips ir viens no Latvijas Republikas konstitucionālās iekārtas vispārējiem tiesību principiem (Satversmes tiesa, 2008a).

Satversmes tiesa gan nav izmantojusi ilgtspējīgas attīstības principu, un jo īpaši tā elementus, kas saistīti ar sociāli atbildīgas valsts principa nodrošināšanu, lai iezīmētu noteiktus valsts pienākumus sociālās nevienlīdzības mazināšanā sabiedrībā. Atsevišķi Satversmes tiesas tiesneši ir aicinājuši katrā lietā, kas saistīta ar valsts atbalsta pasākumiem sociālo un ekonomisko tiesību jomā, definēt, kas ir minimālais apjoms, kurš valstij jānodrošina (Branta, 2006). Tas nozīmētu, ka Satversmes tiesa atbilstoši Satversmei un vispārējiem tiesību principiem noteiktu, cik liels apjoms katrā gadījumā valstij vismaz būtu jāsniedz, lai nodrošinātu atsevišķu cilvēku vajadzības un īstenotu sociālo taisnīgumu.

Nozīmīgs faktors šajā gadījumā būtu cilvēka cieņa kā viens no Latvijas konstitucionālās iekārtas pamatiem (Satversmes tiesa, 2017b. Sal.: Kovaļevska, 2009). Tajā pašā laikā pozitīvi vērtējama tiesībsarga iniciatīva konsekventi izcelt valsts pienākumu nodrošināt personu sociālās un ekonomiskās tiesības, lai sekmētu sociāli atbildīgas valsts un ilgtspējīgas attīstības principu īstenošanu (Matule, 2017). Šīs jomas iezīmēšana kā viena no tiesībsarga darba prioritātēm un konsekventa uzturēšana dialogā ar Ministru kabinetu, Saeimu un Satversmes tiesu var kļūt par svarīgu institucionālu mehānismu sociāli atbildīgas valsts un ilgtspējīgas attīstības principa prasību apzināšanā un ieviešanā.

Ilgtspējīgas attīstības idejas attīstība

Riodežaneiro deklarāciju «Par vidi un attīstību» (UN, 1992) un tajā noteiktajiem principiem (Satversmes tiesa, 2008b). Ilgtspējīgas attīstības ideja pirmsākumos aptvēra vides aizsardzības un līdzsvarotas ekonomiskās attīstības jomu (Čepāne & Meiere, 2011, 718.–721. lpp.; Meiere, 2013, 73.–79. lpp.). Ilgtspējīga attīstība saistās ar rūpēm par nepieciešamību līdzsvarot tagadējās paaudzes rīcības pieļaujamās robežas ar nākamo paaudžu interesēm. Kā atzinusi Satversmes tiesa, «tiesības uz attīstību ir jāīsteno tā, ka tagadējo paaudžu attīstības un vides vajadzības taisnīgā veidā tiek saskaņotas ar nākamo paaudžu vajadzībām» (Satversmes tiesa, 2008b).

Ilgtspējīgas attīstības ideja paredz noteiktus standartus tagadējās paaudzes rīcībai ar pieejamajiem dabas resursiem, lai tās tiesības uz attīstību līdzsvarotu ar nākamo paaudžu interesēm. Pēc būtības tas nozīmē prasību pēc ilgtspējīgas, saprātīgas, racionālas un taisnīgas pieejamo dabas resursu izmantošanas un vides aizsardzības apsvērumu integrācijas citās politikās

Ilgtspējīgas attīstības idejas izplatība pasaulē saistīta ar Apvienoto Nāciju Organizācijas 1992. gada jūnija konferences

un attīstības plānos (Meiere, 2013, 78. lpp.). Tagadējās paaudzes un nākamo paaudžu iespējas dzīvot labvēlīgā vidē ir daudzējādā ziņā atkarīgas no visu valstu gatavības īstenot ilgtspējīgu attīstību (Satversmes tiesa, 2011a).

Līdztekus līdzsvarotai ekonomiskajai attīstībai un vides aizsardzībai ANO ilgtspējīgas attīstības idejā ietvēra arī sociālo attīstību. Sociālās attīstības perspektīva ļāva atzīt, ka ilgtspējīga attīstība ir ietvars, kas ļauj ikvienam sasniegt augstāku dzīves kvalitāti (Meiere, 2013, 79. lpp.). Sevišķi skaidri tas iezīmējās ANO 1995. gada konferences Kopenhāgenā deklarācijā «Par sociālo attīstību» (UN, 1995). Laika gaitā ilgtspējīgas attīstības jēdziena saturs ir attīstījies, un tagad šis jēdziens tiek plaši lietots daudzās nozarēs, kurās tam ir sava specifiska nozīme (Satversmes tiesa, 2008b).

Ilgtspējīga attīstība Eiropas Savienībā ir definēta kā visaptverošs politikas mērķis, kas nosaka visu Eiropas Savienības politiku un rīcību. Saskaņā ar Līguma par Eiropas Savienības darbību 11. pantu ilgtspējīgas attīstības veicināšana ir viens no Eiropas Savienības mērķiem (ES, 2012a). Savukārt Līguma par Eiropas Savienību preambulā pausta Eiropas Savienības dalībvalstu apņemšanās veicināt savu tautu ekonomisko un sociālo attīstību, ievērojot ilgtspējīgas attīstības principu, kā arī īstenot tādu politiku, kas reizē ar sasniegumiem ekonomikas integrācijā nodrošina attīstību arī citās jomās. Ilgtspējīga attīstība saskaņā ar Līguma par Eiropas Savienību 3. panta trešo daļu noteikta arī par vienu no Eiropas Savienības prioritātēm. Atbilstoši tam Eiropas Savienības darbība ir vērsta uz to, lai panāktu stabilu Eiropas attīstību, kuras pamatā ir līdzsvarota ekonomiskā izaugsme, sociālā tirgus ekonomika ar augstu konkurētspēju, kā arī sociālā attīstība, vides augsta līmeņa aizsardzība un tās kvalitātes uzlabošana. Eiropas Savienība paudusi apņemību apkarot sociālo atstumtību, diskrimināciju un veicināt sociālo taisnīgumu, kā arī paaudžu solidaritāti (ES, 2012b).

Ilgtspējīga attīstība ir sabiedrības labklājības, vides un ekonomikas integrēta un līdzsvarota attīstība, kas apmierina iedzīvotāju pašreizējās sociālās un ekonomiskās vajadzības un nodrošina vides aizsardzības prasību ievērošanu, neapdraudot nākamo paaudžu vajadzību apmierināšanas iespējas, kā arī nodrošina bioloģiskās daudzveidības saglabāšanu (Satversmes tiesa, 2008a). Ņemot vērā ilgtspējīgas attīstības regulējumu starptautiskajās tiesībās un Eiropas Savienības tiesībās, arī Latvijas Republikas konstitucionālās iekārtas kontekstā ilgtspējīgas attīstības idejām ir būtiska nozīme (Krūma & Plepa, 2016, 192. lpp.).

Ilgtspējīga attīstība Latvijas Republikas konstitucionālajā iekārtā

Ilgtspējīga attīstība konstitucionālo tiesību zinātnē līdz šim izvērsti nav tikusi analizēta nedz kā Satversmē noteiktās Latvijas Republikas konstitucionālās

iekārtas vispārējais tiesību princips, nedz arī kā konstitucionāla vērtība vai Latvijas Republikas politikas mērķis (Konstitucionālo tiesību komisija, 2012; Pleps, 2013). Arī Satversmes tiesas praksē šis princips vēl līdz galam nav ticis izvērstis. Tomēr Satversmes tiesa ilgtspējīgas attīstības principu ir atzinusi par Latvijas Republikas konstitucionālās iekārtas vispārējo tiesību principu (Satversmes tiesa, 2008a). Tas nozīmē, ka ilgtspējīgas attīstības princips ir juridiski saistoša tiesību norma, kas paredz noteiktu rīcības modeli likumdevējam, tiesību piemērotājiem un ikvienam sabiedrības loceklim (Satversmes tiesa, 2009. Sal.: Rezevska, 2015, 146.–147. lpp.). Satversmes tiesa ilgtspējīgas attīstības principa elementus atvasinājusi no Satversmes 115. pantā ietvertajām ikvienas personas tiesībām dzīvot labvēlīgā vidē, kā arī konkretizējusi sociāli atbildīgas valsts principa prasības. Savukārt pēc Satversmes tiesas prakses nostiprināšanās pats likumdevējs atsevišķus ilgtspējīgas attīstības principa elementus Satversmes tekstā iekļāvis ar 2014. gada 19. jūnija grozījumu, ar kuru tika izvērsti Satversmes ievads (preambula) (Saeima, 2014).

Būtiski, ka Satversmes tiesa ilgtspējīgas attīstības principa īstenošanu saistījusi ar cilvēka cieņas kā konstitucionālas vērtības aizsardzību un nodrošināšanu. Satversmes tiesa uzsvērusi, ka konstitucionāli aizsargājama ir tāda vide, kurā persona var pilnvērtīgi, cilvēka cieņai atbilstoši funkcionēt un attīstīties (Satversmes tiesa, 2017b).

Satversmes tiesa ir norādījusi, ka mūsdienās ilgtspējīgas attīstības modelim atbilst tāda attīstības politika, kas sabalansē nepieciešamību veicināt ekonomisko izaugsmi un uzlabot ikviena sabiedrības locekļa dzīves kvalitāti, kā arī nepieciešamību nosargāt dabisko vidi nākamajām paaudzēm (Satversmes tiesa, 2009). Pēc Satversmes tiesas ieskata, ilgtspējīgu risinājumu raksturo tā nepieciešamības rūpīgs izvērtējums un sociālais pamatojums (Satversmes tiesa, 2009). Tikai tāds attīstības risinājums, kas ir vispusīgi izvērtēts un pamatots, uzskatāms par ilgtspējīgu (Satversmes tiesa, 2014).

Satversmes tiesa uzsvērusi, ka ilgtspējīgas attīstības centieni ir vērsti uz cilvēkiem un viņu tiesībām dzīvot veselīgu un produktīvu dzīvi saskaņā ar dabu. Tādēļ šajā kontekstā ir jāvērtē ekoloģiskās, ekonomiskās un sociālās ilgtspējas aspekti, kas ir savstarpēji ļoti cieši saistīti (Satversmes tiesa, 2011a).

TIESĪBAS UZ LABVĒLĪGU VIDĪ Ilgtspējīgas attīstības ideju attīstība sākotnēji izpaudās kā valsts pienākums nodrošināt vides un dabas aizsardzību un līdzsvarot ekonomisko attīstību ar vides aizsardzības interesēm. Tas atspoguļojās vides aizsardzības atzišanā par valsts politikas mērķi un konstitucionālu vērtību (Klepfers, 2003, 322.–328. lpp.). Konstitucionālā regulējuma attīstība mūsdienās ļauj runāt par ekoloģiskas valsts vai apkārtējai videi draudzīgas valsts principu kā valsts struktūras principu līdzās demokrātiskas, tiesiskas un sociāli atbildīgas valsts principam (Vildbergs, Messeršmits, & Niedre,

2004, 20. lpp.). Vides aizsardzība, pastāvošās ekosistēmas saglabāšana kā konstitucionāla vērtība un nepieciešamība novērst apkārtējās vides apdraudējumus, ko rada cilvēka saimnieciskā darbība, bijusi par iemeslu straujai konstitucionālo tiesību attīstībai šajā jomā (Čepāne, 2010, 83.–86. lpp.).

Ar Satversmes grozījumiem 1998. gada 15. oktobrī likumdevējs Satversmē iekļāva 115. pantu, kas garantēja ikvienas personas tiesības dzīvot labvēlīgā vidē (Saeima, 1998). Satversmes 115. pants paredz tiesības dzīvot labvēlīgā vidē kā t. s. trešās paaudzes jeb kolektīvo tiesību, kas ir novatorisks konstitucionāls risinājums. Komentējot Satversmes 115. panta projektu, Egils Levits atzina: «Tiesības uz labvēlīgu vidi vēl nav atzītas kā piederošas pie cilvēktiesību «kanona», kaut gan par to tiek daudz diskutēts. [...] ja šādas avangardiskas tiesības Latvijas praksē funkcionētu, tās vēlāk varētu būt paraugs citām valstīm.» (Levits, 1999, 37. lpp.) Vēl jo vairāk — tiesības dzīvot labvēlīgā vidē Satversmes tekstā formulētas nevis kā valsts politikas mērķi vai pienākumi, bet gan kā subjektīvas personas tiesību garantijas, kuras persona nepieciešamības gadījumā var aizstāvēt tiesas ceļā (Čepāne & Meiere, 2011, 727.–731. lpp.). Satversmes tiesa secinājusi, ka tiesības dzīvot labvēlīgā vidē, līdzīgi kā pārējās Satversmes 8. nodaļā ietvertās pamattiesības, ir piemērojamas tieši un nepastarpināti (Satversmes tiesa, 2007). Satversmes tiesa praksē plaši izvērsusi Satversmes 115. panta saturu, nodrošinot tā efektīvu piemērošanu Latvijas Republikas konstitucionālajā sistēmā.

Satversmes tiesa uzsvērusi nepieciešamību Satversmes 115. pantā noteiktās tiesības piemērot kopsakarā ar citām Satversmē nostiprinātajām pamattiesībām, tostarp sociālekonomiskajām tiesībām un attiecīgajām starptautiskajām saistībām. Raugoties no ilgtspējīgas attīstības perspektīvas, Satversmes tiesa atzinusi, ka Latvijai ir jāizpilda divi vienlīdz svarīgi un ļoti sarežģīti uzdevumi: jāveicina ekonomiskā izaugsme un līdz ar to — sociālā labklājība, bet tajā pašā laikā jānodrošina apkārtējās vides aizsardzība un saglabāšana, kā arī personas tiesības dzīvot labvēlīgā vidē (Satversmes tiesa, 2011a). Gan atsevišķu privātpersonu, gan visas sabiedrības ekonomiskās intereses bieži vien prasa pārveidot apkārtējo vidi, tostarp kultūrvidi un dabu. Satversmes tiesa secinājusi, ka Satversmes 115. pants neparedz pastāvošās vides saglabāšanu un neliedz īstenot ar ekonomiskajām interesēm saistītus projektus. Satversmes 115. pants, tieši pretēji, prasa līdzsvarot un atbildīgu apkārtējās vides uzlabošanu, kas ietver arī cilvēku dzīvei piemērotu apstākļu un sabiedrības labklājības nodrošināšanu (Satversmes tiesa, 2008a). Līdz ar to Satversmes 115. panta kontekstā pēc iespējas jālīdzsvaro sabiedrības ieinteresētība dzīvot labvēlīgā vidē, no vienas puses, un saimnieciskās attīstības veicināšana, no otras puses (Satversmes tiesa, 2008a).

Satversmes tiesa atzinusi, ka Satversmes 115. pants, pirmkārt, publiskās varas institūcijām uzliek pienākumu izveidot un nodrošināt efektīvu vides aizsardzības sistēmu; otrkārt, privātpersonai piešķir tiesības

normatīvajos aktos noteiktā kārtībā iegūt vides informāciju un līdzdarboties ar vides izmantošanu saistītu lēmumu pieņemšanas procesā; treškārt, tiesībām dzīvot labvēlīgā vidē piešķir pamattiesību rangū (Satversmes tiesa, 2007). Publiskās varas institūcijām ir pienākums ņemt vērā vides aizsardzības intereses, ja notiek politikas mērķu vai tiesību aktu izstrādāšana un pieņemšana, kā arī tad, kad pieņemtie tiesību akti tiek piemēroti un politikas mērķi tiek īstenoti (Satversmes tiesa, 2007).

Satversmes 115. pantā lietotais jēdziens «ikviens» aptver ne vien tagadējās paaudzes, bet arī nākamo paaudžu intereses dzīvot labvēlīgā vidē. Līdz ar to no Satversmes 115. panta izriet prasība visos ar vidi saistītajos jautājumos ņemt vērā ne vien tagadējās paaudzes, bet arī nākamo paaudžu tiesības dzīvot labvēlīgā vidē (Satversmes tiesa, 2008b).

SOCIĀLI ATBILDĪGAS VALSTS PRINCIPS Sociāli atbildīgas valsts princips Satversmes tekstā tika iekļauts tikai ar 2014. gada 19. jūnija grozījumu, tiešā tekstā norādot, ka Latvija ir sociāli atbildīga valsts (Saeima, 2014). Tomēr jau ar 1998. gada 15. oktobra grozījumiem likumdevējs Satversmē iekļāva vairākas sociālās un ekonomiskās tiesības (Saeima, 1998). Tas bija par pamatu Satversmes tiesas secinājumam, ka Latvijas Republika ir sociāli atbildīga valsts. Satversmes tiesa norādīja: «Latvijas konstitucionālais likumdevējs Satversmē noteicis virkni sociālo tiesību. Tādējādi likumdevējs noteicis, ka Latvija ir sociāli atbildīga valsts, proti, tāda valsts, kas likumdošanā, pārvaldē un tiesas spriešanā cenšas iespējami plaši īstenot sociālo taisnīgumu. Sociāli atbildīgas valsts mērķis ir sabiedrībā izlidzināt būtiskākās sociālās atšķirības un katrai iedzīvotāju grupai nodrošināt atbilstošu dzīves standartu.» (Satversmes tiesa, 2006)

Sociāli atbildīga valsts uzņemas atbildību par sabiedrības eksistenci. Sociāli atbildīga valsts ir mehānisms, ar kura starpniecību tiek nodrošinātas vājāko sabiedrības locekļu prasības pēc sociālā taisnīguma, pārdaļot tiem par labu ekonomiskos labumus (Žilys, 2006, p. 17). Sociāli atbildīgas valsts principa nepieciešamība parasti tiek saistīta ar cilvēka cieņu, taisnīgumu, vienlīdzību un solidaritāti. Cilvēks nedrīkstētu dzīvot tādos ekonomiskos apstākļos, kas viņu padarītu par objektu. Ir jānodrošina vismaz minimāli apstākļi, lai cilvēks varētu baudīt savas cilvēktiesības (Kovaļevska, 2008, 7. lpp.). Valsts sev liek rūpēties par cilvēkiem likteņa triecienos un nodrošināt kompensāciju citos dzīves negadījumos (Cipeliuss, 1998, 275. lpp.).

No sociāli atbildīgas valsts principa izriet valsts pienākums izveidot ilgtspējīgu un sabalansētu politiku sabiedrības labklājības nodrošināšanai (Grigore-Bāra u. c., 2014, 214. lpp.). Sociāli atbildīga valsts ir valsts, kurai ir ne tikai tiesības, bet arī pienākumi būt aktīvai un iesaistīties ar regulējumu sabiedrības dzīvē, lai nodrošinātu tās iedzīvotāju sociālo aizsardzību un īstenotu sociālo taisnīgumu (Kovaļevska, 2013, 256. lpp.). Sociāli atbildīgas valsts

princips nozīmē valsts pienākumu nodrošināt cilvēka cienīgu dzīves līmeni, kas ietver sociālās palīdzības, pamatpakalpojumu, kā arī izglītības, veselības un sociālās aprūpes, kultūras iestāžu pieejamības nodrošināšanu, un valsts pienākumu rūpēties par sociālo taisnīgumu, kas ietver rūpes par sociālo atšķirību izlidzināšanu, vājāko aizsardzību un iespēju vienlīdzību (Kovaļevska, 2008, 10.–12. lpp.).

Satversmes tiesa uzsvērusi, ka valstij ar savām ekonomiskajām iespējām ir jāsamēro ne tikai personas tiesības sociālajā jomā, bet arī nepieciešamība nodrošināt visas sabiedrības labklājību un jārada tāds tiesiskais regulējums, kas būtu vērstas uz valsts ilgtspējīgu attīstību (Satversmes tiesa, 2010). Valstij ir jānodrošina sociālās drošības sistēmas ilgtspēja, garantējot, ka tiesības uz sociālo nodrošinājumu būs īstenojamas arī nākamajās paaudzēs (Satversmes tiesa, 2017a). Tāpat sociāli atbildīgas valsts princips un ar to saistītās sociālās un ekonomiskās tiesības veido sistēmu, ar kuras palīdzību iespējams mazināt sabiedrībā pastāvošo nevienlīdzību un nodrošināt ikvienas personas (kā arī sabiedrības kopumā) tiesības uz attīstību (Pleps, Pastars, & Plakane, 2014, 149.–152. lpp.).

SATVERSMES IEVADS Lai apstiprinātu pastāvošo konstitucionālo iekārtu, likumdevējs izšķīrās grozīt Satversmes ievadu (preambulu), lai tajā fiksētu būtiskākos konstitucionālās iekārtas elementus (Anotācija, 2014). Sākotnējā Satversmes ievada teksta piedāvājumā tā autors Egils Levits ietvēra trīs ilgtspējīgas attīstības idejas elementus. Pirmkārt, starp Latvijas valsts pamatuzdevumiem tika minēta vides un dabas aizsardzības nodrošināšana, kā arī ekonomiskās attīstības salāgošana ar cilvēka humānajām vērtībām un vajadzībām. Otrkārt, tika piedāvāts noteikt atbildību par savu rīcību pret vidi, dabu un nākamajām paaudzēm kā ikviena pienākumu. Treškārt, tika paredzēts Latvijas pienākums piedalīties Eiropas un pasaules ilgtspējīgas attīstības sekmēšanā (Levits, 2013a, 8. lpp.).

Komentējot savu Satversmes ievada piedāvājumu, Egils Levits atzina, ka vides un dabas aizsardzība, kā arī ekonomiskās attīstības un cilvēka humāno vērtību un vajadzību salāgošana ir jauns valsts pamatuzdevums, no kura neviena valsts globalizācijas procesu ietekmē nevarēs izvairīties (Levits, 2013b, 15. lpp.). Ilgtspējīgas attīstības kontekstā būtiska ir pašreizējās paaudzes atbildība pret nākamajām paaudzēm. «Atbildība pret nākamajām paaudzēm liedz cilvēkam rīkoties tā, ka viņa rīcība apdraudētu vai apgrūtinātu nākamo paaudžu dzīvi.» (Levits, 2013b, 17. lpp.) Saeimai izsniegtajā Satversmes ievada grozījumu projektā tika saglabāta norāde uz ikviena pienākumu izturēties atbildīgi pret vidi, dabu un nākamajām paaudzēm, kā arī Latvijas pienākums dot pienesumu pasaules un vienotas Eiropas ilgtspējīgai attīstībai (Anotācija, 2014). Saeima likumdošanas procesā šos Satversmes ievada elementus apstiprināja bez izmaiņām (Saeima, 2014).

Satversmes ievads pēc tā spēkā stāšanās ir juridiski saistoša konstitucionāla ranga tiesību norma (Pleps, 2014, 4., 8. lpp.). Satversmes ievads paredz Latvijas Republikas pienākumu sekmēt ilgtspējīgu attīstību valsts, Eiropas un pasaules līmenī, kā arī atsevišķu personu (līdz ar to arī pašreizējās paaudzes) konstitucionālos pienākumus šajā jomā (Balodis, 2014, 132.–133. lpp.), ieviešot atbildību nākamo paaudžu priekšā (Ījabs u. c., 2014, 114., 123. lpp.).

Satversmes ievads vēlreiz apstiprina Latvijas Republikai kā Eiropas Savienības dalībvalstij saistošo pienākumu rīkoties atbilstoši kopējiem Eiropas Savienības mērķiem un principiem ilgtspējīgas attīstības jomā. Tas Satversmes 68. pantā ietverts ar 2003. gada 8. maija grozījumiem, kas paredz Latvijas Republikas dalību Eiropas Savienībā (Saeima, 2003). Ar šiem grozījumiem Latvijas Republikas konstitucionālajā iekārtā ir ieviests Eiropas integrācijas princips (Balodis, 2004, 16.–17. lpp.). Šis princips nozīmē Satversmes atvērtību dalībai Eiropas Savienībā; tā ir konstitucionālā norma, kas pieļauj Eiropas Savienības tiesību piemērojamību Latvijas tiesiskajā sistēmā. Savukārt tas nozīmē, ka «Eiropas Savienības tiesības ir kļuvušas par neatņemamu Latvijas tiesību sastāvdaļu» (Satversmes tiesa, 2008a).

Ilgspējīga attīstība ir būtisks Eiropas Savienības politikas mērķis un Eiropas Savienības tiesiskās sistēmas elements. Līdz ar to atbilstoši Eiropas integrācijas principam Latvijas Republikai tas ir saistošs kā Eiropas Savienības dalībvalstij (Satversmes 68. panta otrā un trešā daļa). Savukārt Satversmes ievads uzliek Latvijas Republikai aktīvu pienākumu dot savu pienesumu Eiropas Savienības ilgtspējīgai attīstībai. Tāpat dalība Eiropas Savienībā neliedz Latvijas Republikai savā konstitūcijā noteikt augstākus personas pamattiesību aizsardzības standartus, tostarp ilgtspējīgas attīstības principa piemērošanas jomā (Satversmes tiesa, 2011b).

Ilgspējīgas attīstības perspektīvas

Ilgspējīgas attīstības princips uzskatāms par Latvijas Republikas konstitucionālās iekārtas vispārēju tiesību principu,

kas ilgtspējīgu attīstību padara par Latvijas Republikas politikas mērķi un paredz noteiktus pienākumus gan Latvijas Republikai, gan arī atsevišķām personām (un pašreizējai sabiedrībai kopumā). Satversmes tiesas prakse liecina, ka Latvijas Republikas konstitucionālajā iekārtā ir nodrošināta ekoloģiskā, ekonomiskā un sociālā ilgtspējība.

Sociāli atbildīgas valsts princips paredz valsts pienākumu izveidot ilgtspējīgu un sabalansētu politiku sabiedrības labklājības nodrošināšanai, kā arī mazināt sabiedrībā pastāvošo nevienlīdzību un nodrošināt ikvienas personas (kā arī sabiedrības kopumā) tiesības uz attīstību. Satversmes 115. pants specifiski atzīst apkārtējās vides aizsardzību par valsts politikas mērķi un konstitucionālu vērtību, kuras nodrošināšanai ikviena persona var pieprasīt

tiesības dzīvot labvēlīgā vidē. Savukārt Satversmes ievads paredz ikvienas personas pienākumu izturēties atbildīgi pret vidi, dabu un nākamajām paaudzēm, kā arī Latvijas Republikas pienākumu dot pienesumu pasaules un vienotas Eiropas ilgtspējīgai attīstībai.

No ilgtspējīgas attīstības principa izrietošās prasības ir saistošas likumdevējam, tiesību piemērotājiem un politikas veidotājiem, kā arī ikvienam sabiedrības loceklim (tostarp sabiedrībai kopumā). Tas nosaka pieļaujamās rīcības robežas tagadējai paaudzei, paturot prātā arī nākamās paaudzes intereses. Šo principu iedzīvināšana un īstenošana ir atkarīga no politikas veidotājiem un likumdevēja, kā arī no pašām personām, proti, vai personas, kuras uzskata, ka atsevišķos gadījumos netiek ievērotas ilgtspējīgas attīstības principa prasības, būtu gatavas vērsties tā aizsardzībai tiesā.

Latvijas Republikas konstitucionālajā iekārtā ir pietiekami efektīvi priekšnoteikumi ilgtspējīgas attīstības principa prasību aizsardzībai tiesā. Satversme paredz personas tiesības dzīvot labvēlīgā vidē un personas sociālās un ekonomiskās tiesības kā tiesas ceļā aizsargājamas personas pamattiesības, nevis tikai kā valsts politikas mērķi vai konstitucionālu vērtību. Tas nodrošina iespēju Satversmes tiesai, izskatot konkrētu personu konstitucionālās sūdzības, veidot un attīstīt ilgtspējīgas attīstības principa saturu, kā arī padarīt tā prasības saistošas likumdevējam un politikas veidotājiem konkrētu lēmumu pieņemšanā. Šajā jomā būtu sagaidāma Satversmes tiesas aktīva pozīcija attiecībā uz valsts pienākumu apjoma definēšanu, proti, kāds ir minimālais apjoms atsevišķu sociālo un ekonomisko tiesību nodrošināšanā.

Izmantotie avoti

- Anotācija (2014). *Latvijas Republikas 11. Saeimas likumprojektam Nr. 1075/Lp11 «Grozījums Latvijas Republikas Satversmē»*. Izgūts no <http://titania.saeima.lv/LIVS11/saeimalivs11.nsf/0/64D394CCE1123A42C2257C7D00523485?OpenDocument>
- Balodis, R. (2004). *The Constitution of Latvia*. Trier: Institut für Rechtspolitik an der Universität Trier.
- Balodis, R. (2014). Latvijas Republikas Satversmes ievads. No *Latvijas Republikas Satversmes komentāri. Ievads. I nodaļa. Vispārējie noteikumi*. Autoru kolektīvs prof. R. Baloža zinātniskā vadībā. Rīga: Latvijas Vēstnesis.
- Branta, A. (2006). Atsevišķās domas lietā Nr. 2006-10-03 «Par Ministru kabineta 2004. gada 7. decembra noteikumu Nr. 1003 «Kārtība, kādā piešķir un izmaksā bērna kopšanas pabalstu un piemaksu pie bērna kopšanas pabalsta par dviņiem vai vairākiem vienās dzemdībās dzimušiem bērniem» 3.1. punktā un Ministru kabineta 2006. gada 8. augusta noteikumu Nr. 644 «Noteikumi par bērna kopšanas pabalsta un piemaksas pie bērna kopšanas pabalsta

- par diviņiem vai vairākiem vienās dzemdībās dzimušiem bērniem apmēru, tā pārskatīšanas kārtību un pabalsta un piemaksas piešķiršanas un izmaksas kārtību» 2.2. punktā ietvertās normas vārdu «un ne vairāk kā 392 lati mēnesī» atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 91. pantam». Izgūts no http://www.satv.tiesa.gov.lv/wp-content/uploads/2016/02/2006-10-03_Atseviskas_domas.pdf
- Cipeliuss, R. (1998). *Vispārējā mācība par valsti*. Rīga: AGB.
- Čepāne, I. (2010). Sabiedrības tiesību aizsardzības efektivitāte teritorijas plānošanas lietās. No *Aktuālās cilvēktiesību aizsardzības problēmas. Konstitucionālā sūdzība*. Satversmes tiesas 2008. un 2009. gada konferenču materiālu krājums. Rīga: Tiesu namu aģentūra.
- Čepāne, I., & Meiere, S. (2011). Satversmes 115. pants. No *Latvijas Republikas Satversmes komentāri. VIII nodaļa. Cilvēka pamattiesības*. Autoru kolektīvs prof. R. Baloža zinātniskā vadībā. Rīga: Latvijas Vēstnesis.
- Grigore-Bāra, E., Kovaļevska, A., Liepa, L., Levits, E., Mits, M., Rezevska, D., ... Sniedzīte, G. (2014). Satversmes 1. pants. No *Latvijas Republikas Satversmes komentāri. Ievads. I nodaļa. Vispārējie noteikumi*. Autoru kolektīvs prof. R. Baloža zinātniskā vadībā. Rīga: Latvijas Vēstnesis.
- ES (2012a). Līguma par Eiropas Savienības darbību konsolidētā versija. *Eiropas Savienības Oficiālais Vēstnesis*, 55. sējums, 26.10.2012. Izgūts no https://www.ecb.europa.eu/ecb/legal/pdf/c_32620121026lv.pdf
- ES (2012b). Līguma par Eiropas Savienību konsolidētā versija. *Eiropas Savienības Oficiālais Vēstnesis*, 55. sējums, 26.10.2012. Izgūts no https://www.ecb.europa.eu/ecb/legal/pdf/c_32620121026lv.pdf
- Ījabs, I., Levits, E., Papiņskis, M., & Pleps, J. (2014). Satversmes 2. pants. No *Latvijas Republikas Satversmes komentāri. Ievads. I nodaļa. Vispārējie noteikumi*. Autoru kolektīvs prof. R. Baloža zinātniskā vadībā (253. lpp.). Rīga: Latvijas Vēstnesis.
- Klepfers, M. (2003). Vides aizsardzība konstitucionālajās tiesībās: Vācijas Pamatlikuma 20.a pants. *Likums un Tiesības*, 11.
- Konstitucionālo tiesību komisija (2012). Viedoklis «Par Latvijas valsts konstitucionālajiem pamatiem un neaizskaramo Satversmes kodolu». No *Par Latvijas valsts konstitucionālajiem pamatiem un neaizskaramo Satversmes kodolu. Konstitucionālo tiesību komisijas viedoklis un materiāli*. Rīga: Latvijas Vēstnesis.
- Kovaļevska, A. (2008, 26. aug.). Sociāli atbildīgas valsts princips. *Jurista Vārds*, 32.
- Kovaļevska, A. (2009, 22. dec.). Tiesības uz atbilstošu dzīves līmeni. *Jurista Vārds*, 51/52.
- Kovaļevska, A. (2013). Latvijas Republika kā sociāli atbildīga valsts. No *Tiesību interpretācija un tiesību jaunrade — kā rast pareizo līdzsvaru*. Latvijas Universitātes 71. zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: Latvijas Universitāte.

- Krūma, K., & Plepa, D. (2012). *Constitutional Law in Latvia*. The Netherlands: Kluwer Law International BV.
- Levits, E. (1999). Piezīmes par Satversmes 8. nodaļu — Cilvēka pamattiesības. *Cilvēktiesību Žurnāls*, 9–12.
- Levits, E. (2000). Samērīguma princips publiskajās tiesībās — *jus commune europaeum* un Satversmē ietvertais konstitucionāla ranga princips. *Likums un Tiesības*, 9.
- Levits, E. (2013a, 24. sept.). Izvērstas Satversmes preambulas iespējamā teksta piedāvājums. *Jurista Vārds*, 39.
- Levits, E. (2013b, 24. sept.). Izvērstas Satversmes preambulas teksta piedāvājuma komentārs. *Jurista Vārds*, 39.
- Matule, S. (2017). Vai tiesībsarga darbam ir jēga un rezultāts. Intervija ar Juri Jansonu un Inetu Piļāni. *Jurista Vārds*, 6.
- Meiere, S. (2013). *Tiesības uz labvēlīgu vidi un to īstenošanas tiesiskās problēmas Latvijā* (promocijas darbs). Rīga: Latvijas Universitāte.
- Pleps, J. (2012). Par Latvijas Republikas Satversmi: vēsture un mūsdienas. No R. Apsitis, J. Pleps (zin. red.), *Latvijas Republikas Satversme*. Rīga: Latvijas Vēstnesis.
- Pleps, J. (2013). Latvijas valsts konstitucionālie pamati. No T. Jundzis, G. Zemītis (zin. red.), *Latvieši un Latvija. Akadēmiski raksti. III sējums. Atjaunotā Latvijas valsts*. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija.
- Pleps, J. (2014, 5. aug.). Satversmes ievada piemērošana. *Jurista Vārds*, 30.
- Pleps, J., Pastars, E., & Plakane, I. (2014). *Konstitucionālās tiesības* (papildināts un pārstrādāts izdevums). Rīga: Latvijas Vēstnesis.
- Rezevska, D. (2015). *Vispārējo tiesību principu nozīme un piemērošana*. Rīga: Daigas Rezevskas izdevums.
- Saeima (1998, 23. okt.). Grozījumi Latvijas Republikas Satversmē. *Latvijas Vēstnesis*, 308/312.
- Saeima (2003, 22. maijs). Grozījumi Latvijas Republikas Satversmē. *Latvijas Vēstnesis*, 76.
- Saeima (2014, 8. jūl.). Grozījums Latvijas Republikas Satversmē. *Latvijas Vēstnesis*, 131.
- Satversmes sapulce (1922, 30. jūn.). Latvijas Republikas Satversme. Ar grozījumiem, kas izsludināti līdz 31.05.2016. *Valdības Vēstnesis*, 141. Konsolidēts Satversmes teksts izgūts no <https://likumi.lv/doc.php?id=57980>
- Satversmes tiesa (2005, 20. dec.). Par Ministru kabineta 2005. gada 11. janvāra noteikumu Nr. 17 «Grozījumi likumā «Par nekustamā īpašuma piespiedu atsavināšanu valsts vai sabiedriskajām vajadzībām»» un 2005. gada 9. jūnija likuma «Grozījumi likumā «Par nekustamā īpašuma piespiedu atsavināšanu valsts vai sabiedriskajām vajadzībām»» atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1. un 105. pantam: 16.12.2005. spriedums lietā Nr. 2005-12-0103. *Latvijas Vēstnesis*, 203.

- Satversmes tiesa (2006, 7. nov.). Par likuma «Grozījumi Valsts sociālo pabalstu likumā» 1. panta daļas, ar kuru Valsts sociālo pabalstu likumā ieviests jauns 7. panta pirmās daļas 3. punkts, un 2. panta atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 110. pantam: Satversmes tiesas 02.11.2006. spriedums lietā Nr. 2006-07-01. *Latvijas Vēstnesis*, 177.
- Satversmes tiesa (2007, 28. dec.). Par Ādažu novada teritorijas plānojuma daļas, kas paredz Lielā Baltežera applūstošās teritorijas apbūvi, atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 115. pantam: 21.12.2007. spriedums lietā Nr. 2007-12-03. *Latvijas Vēstnesis*, 207.
- Satversmes tiesa (2008a, 23. janv.). Par Rīgas teritorijas plānojuma daļas 2006.–2018. gadam, kas attiecas uz Rīgas brīvostas teritoriju, atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 115. pantam: 17.01.2008. spriedums lietā Nr. 2007-11-03. *Latvijas Vēstnesis*, 12.
- Satversmes tiesa (2008b, 30. sept.). Par Rīgas domes 2006. gada 19. decembra saistošo noteikumu Nr. 67 «Teritorijas Maskavas ielā 264 (kadastra Nr. 01000780413) un Maskavas ielā bez numura (kadastra Nr. 01000781004), izmantošanas un apbūves noteikumi» atbilstību Teritorijas plānošanas likuma 3. panta 1. punktam, Aizsargjoslu likuma 37. panta pirmās daļas 4. punktam un Latvijas Republikas Satversmes 115. pantam: 24.09.2008. spriedums lietā Nr. 2008-03-03. *Latvijas Vēstnesis*, 151.
- Satversmes tiesa (2009, 8. jūl.). Par Jūrmalas pilsētas domes 2004. gada 28. aprīļa saistošo noteikumu Nr. 8 «Grozījumi Jūrmalas pilsētas Attīstības plānā (Ģenerālplānā)» un Jūrmalas pilsētas domes 2007. gada 12. jūlija saistošo noteikumu Nr. 19 «Par Jūrmalas Attīstības plāna (ģenerālplāna) grozījumu, grafiskās daļas, teritorijas izmantošanas un apbūves noteikumu apstiprināšanu», ciktāl šie noteikumi attiecas uz teritoriju Dzintaros starp Meža prospektu, Edinburgas prospektu, Piestātnes ielu un Krišjāņa Barona ielu, atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1. un 115. pantam un Jūrmalas pilsētas domes 2007. gada 30. augusta saistošo noteikumu Nr. 37 «Par detālplānojuma teritorijai Dzintaros starp Meža prospektu, Edinburgas prospektu, Indras ielu un Krišjāņa Barona ielu projekta grafiskās daļas, teritorijas izmantošanas un apbūves noteikumu apstiprināšanu» atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 115. pantam: 06.07.2009. spriedums lietā Nr. 2008-38-03. *Latvijas Vēstnesis*, 106.
- Satversmes tiesa (2010, 17. marts). Par likuma «Par valsts pensiju un valsts pabalstu izmaksu laika periodā no 2009. gada līdz 2012. gadam» 5. panta pirmās daļas atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1., 91. un 110. pantam: Satversmes tiesas 15.03.2010. spriedums lietā Nr. 2009-44-01. *Latvijas Vēstnesis*, 43.
- Satversmes tiesa (2011a, 1. marts). Par Rucavas novada domes 2009. gada 3. novembra saistošo noteikumu Nr. 27 «Par Rucavas novada teritorijas plānojumiem» daļā par vēja enerģijas zonas noteikšanu Dunikas pagasta teritorijā atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 105. un 115. pantam: 24.02.2011. spriedums lietā Nr. 2010-48-03. *Latvijas Vēstnesis*, 33.

- Satversmes tiesa (2011b, 21. okt.). Par Kredītiestāžu likuma 59.5 panta atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1. un 105. pantam: 19.10.2011. spriedums lietā Nr. 2010-71-01. *Latvijas Vēstnesis*, 167.
- Satversmes tiesa (2014, 10. okt.). Par Pāvilostas novada domes 2013. gada 30. maija saistošo noteikumu Nr. 3 «Par Pāvilostas novada teritorijas plānojumu 2012.–2024. gadam Teritorijas izmantošanas un apbūves noteikumi un Grafiskā daļa», ciktāl tie attiecas uz dabas liegumam «Pāvilostas pelēkā kāpa» piegulošo Zaļkalna mežu un dabas liegumam «Ziemepe» piegulošo Akmeņraga meža daļu, atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 115. pantam: 09.10.2014. spriedums lietā Nr. 2013-19-03. *Latvijas Vēstnesis*, 201.
- Satversmes tiesa (2017a, 19. jūn.). Par likuma «Par valsts pensijām» 11. panta ceturtās daļas atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 91. panta pirmajam teikumam un 109. pantam: 15.06.2017. spriedums lietā Nr. 2016-11-01. *Latvijas Vēstnesis*, 121.
- Satversmes tiesa (2017b, 21. dec.). Par Ministru kabineta 2014. gada 7. janvāra noteikumu Nr. 16 «Trokšņa novērtēšanas un pārvaldības kārtība» 2. pielikuma 2. punkta atbilstību likuma «Par piesārņojumu» 2. panta 7. punktam, 18.1 panta trešajai daļai un Latvijas Republikas Satversmes 111. un 115. pantam, kā arī šo noteikumu 2.4. apakšpunkta, ciktāl tas attiecas uz publiskiem pasākumiem autosportā un motosportā, kas norisinās apdzīvotā vietā (pilsētā vai ciemā) izvietotā atklātā autosporta un motosporta bāzē un kuriem Publisku izklaides un svētku pasākumu drošības likumā noteiktajā kārtībā ir izsniegta atļauja publisku pasākumu rīkošanai, atbilstību likuma «Par piesārņojumu» 2. panta 7. punktam un Latvijas Republikas Satversmes 111. un 115. pantam: 19.12.2017. spriedums lietā Nr. 2017-02-03. *Latvijas Vēstnesis*, 254.
- UN (1992). *Rio Declaration on Environment and Development*. Retrieved from http://www.unesco.org/education/pdf/RIO_E.PDF
- UN (1995). *Declaration and Programme for Action of the World Summit for Social Development*. Retrieved from <http://www.unesco.org/education/pdf/COPENHAG.PDF>
- Vildbergs, H. J., Messeršmits, K., & Niedre, L. (2004). *Pilsonis tiesiskā valstī. Vācu konstitucionālo un administratīvo tiesību pamati*. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Žilys, J. (2006). Sociālā valstībē konstitūcinēje teisēje. *Jurisprudencija*, t. 12.
- Кудинов, О. А. (2006). *Конституционные проекты Белого движения и конституционно-правовые теории российской белоэмиграции (1918–1940-е гг.) или За что их расстреливали и депортировали (для тех, кто хочет понять смысл права)*. Москва: Ось.

Sociāli atbildīgas valsts princips kā Latvijas Republikas valsts iekārtu raksturojošs princips

1 Šo principu Latvijā apzīmē arī ar terminiem «sociāla valsts» un «labklājības valsts» (Kovaļevska, 2008).

2 Šajā rakstā ir tālāk attīstīti autores veiktie pētījumi par sociāli atbildīgas valsts principu, kuri ir atspoguļoti iepriekšējās publikācijās: Kovaļevska, A. (2008, 26. aug.). Sociāli atbildīgas valsts princips. *Jurista Vārds*, 32(537); Grigore-Bāra, E., Kovaļevska, A., Liepa, L., Levits, E., Mits, M., Rezevska, D., ... Sniedzīte, G. (2014). 1. pants. No *Latvijas Republikas Satversmes komentāri. Ievads. 1. nodaļa. Vispārējie noteikumi*. Autoru kolektīvs R. Baloža zinātniskā vadībā (210.–223. lpp.). Rīga: Latvijas Vēstnesis.

Ar jēdzienu «valsts iekārta» apzīmē valsts varas institucionālo uzbūvi, valsts varas politisko leģitīmāciju, valsts varas lēmumu pieņemšanas procesu un valsts varas darbības saturiskos pamatprincipus. Gan teorijā ir attīstītas, gan arī praksē pastāv dažādas valsts iekārtas. Valsts iekārtas var klasificēt pēc vairākām pazīmēm. Piemēram, klasificējot valsts iekārtas pēc līdzdalības valsts pārvaldīšanā, tiek nodalītas monokrātijas, oligarhijas un demokrātijas. Valstis var iedalīt arī monarhijās un republikās atkarībā no tā, vai valsts galva savu amatu iegūst mantošanas ceļā. Atkarībā no leģitīmācijas avota valstis var iedalīt demokrātijās, autoritāros un totalitāros režīmos (Grigore-Bāra u. c., 2014, 161. lpp.).

Mūsdienās Rietumu pasaules modernā valsts iekārta ir konstitucionāla demokrātija, kas nozīmē, ka valsts vara, no vienas puses, ir piesaistīta tiesībām, bet, no otras puses, tā ir piesaistīta tautas gribai. Arī konstitucionālu demokrātiju kā valsts iekārtu var iedalīt vairākos tipos — piemēram, tieša vai reprezentatīva demokrātija, prezidentāla, semiprezidentāla vai parlamentāra demokrātija. Līdz ar to katra konstitucionāli demokrātiska valsts veido savu konkrēto konstitucionālās demokrātijas modeli (Grigore-Bāra u. c., 2014, 172.–172. lpp.).

Ja valsts iekārtu raksturo atkarībā no valsts varas darbības saturiskajiem pamatprincipiem, tad modernu attīstītu Rietumu tipa konstitucionāli demokrātisku valsti mūsdienās raksturo demokrātijas virsprincips un tiesiskas valsts virsprincips, jo šie principi ir konstitucionālās demokrātijas iekārtas pamats. Vismaz Eiropā konstitucionālas demokrātijas valsts iekārtu parasti raksturo arī sociāli atbildīgas valsts¹ virsprincips (Katrougalos, 2012–2013, pp. 105–106; Konstitucionālo tiesību komisija, 2012, 232. punkts; Levits, 2013, 91. lpp.). Tā kā Latvija juridiski normatīvi orientējas uz modernas, attīstītas Rietumu tipa Eiropas demokrātiskas valsts modeli, tad Latvijas demokrātisko valsts iekārtu raksturo šādi četri valsts varas darbības saturiskie pamatprincipi: 1) demokrātijas virsprincips, 2) tiesiskas valsts virsprincips, 3) sociāli atbildīgas valsts virsprincips, 4) nacionālas valsts virsprincips (Grigore-Bāra u. c., 2014, 178. lpp.; Konstitucionālo tiesību komisija, 2012, 375. punkts).

Nodaļas mērķis ir analizēt sociāli atbildīgas valsts virsprincipu kā Latvijas Republikas valsts iekārtu raksturojošu principu. Līdz ar to šajā nodaļā apskatīta sociāli atbildīgas valsts idejas vēsturiskā attīstība gan pasaulē, gan arī Latvijā, definēts šī principa saturs Latvijā, kā arī sīkāk skaidrots, kādi pienākumi un tiesības Latvijas Republikai izriet no šī principa.²

Sociāli atbildīgas valsts idejas vēsturiskā attīstība

valsts pienākums ir rūpēties par taisnīgu sociālo kārtību, izlīdzinot sociālās atšķirības un aizsargājot sociāli vājākos (Maunz & Dürig, 2014, S. 7; Muckel, 2009, S. 27). Sociāli atbildīgai valstij ir jāveicina tādi apstākļi, kas sekmē individu un sabiedrības grupu patiesu un efektīvu vienlīdzību, kā arī nodrošina to, ka indivīds ne tikai teorētiski, bet arī praktiski var īstenot savas brīvības (Roca, 2012–2013, p. 217; Maunz & Dürig, 2014, S. 8). Tādējādi tiek atzīts, ka valstij mūsdienās ir aktīva loma, nevis tikai «naktssarga loma».

Sociāli atbildīgas valsts princips balstās uz tādiem konceptiem kā cilvēka cieņa, taisnīgums un vienlīdzība, kā arī solidaritāte. Cilvēka cieņas garantēšana prasa rūpēties, lai tiktu nodrošināti cilvēka cienīgas eksistences minimālie priekšnoteikumi un lai cilvēkam nebūtu jādzīvo tādos ekonomiskos apstākļos, kas viņu padarītu par objektu. No taisnīguma izriet prasība, lai cilvēkiem ne tikai formāli tiktu nodrošināta vienlīdzība, bet arī lai faktiski tiem būtu vienlīdzīgas iespējas realizēt savas tiesības. Savukārt solidaritāte nozīmē, ka cilvēkiem ir pienākums cits citam palīdzēt. Īpaši nozīmīga solidaritāte ir industrializētās sabiedrībās, kur pastāv darba dalīšana, jo šādos apstākļos cilvēki ir īpaši atkarīgi cits no cita (Saaremäel-Stoilov, 2007, pp. 83–93; Maunz & Dürig, 2014, S. 13; Muckel, 2009, S. 28; Campanelli, n. d., paras 1–10).

Sociāli atbildīgas valsts idejas pirmsākumi tiek saistīti ar 19. gadsimta sociālajām, ekonomiskajām un politiskajām pārmaiņām. Industrializācijas radīja nepieciešamību aizsargāt darbiniekus pret ekspluatāciju. Turklāt tradicionālās labklājības nodrošināšanas formas izzuda, attīstoties kapitalismam, industrializācijai, urbanizācijai un pieaugot iedzīvotāju skaitam, kā arī sabiedrības sekularizācijas rezultātā, un tas radīja lielu nabadzību. Taču vienlaikus industrializācija palielināja produktivitāti, kas ļāva atvēlēt noteiktus resursus sociālo problēmu risināšanai (Mathieu, 2012–2013, p. 177; Castles et al., 2010, pp. 3–4). Līdz ar to arī attīstījās ideja, ka valstij ir pienākums rūpēties par tās iedzīvotājiem, regulējot sociālo un ekonomikas jomu.

Par šīs idejas pamatlicēju uzskata vācu ekonomistu un juristu Lorenca fon Šteina (*Lorenz von Stein*) (Heinig, 2008, S. 56; Калашников, 2002, с. 61), kurš jau 19. gadsimta vidū veica pamatīgu un vispusīgu analīzi par to, kāpēc nepieciešama valsts iejaukšanās sociālajos apstākļos, lai regulētu šķiru pretrunas (Kaufmann, 2012, p. 89). Jau šajā laikā, runājot par valsti, viņš lietoja terminu «sociāla demokrātija», bet vēlāk — arī terminu «sociāla valsts» (Ritter, 1991, S. 11). Lorencs fon Šteins secināja, ka liberāla kapitalisma apstākļos dažādu sabiedrības šķiru konflikts ir neizbēgams un var novest pie pilsoņu kara. Kā risinājumu viņš piedāvāja sociālās reformas, kas balstītas uz valsts atbildību. L. fon Šteins uzskatīja, ka sociālas valsts uzdevums ir gan aizsargāt privātpašuma pastāvēšanai nepieciešamos apstākļus, tādējādi

SOCIĀLI ATBILDĪGAS VALSTS IDEJAS VĒSTURISKĀ ATTĪSTĪBA PASAULĒ Sociāli atbildīgas valsts princips nozīmē to, ka

3 Atsevišķas Vācijas federālās zemes savās nedaudz agrāk pieņemtajās konstitūcijās bija jau tieši minējušas sociāli atbildīgas valsts principu. Sk. Bavārijas 1946. gada konstitūcijas 3. pantu un Reinzemes-Pfalcas 1947. gada konstitūcijas 74. pantu.

veicinot patstāvīgas komercdarbības kapacitātes attīstību, gan arī uzlabot strādājošo darba un dzīves apstākļus (Kaufmann, 2012, pp. 66–67). Valstij, izmantojot savu varu, jāveicina visu savu pilsoņu ekonomiskā un sociālā attīstība, jo viena pilsoņa attīstība ir priekšnoteikums otra pilsoņa attīstībai (Ritter, 1991, S. 11; Калашников, 2002, с. 61). Vienlaikus viņš uzskatīja, ka arī sociāla valsts tomēr nedrīkst būt pārāk aktīva un valstij sava loma pašai ir jāierobežo. Proti, viņš norādīja, ka valsts nedrīkst nekādos apstākļos piedāvāt neko vairāk kā tikai radīt personiskai, ekonomiskai un sociālai attīstībai nepieciešamos apstākļus, kurus indivīds nevar pats sev nodrošināt, un tad tai jāļauj pašam indivīdam realizēt savu brīvo gribu savas dzīves veidošanai un attīstīšanai, izmantojot šos apstākļus (Kaufmann, 2012, pp. 67–68).

Sociāli atbildīgas valsts ideja 19. gadsimtā ne tikai tika attīstīta teorētiski, bet arī tika uzsākta tās praktiska realizācija. Viena no šādām jomām bija bērnu darba ierobežošana. Piemēram, Lielbritānijā mēģinājumi regulēt bērnu darbu sākās jau 19. gadsimta sākumā. Taču pirmais bērnu darba ierobežojošais likums, kurā bija paredzēts arī tā īstenošanas uzraudzības mehānisms, tika pieņemts 1833. gadā. Šajā likumā tika aizliegts nodarbināt bērnus, jaunākus par 9 gadiem. Bērniem vecumā no 9 līdz 13 gadiem darba laiks nedrīkstēja pārsniegt 8 stundas, bet bērniem vecumā no 13 līdz 18 gadiem — 12 stundas. Turklāt strādājošiem bērniem vecumā līdz 13 gadiem bija jānodrošina pamata izglītības sniegšana vismaz 2 stundas dienā (UK Parliament Website, n. d.). Vācijā līdzīgs likums, kas tiek uzskatīts par pirmo normatīvo tiesību aktu, kurā ir īstenota sociāli atbildīgas valsts ideja, tika pieņemts 1839. gadā (Maunz & Dürig, 2014, S. 8). 19. gadsimta otrajā pusē valstis sāka pieņemt likumus par sociālo apdrošināšanu, un šis process lavinveidīgi turpinājās arī 20. gadsimta sākumā (Калашников, 2002, с. 63–66). Par pirmo valsti, kas pieņēma šādus likumus, tiek uzskatīta Vācija, kur 19. gadsimta 80. gados Oto fon Bismarks (*Otto von Bismarck*) ieviesa sociālo apdrošināšanu slimības, darba negadījumā, invaliditātes un vecuma gadījumā (Castles et al., 2010, p. 35; Мученик, 1934, 14. lpp.). Savukārt Lielbritānijā, lai arī zināmi valsts mēģinājumi rūpēties par iedzīvotāju sociālo nodrošinājumu pastāvēja jau agrāk, sociāli atbildīgas valsts ideja tiek saistīta ar lorda Viljama Beveridža (*William Beveridge*) 1942. gada ziņojumu par sociālo drošību (Ideju vārdnīca, b. g., 295. lpp.).

Lai arī valstis jau 19. gadsimtā sāka realizēt politiku, kuras pamatā ir sociāli atbildīgas valsts ideja, tomēr tikai 1949. gadā Vācija kļuva par pirmo valsti, kuras konstitūcijā tika skaidri noteikts, ka tā ir sociāli atbildīga valsts (Калашников, 2002, с. 70).³ Vācijas Federatīvās Republikas konstitūcijā (Parliamentary Council, 1949) norādīts, ka Vācija ir sociāla federāla valsts, un ir minēts arī sociālas tiesiskās valsts princips (20. un 28. pants). Pirms tam Vācijas konstitūcijās bija iekļauti tikai atsevišķi noteikumi, kurus varēja saistīt

ar sociāli atbildīgas valsts ideju. Tā Vācijas 1849. gada konstitūcijā vienīgās normas, kuras kaut kādā mērā varēja saistīt ar sociāli atbildīgas valsts ideju, bija normas par valsts pienākumu nodrošināt bezmaksas izglītību. Vācijas 1871. gada konstitūcijas ievadā tika norādīts, ka valsts uzdevums ir Vācijas tautas labklājības veicināšana. Savukārt 1919. gada konstitūcijā sociāli atbildīgas valsts ideja bija atspoguļota jau daudz plašāk, paredzot atbalstu ģimenēm, sociālu aizsardzību daudz bērnu ģimenēm un mātēm, bērniem aizsardzību no ekspluatācijas, plašas vienlīdzības garantijas, valsts nodrošinātu bezmaksas izglītību, noteikumu par ipašuma kalpošanu arī sabiedrības interesēm, darba aizsardzības un darba tiesību regulēšanu ar likumiem, arodbiedrību brīvību, sociālo apdrošināšanu. Turklāt šīs konstitūcijas 151. pants noteica, ka valsts ekonomiskajai sistēmai ir jābūt balstītai uz taisnīgumu, lai visiem nodrošinātu cilvēka cienīgu eksistenci (Zacher, 2008, S. 10–11).

Mūsdienās sociāli atbildīgas valsts princips konstitūcijās var būt nostiprināts divos veidos. Pirmkārt, ir valstis, kuru konstitūcijās, lietojot dažādus formulējumus, tieši noteikts, ka tās ir sociāli atbildīgas valstis. Piemēram, Francija tās konstitūcijā (The Constitution of France, 1958) ir raksturota kā sociāla republika (1. pants), bet Krievija (The Constitution of the Russian Federation, 1993) un Spānija (The Constitution of Spain, 1978) — kā sociālas valstis (attiecīgi 7. un 1. pants). Polijas konstitūcijā (The Constitution of the Republic of Poland, 1997) ir noteikts, ka Polijas Republika ir demokrātiska tiesiska valsts, kas realizē sociālā taisnīguma principu (2. pants). Otrkārt, ir valstis, kuru konstitūcijās nav tieši noteikts, ka tās ir sociāli atbildīgas valstis, tomēr šāds secinājums izriet no cita konstitūcijā ietvertā regulējuma. Pie šādām valstīm pieder, piemēram, Igaunija, Lietuva un Itālija. Igaunijas konstitūcijā nav noteikts, ka Igaunija ir sociāli atbildīga valsts, taču tās ievadā ir norādīts, ka valsts sola gan tagadējām, gan nākamajām paaudzēm sociālu progresu un labklājību. Konstitūcijā ir ietverts arī plašs sociālo un ekonomisko tiesību klāsts, savukārt tās 10. pantā ir minēts uz sociālo taisnīgumu balstītas valsts princips (The Constitution of the Republic of Estonia, 1992). Igaunijas Republikas Augstākā tiesa ir atzinusi, ka tas ir konstitucionāls princips, kurš valstij jāievēro (Constitutional Review Chamber of the Supreme Court, 2004, paras 14 and 16). Savukārt Lietuvas konstitūcijā (The Constitution of the Republic of Lithuania, 1992) sociāli atbildīgas valsts princips vispār nav minēts. Tomēr Lietuvas Republikas Konstitucionālā tiesa ir norādījusi, ka atbilstoši konstitūcijai Lietuva ir sociāli orientēta valsts, un tas ir atspoguļots dažādos konstitūcijas noteikumos par ekonomiskajām, sociālajām un kultūras tiesībām, kā arī pilsoniskajām un politiskajām tiesībām, valsts un sabiedrības attiecībām, sociālo palīdzību un sociālo drošību, valsts ekonomiskās darbības regulēšanas un organizēšanas principiem, valsts institūciju organizāciju un darbību u. c. (Constitutional Court of the Republic of Lithuania, 2004; Constitutional Court of the Republic of Lithuania, 2012). Arī Itālijas konstitūcijā sociāli atbildīgas valsts princips nav

4 Jāatzīmē, ka valsts var arī ratificēt nevis visu Eiropas Sociālo hartu, bet noteiktu skaitu tās pantu.

5 1922. gada Satversmes II daļas projekta 107. panta otrais teikums: «Valsts un pašvaldības iestāžu uzturētās obligatoriskās mācību iestādēs mācība visiem skolēniem bez maksas un trūcīgu vecāku bērniem bez tam brīva arī barība, apģērbs un mācības līdzekļi.»

minēts tieši, taču konstitūcija uzliek valstij pienākumu nodrošināt plašu sociālo un ekonomisko tiesību klāstu. Turklāt tās 2. pants paredz valstij pienākumu nodrošināt politisku, ekonomisku un sociālu solidaritāti, bet 3. pants — pienākumu likvidēt visus ekonomiskos un sociālos šķēršļus, kuri, ierobežojot pilsoņu brīvību un vienlīdzību, kavē pilnīgu indivīda attīstību un strādājošo līdzdalību valsts politiskajā, ekonomiskajā un sociālajā organizācijā (Constituent Assembly, 1947).

Starptautiskā līmenī sociāli atbildīgas valsts ideja guva nostiprinājumu 20. gadsimtā. 1919. gadā tika nodibināta Starptautiskā Darba organizācija. Tā jau ir pieņēmusi gandrīz 200 konvencijas, kas noteic dalībvalstu pienākumus tādās jomās kā darba apstākļi, darba līgumu slēgšana, arodbiedrību brīvība, sociālā drošība u. tml. (International Labour Organization,

n. d.). 1948. gadā tika pieņemta ANO Vispārējā cilvēktiesību deklarācija, kurā ir ietvertas arī ekonomiskās, sociālās un kultūras tiesības (United Nations, 1948). Savukārt 1966. gadā tika pieņemts ANO Starptautiskais pakts par ekonomiskajām, sociālajām un kultūras tiesībām, un no tā dalībvalstīm izriet dažādi pienākumi ekonomisko, sociālo un kultūras tiesību jomā (United Nations, 1966). Pašlaik pakts ir ratificējušas 165 valstis (The Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, n. d.). Eiropas līmenī 1961. gadā tika pieņemta Eiropas Sociālā harta, kuru ratificēja 27 valstis (Council of Europe, 1961),⁴ savukārt 1996. gadā tika pieņemta Pārskatītā Eiropas Sociālā harta, kuru ir ratificējušas jau 34 valstis (Council of Europe, 1996).

SOCIĀLI ATBILDĪGAS VALSTS IDEJAS VĒSTURISKĀ ATTĪSTĪBA LATVIJĀ

Pirmajā neatkarības posmā ne pagaidu satversmēs, ne arī 1922. gadā pieņemtajā Latvijas Republikas Satversmē nebija noteikts, ka Latvija ir sociāli atbildīga valsts (Kovaļevska, 2013, 257. lpp.). Latvijas Republikas Satversme šajā posmā nesaturēja arī tādas normas, no kurām varētu izsecināt, ka valstij ir konstitucionāls pienākums īstenot sociāli atbildīgas valsts ideju. Atšķirībā no Vācijas 1919. gada konstitūcijas pat Latvijas Republikas Satversmes II nodaļas «Pamatnoteikumi par pilsoņu tiesībām un pienākumiem» projektā, kurš netika pieņemts un līdz ar to nestājās spēkā, nebija iekļauts plašs sociālo un ekonomisko tiesību klāsts. Ar sociāli atbildīgas valsts ideju varētu saistīt vienīgi projekta normas, kuras paredzēja, ka Latvijas pilsoņu fiziskais un garīgais darbs un viņu ražojumi atrodas valsts aizsardzībā, ka valsts nodrošina bezmaksas izglītību līdz 18 gadu vecumam, kā arī to, ka valsts un pašvaldību uzturētās mācību iestādēs trūcīgu vecāku bērniem bez maksas jānodrošina ēdiens un apģērbs.⁵

Lai arī pirmajā neatkarības posmā Latvijā konstitucionāli nebija nostiprināts pienākums īstenot sociāli atbildīgas valsts ideju, tomēr konceptuāli šī

ideja tika atbalstīta. Piemēram, profesors Kārlis Dišlers norādīja, ka viens no valsts uzdevumiem ir «pacelt kultūru un veicināt tautas labklājību ar pozitīvu darbību» (Dišlers, 2004, 30. lpp.). Savukārt deputāts Kārlis Dēķens, diskutējot par Latvijas Republikas Satversmes II nodaļas projektu, norādīja: «Obligācija mācībai nav nodrošināta, ja trūcīgo vecāku bērniem nav garantēta barība, apģērbs un mācību līdzekļi. Bērns nevar apmeklēt skolu, ja viņam nav apavu. Ja nav ko mugurā vilkt, nav ko ēst, tad bērns nevar skolu apmeklēt [...]» (Latvijas Satversmes Sapulces, 2006, 600. lpp.) Tādējādi deputāts pēc būtības atbalstīja ideju, ka ir nepieciešams nodrošināt to, lai personām faktiski būtu vienlīdzīgas iespējas realizēt savas tiesības. Arī valsts īstenotā politika atbilda sociāli atbildīgas valsts idejai, jo šajā laikā tika pieņemti likumi par sociālo palīdzību, sociālo nodrošināšanu un sociālo apdrošināšanu (Kovaļevska, 2013, 257. lpp.). Latvijas Republika pirmajā neatkarības periodā pieņēma vairākus likumus darba tiesību un darba aizsardzības jomā, kā arī ratificēja vairākas Starptautiskās Darba organizācijas konvencijas darba tiesību un sociālā nodrošinājuma jomā (Mucenieks, 1934, 18.–21., 26. lpp.). Savukārt tiesu praksē tika atzīts tāds sociāli atbildīgas valsts principa elements kā vājāko aizsardzība (Strupišs, 2015, 45. lpp.).

Posmu pēc neatkarības atjaunošanas var iedalīt trīs daļās — 1) no neatkarības atjaunošanas līdz 1998. gada 5. novembrim, 2) no 1998. gada 6. novembra līdz 2014. gada 21. jūlijam, 3) no 2014. gada 22. jūlija līdz šim brīdim. Pirmajā posmā Latvijas Republika turpināja realizēt sociāli atbildīgas valsts idejai atbilstošu politiku. To apliecina, piemēram, tas, ka tika pieņemti likumi par sociālo aizsardzību (Kovaļevska, 2013, 259. lpp.). Šajā posmā konstitucionālā līmenī joprojām nebija tieši noteikts, ka Latvija ir sociāli atbildīga valsts. Tomēr ir iespējams argumentēt, ka Latvijas Republikai jau šajā posmā bija konstitucionāls pienākums īstenot sociāli atbildīgas valsts idejai atbilstošu politiku. 1990. gada 4. maijā tika atjaunota Latvijas Republikas Satversmes 1. panta darbība (Augstākā Padome, 1990a). Šis pants noteica, ka Latvija ir neatkarīga, demokrātiska republika. 1990. gada 4. maijā Latvijas Republika arī atzina sev par saistošiem daudzus cilvēktiesību dokumentus, tostarp ANO Vispārējo cilvēktiesību deklarāciju un ANO Starptautisko paktu par ekonomiskajām, sociālajām un kultūras tiesībām (Augstākā Padome, 1990b). 1991. gada 10. decembrī tika pieņemts konstitucionālais likums «Cilvēka un pilsoņa tiesības un pienākumi», kurā bija ietverts arī plašs sociālo un ekonomisko tiesību katalogs (Augstākā Padome, 1992). 20. gadsimta 90. gados modernu Rietumu tipa demokrātisku valsti raksturoja tas, ka tā ievēro cilvēktiesības. Turklāt mūsdienu Eiropā demokrātiskas valstis parasti vismaz minimālā apmērā rūpējas par cilvēka cienīgu dzīves līmeni, sociālo apdrošināšanu, vājāko aizsardzību un citiem tamlīdzīgiem jautājumiem. Tas lielā mērā ir saistīts ar cilvēktiesību standartu attīstību, kas prasa valstīm nodrošināt arī ekonomiskās, sociālās un kultūras tiesības (Kovaļevska, 2008; Pleps,

6 «1918. gada 18. novembrī proklamētā Latvijas valsts ir izveidota, [...] nodrošinātu Latvijas tautas un ikviena brīvību un sekmētu labklājību.»

Pastars, & Plakane, 2014, 147. lpp.). Līdz ar to var secināt, ka no Latvijas Republikas Satversmes 1. panta kopsakarā ar Latvijas Republikas uzņemtajām starptautiskajām saistībām un konstitucionālajā likumā «Cilvēka un pilsoņa tiesības un pienākumi» noteiktajiem pienākumiem izrietēja tas, ka Latvijas Republikai jau 20. gadsimta 90. gados bija konstitucionāls pienākums ievērot sociālās un ekonomiskās tiesības (Grigore-Bāra u. c., 2014, 174.–177. lpp.; Kūtris, 2009; Konstitucionālo tiesību komisija, 2012, 141. punkts; Levīts, 2013, 93. lpp.; Augstākā tiesa, 2008, 9. punkts). Tātad Latvijas Republikai bija arī konstitucionāls pienākums īstenot sociāli atbildīgas valsts idejai atbilstošu politiku. Tas nozīmē, ka jau šajā posmā sociāli atbildīgas valsts principam Latvijā bija konstitucionāls rangs.

1998. gada 15. oktobrī tika pieņemti un 1998. gada 6. novembrī stājās spēkā grozījumi Latvijas Republikas Satversmē, ar kuriem Latvijas Republikas Satversme tika papildināta ar VIII nodaļu «Cilvēka pamattiesības» (Saeima, 1998). Tā kā šajā nodaļā ir iekļauts arī plašs sociālo un ekonomisko tiesību klāsts, tad no 1998. gada 6. novembra Latvijas Republika nepārprotami piederēja pie to valstu loka, kurās sociāli atbildīgas valsts principam bija konstitucionāls rangs. Šajā posmā arī Satversmes tiesa pirmo reizi tieši norādīja, ka Latvija ir sociāli atbildīga valsts. Satversmes tiesa 2006. gada 2. novembra spriedumā lietā Nr. 2006-07-01 secināja: «Latvijas konstitucionālais likumdevējs Satversmē noteicis virkni sociālo tiesību. Tādējādi likumdevējs noteicis, ka Latvija ir sociāli atbildīga valsts, proti, tāda valsts, kas likumdošanā, pārvaldē un tiesas spriešanā cenšas iespējami plaši īstenot sociālo taisnīgumu. Sociāli atbildīgas valsts mērķis ir sabiedrībā izlidzināt būtiskākās sociālās atšķirības un katrai iedzīvotāju grupai nodrošināt atbilstošu dzīves standartu.» (Satversmes tiesa, 2006b, 18. punkts) Jāatzīmē gan, ka arī pirms šī sprieduma Satversmes tiesas spriedumos bija iedzīvoti sociāli atbildīgas valsts principa elementi, lai arī spriedumos sociāli atbildīgas valsts princips tieši minēts nebija (Kovaļevska, 2008).

Pēdējo attīstības posmu ievadīja tas, ka 2014. gada 22. jūlijā stājās spēkā grozījumi Latvijas Republikas Satversmē, ar kuriem tika izvērstas Latvijas Republikas Satversmes ievada 4. rindkopā ir noteikts: «Latvija kā demokrātiska, tiesiska, sociāli atbildīga un nacionāla valsts balstās uz cilvēka cieņu un brīvību, atzīst un aizsargā cilvēka pamattiesības un ciena mazākumtautības.» Līdz ar to no 2014. gada 22. jūlija Latvija pieder pie to valstu loka, kurās konstitūcijā jau ir tieši noteikts, ka attiecīgā valsts ir sociāli atbildīga valsts. Ar sociāli atbildīgas valsts principu ir saistīts arī Latvijas Republikas Satversmes 1. rindkopā minētais valsts pienākums sekmēt labklājību.⁶ Kā ir norādījusi Satversmes tiesa, no sociāli atbildīgas valsts principa izriet valsts pienākums izveidot ilgtspējīgu un sabalansētu politiku sabiedrības labklājības nodrošināšanai (Satversmes tiesa,

2010b, 22. punkts). Savukārt ievada 4. un 5. rindkopā ir ietverti koncepti, uz kuriem balstās sociāli atbildīgas valsts ideja — cilvēka cieņa, taisnīgums, vienlīdzība un solidaritāte.⁷

Sociāli atbildīgas valsts principa kontekstā nozīmīgs ir arī Latvijas Republikas Satversmes ievada 5. rindkopā noteiktais, ka «[i]kviens rūpējas par sevi, saviem tuviniekiem un sabiedrības kopējo labumu, izturoties atbildīgi pret citiem, nākamajām paaudzēm, vidi un dabu». No vienas puses, šajā teikumā ietvertais pienākums rūpēties par sabiedrības kopējo labumu atspoguļo solidaritātes ideju, uz kuras balstās sociāli atbildīgas valsts princips, proti, cilvēku savstarpējo saistību un līdz ar to arī pienākumu cits citam palīdzēt. No otras puses, šajā teikumā norādītais, ka cilvēkam ir pienākums rūpēties pašam par sevi un tuviniekiem, atspoguļo subsidiaritātes principu un iezīmē sociāli atbildīgas valsts principa robežas. Subsidiaritātes princips palīdz nodrošināt līdzsvaru starp brīvību un vienlīdzību sociāli atbildīgā valstī, jo valsts aktīvā darbība sociālo atšķirību izlīdzināšanā vienlaikus gan sekmē personas brīvību, gan arī ierobežo to. Sociāli atbildīgas valsts princips prasa nodrošināt iespēju vienlīdzību, tādējādi sekmējot personas brīvību realizāciju. Taču sociāli atbildīgas valsts princips arī ierobežo personas brīvību, jo palīdzība personai var tikt sniegta, pieprasot no personas preti arī kāda konkrēta pienākuma izpildi. Tāpat sociāli atbildīgas valsts princips var pamatot vienu personu tiesību ierobežošanu, lai nodrošinātu aizsardzību citām — vājākām personām (Maurer, 2007, S. 235–236). Subsidiaritātes princips nosaka to, ka arī gadījumos, kad brīvības īstenošanai ir nepieciešama valsts palīdzība iespēju vienlīdzības nodrošināšanā, primārai jābūt personas pašas atbildībai par sevi un savas dzīves apstākļiem (Hufen, 2007, S. 8–9), tādējādi samazinot to gadījumu skaitu, kad valstij ir pienākums iejaukties. Personas pašas atbildību par primāro atzina gan Lorencs fon Šteins 19. gadsimtā, gan arī Satversmes tiesa 21. gadsimtā, norādot, ka mūsdienu valstij jāspēj rūpēties par sociālo taisnīgumu, cilvēka cienīgiem dzīves apstākļiem un vispārējo labklājību, saglabājot pēc iespējas plašu darbības telpu radošai personības attīstībai (Satversmes tiesa, 2006c, 13.3. punkts).

7 «Uzticība Latvijai, latviešu valoda kā vienīgā valsts valoda, brīvība, vienlīdzība, solidaritāte, taisnīgums, godīgums, darba tikums un ģimene ir saliedētas sabiedrības pamats.»

Sociāli atbildīgas valsts principa saturs

SOCIĀLI ATBILDĪGAS VALSTS PRINCIPA ELEMENTI UN VALSTS PIENĀKUMI Sociāli atbildīgas valsts princips tiek skaidrots

dažādi. Tiek arī norādīts, ka tā saturs ir visai neskaidrs (Roca, 2012–2013, p. 216; Maunz & Dürig, 2014, S. 7). Tomēr, izanalizējot juridiskajā literatūrā izteiktos viedokļus, kā arī Satversmes tiesas nolēmumus, var secināt, ka Latvijas Republikā sociāli atbildīgas valsts princips ietver sevī šādus četrus elementus: 1) valsts pienākumu nodrošināt cilvēka cienīgas eksistences minimālos

priekšnoteikumus, 2) valsts pienākumu nodrošināt aizsardzību sociāla riska gadījumā, 3) valsts pienākumu rūpēties par sociālo taisnīgumu, 4) cilvēka saistību ar sabiedrību (Kovaļevska, 2008).

Sociāli atbildīgas valsts princips uzliek pienākumus visiem trīs valsts varas atzariem (Satversmes tiesa, 2006b, 18. punkts). Primārā atbildība par šā principa realizāciju ir likumdevējam, kam normatīvajos aktos jākonkretizē sociāli atbildīgas valsts princips. Likumdevējam jānoteic, kam, kādos apstākļos un kāda veida sociālā palīdzība pienākas, kā darbojas sociālās apdrošināšanas sistēma, kādās nozarēs un ar kādiem līdzekļiem tiek aizsargātas vājākās personas, kā notiek sociālo atšķirību izlīdzināšana u. tml. Likumdevējs nevar aprobežoties tikai ar sociālā nodrošinājuma jomu, jo sociāli atbildīgas valsts princips darbojas arī civiltiesībās, procesuālajās tiesībās, sodu izpildes tiesībās, izglītības tiesībās, nodokļu tiesībās u. c. (Maurer, 2007, S. 232). Sociāli atbildīgas valsts princips uzliek pienākumu likumdevējam rūpēties par noteiktu mērķu sasniegšanu, taču šis princips nenosaka precīzi, ar kādiem līdzekļiem šie mērķi ir sasniedzami. Līdz ar to likumdevējam ir plaša rīcības brīvība, kuru var ietekmēt arī pieejamo resursu daudzums (Maunz & Dürig, 2014, S. 11). Taču jāatceras, ka likumdevēja rīcības brīvības robežas nosaka Latvijas Republikas Satversme un Latvijas starptautiskās saistības.

Ari izpildvarai un tiesu varai ir zināma atbildība par sociāli atbildīgas valsts principa īstenošanu. Izpildvarai un tiesu varai šis princips jāizmanto tiesību normu interpretācijā un piemērošanā (Roca, 2012–2013, p. 217; Schmidt-Bleibtreu & Klein, 1995, S. 512). Īpaši nozīmīgs šis princips var būt situācijās, kad valsts pārvaldei ir piešķirta rīcības brīvība un jāapsver lietderība vai kad ar saturu jāpiepilda nenoteiktais tiesību jēdziens (Maurer, 2007, S. 233).

Visiem valsts varas atzariem ir jāņem vērā arī tas, ka sociāli atbildīgas valsts darbībai jānorit atbilstoši tiesiskas valsts principam, ievērojot cilvēktiesības, tiesisko vienlīdzību, samērīguma principu un procesuālo taisnīgumu (Maurer, 2007, S. 236–237; sk. arī Kūtris, Ķinis & Osipova, 2012, 5. punkts).

Attiecībā uz to, vai no sociāli atbildīgas valsts principa izriet arī individuāla subjektīvās tiesības prasīt no valsts konkrētu rīcību, vācu juridiskajā literatūrā tiek atbildēts noliedzoši (Jarass & Pieroth, 2007, S. 506; Maurer, 2007, S. 233; Sodan & Ziekow, 2007, S. 78). Kā izņēmums tiek norādīts tas, ka personai ir subjektīvas tiesības prasīt nodrošināt eksistencei nepieciešamo minimumu, taču arī šajā izņēmuma gadījumā subjektīvās tiesības rada sociāli atbildīgas valsts princips kopsakarā ar cilvēka cieņas nodrošināšanas principu (Sodan & Ziekow, 2007, S. 80). Latvijā šim jautājumam nav lielas praktiskas nozīmes, jo Latvijas Republikas Satversmē ir nostiprināts plašs ekonomisko, sociālo un kultūras tiesību klāsts, kas rada individam arī noteiktas subjektīvas tiesības pret valsti. Līdz ar to Latvijā indivīds var prasīt noteiktu, no sociāli atbildīgas valsts principa izrietošu valsts pienākumu izpildi, balstoties uz konkrētām cilvēktiesību normām.

CILVĒKA CIENĪGAS EKSISTENCES MINIMĀLIE PRIEKŠNOTEIKUMI Viens no sociāli atbildīgas valsts principa elementiem ir valsts pienākums nodrošināt cilvēka cienīgas eksistences minimālos priekšnoteikumus, kas ietver sociālās palīdzības sniegšanu, pamatpakalpojumu nodrošināšanu, kā arī izglītības, veselības un sociālās aprūpes, kultūras iestāžu pieejamības nodrošināšanu (Kovaļevska, 2008).

Šis sociāli atbildīgas valsts principa elements ir cieši saistīts ar dažādām cilvēktiesībām. Pirmkārt, tas ir cieši saistīts ar ANO Vispārējās cilvēktiesību deklarācijas 25. pantā un ANO Starptautiskā pakta par ekonomiskajām, sociālajām un kultūras tiesībām 11. pantā ietvertajām tiesībām uz atbilstošu dzīves līmeni. Šie panti garantē personai tiesības uz viņas un viņas ģimenes veselības uzturēšanai un labklājībai atbilstošu dzīves līmeni, ieskaitot uzturu, apģērbu, mājokli, medicīnisko aprūpi un nepieciešamos sociālos pakalpojumus. Otrkārt, tiesības uz sociālo palīdzību izriet no Latvijas Republikas Satversmes 109. pantā un ANO Starptautiskā pakta par ekonomiskajām, sociālajām un kultūras tiesībām 9. pantā garantētajām tiesībām uz sociālo drošību jeb sociālo nodrošinājumu. Savukārt pienākums nodrošināt izglītības, veselības un sociālās aprūpes, kultūras iestāžu pieejamību izriet attiecīgi no tiesībām uz izglītību, tiesībām uz veselību, tiesībām uz sociālo nodrošinājumu un tiesībām piedalīties kultūras dzīvē (Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 1999, para. 6; Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 2000, para. 12; Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 2009, para. 16).

Valsts pienākuma — nodrošināt cilvēka cienīgas eksistences minimālos priekšnoteikumus — kontekstā problemātisks ir jautājums, kas tieši ietilpst šajos minimālajos priekšnoteikumos. Absolūtais minimums būtu pārtika, apģērbs, mājoklis un medicīniskā palīdzība, kas nepieciešami elementāras izdzīvošanas garantēšanai jebkuram cilvēkam. Pie šī minimuma būtu pieskaitāma arī pamatzglītības nodrošināšana (Konstitucionālo tiesību komisija, 2012, 317. punkts). Taču ar cilvēka cienīgas eksistences minimālajiem priekšnoteikumiem nedrīkstētu saprast tikai apstākļus, kas nepieciešami vienīgi «kailai izdzīvošanai» (Vildbergs, Messeršmits, & Niedre, 2004, 123. lpp.). Satversmes tiesa ir skaidrojusi, ka sociālās drošības pasākumiem ir ne tikai ekonomiskā funkcija — aizstāt ienākumu zudumu, bet arī sociālā funkcija — nodrošināt individu iespējas saglabāt pilnvērtīga sabiedrības locekļa statusu (Satversmes tiesa, 2002, secinājumu daļas 3.1.3. punkts; 2004b, 7. punkts). Pilnvērtīga sabiedrības locekļa statusa saglabāšanai kalpo, piemēram, valsts pienākums nodrošināt pieeju kultūras iestādēm. Līdz ar to arī sociālajai palīdzībai būtu jābūt tādai, lai persona, pirmkārt, varētu nodrošināt sev un savai ģimenei pārtiku, apģērbu, mājokli un medicīnisko palīdzību, kas nepieciešami elementāras izdzīvošanas garantēšanai jebkuram cilvēkam, kā arī pamatzglītību. Otrkārt, sociālajai palīdzībai būtu jāļauj arī saglabāt personai pilnvērtīga sabiedrības locekļa statusu.

Līdz šim nav izstrādāta viena pasaulē vispārārstāta metode, kā noteikt, vai valsts sniegtā sociālā palīdzība atbilst šīm prasībām. Atbilstoši Satversmes tiesas norādītajam, lai noskaidrotu, kāds konkrētajā gadījumā ir sociālā nodrošinājuma minimālais līmenis, valstij jāizvēlas starp vairākām metodēm, ko lieto dažādas starptautiskās organizācijas. Izvēle par labu noteiktai metodei ir atkarīga no izpratnes par vērtībām un apsvērumiem par mājsaimniecību patēriņa minimālajām vajadzībām. Šie apsvērumi ietekmēs rezultātus. Izvēloties konkrētu metodi, ir svarīgi apzināties tās potenciālo ietekmi uz nevienlīdzību un nabadzību, nabadzīgo iedzīvotāju skaitu un sastāvu. Ņemot vērā to, ka rezultāti var atšķirties atkarībā no izraudzītās metodes, tieši Latvijas situācijai vispiemērotākās metodes argumentēta izvēle ir likumdevēja politiskās izšķiršanās jautājums (Satversmes tiesa, 2009b, 31.2. punkts).

Šī atziņa rada jautājumu, vai likumdevējam šajā ziņā ir neierobežota rīcības brīvība un vai likumdevēja veikto izvēli var pakļaut kādai pārbaudei. Diemžēl Satversmes tiesas nolēmumi nedod skaidru atbildi uz šo jautājumu. Taču, piemēram, Vācijas Federālā Konstitucionālā tiesa ir atzinusi: lai arī likumdevēja prerogatīva ir noteikt minimālo pabalstu un pensiju apmēru un likumdevējam ir rīcības brīvība, tomēr tiesa var pārbaudīt: 1) vai likumdevējs, nosakot minimālo apmēru, ir izvērtējis to, ka mērķim ir jābūt cilvēka cienīgas eksistences nodrošināšanai; 2) vai likumdevējs ir izvēlējis pēc būtības piemērotu metodi iztikas minimuma noteikšanai; 3) vai likumdevējs ir pilnīgi un korekti ieguvis metodes piemērošanai nepieciešamos faktus; 4) vai likumdevējs ir rīkojies konsekventi un visās aprēķina stadijās ir ievērojis izvēlēto metodi un tās strukturālos principus. Turklāt likumdevējam ir jāsniedz detalizēta informācija un skaidrojums par aprēķiniem. Ja likumdevējs to nespēj pienācīgi izdarīt, tad noteiktais pabalstu un pensiju apmērs nav atbilstošs konstitūcijai (Vācijas Federālā konstitucionālā tiesa, 2010, 143.–144. punkts).

Lai nodrošinātu cilvēka cienīgas eksistences minimālos priekšnoteikumus, valstij ir tiesības arī ierobežot citu personu tiesības. Satversmes tiesa, piemēram, ir norādījusi, ka valstij ir tiesības pieņemt likumus, ko tā uzskata par nepieciešamiem, lai kontrolētu ipašuma izmantošanu saskaņā ar vispārējām interesēm. Šādi likumi ir īpaši vajadzīgi mājokļu jomā, kura mūsdienu sabiedrībā ir nozīmīga sociālās un ekonomiskās politikas sastāvdaļa (Satversmes tiesa, 2014, 22. punkts). Dzīvokļu tiesību jomā svarīgs ir cilvēku sociālās aprūpes elements. Līdz ar to, ievērojot sabiedriskās intereses, telpu ires tiesības iegūst ne vien privātu, bet arī publisku tiesību raksturu, un normatīvie akti var paredzēt noteiktus ipašuma tiesību ierobežojumus dzīvojamo telpu izīrētājiem (Satversmes tiesa, 1999, secinājumu daļas 5. punkts). Tāpat Satversmes tiesa atzinusi, ka valsts ir tiesīga ierobežot ires maksas apmēru, lai aizsargātu trūcīgos un maznodrošinātos irniekus apstākļos, kad pastāvētu dzīvojamo telpu trūkums (Satversmes tiesa, 2006a, 15.4. punkts). Savukārt

citā lietā Satversmes tiesa vērtēja tiesību normu, kura noteica, ka tām personām, kuru mācības rezidentūrā finansē valsts, ir pienākums trīs gadus pēc rezidentūras beigšanas strādāt noteiktās ārstniecības iestādēs vai atmaksāt to apmācībai izlietos valsts budžeta līdzekļus. Satversmes tiesa konstatēja, ka šāda kārtība noteikta, lai valsts spētu nodrošināt vienlīdzīgu veselības aprūpes pakalpojumu pieejamību visā valsts teritorijā, un atzina, ka ir pieļaujams šādā veidā ierobežot ārstu tiesības brīvi izvēlēties darbavietu (Satversmes tiesa, 2012c).

Tomēr valsts pienākums rūpēties par cilvēka cienīgas eksistences minimālo priekšnoteikumu nodrošināšanu nenozīmē to, ka valstij ir jāuzņemas pilnīga atbildība par personu un tās aprūpi. Satversmes tiesa, atsaucoties uz profesoru Reinholdu Cipeliusu (*Reinhold Zippelius*), ir norādījusi, ka cilvēkā slēpjas ar pašcienu cieši saistīta vajadzība pēc patstāvības, ka cilvēks vairāk bauda paša iegūto nekā piešķirto un ka totāla aprūpe ir pretēja cilvēka dabai (Satversmes tiesa, 2006c, 13.3.punkts). Arī Augstākā tiesa ir norādījusi, ka valsts un pašvaldības pienākums palīdzēt personai pastāv tiktāl, ciktāl persona pati vai personas, kas var tai palīdzēt, nespēj personu pietiekami nodrošināt. Valsts un pašvaldības sniegta sociālā palīdzība vienmēr ir tikai subsidiārs sociālā atbalsta avots. Tās visupirms ir pašas personas tiesības un reizē arī pienākums — veidot savu dzīvi un labklājību, gādāt par saviem bērniem, saviem vecākiem. Valsts kā personu juridiskās organizācijas forma jau savos pamatos pastāv tādēļ, lai sniegtu atbalstu iedzīvotājiem tajos jautājumos, ar ko individuāli vai mazākās organizētās kopībās sabiedrība pati netiek galā (Augstākā tiesa, 2011a, 8.punkts). Šis tiesu atziņas spilgti ilustrē Latvijas Republikas Satversmes ievada 5.rindkopā ietvertu subsidiaritātes principu un no tā izrietošo cilvēka pienākumu rūpēties pašam par sevi un tuviniekiem.

Balstoties uz šīm atziņām, Augstākā tiesa ir atzinusi, ka iespēja saņemt palīdzību no tuviniekiem var būt pamats atteikumam piešķirt sociālo palīdzību. Piemēram, kādā lietā Augstākā tiesa secināja: tas, ka pieteicēja saņem atbalstu no sava dēla, var būt pamats atteikumam piešķirt maznodrošinātas personas statusu (Augstākā tiesa, 2011a, 8.punkts). Tāpat personai var atteikt piešķirt palīdzību dzīvokļa jautājuma risināšanā, ja persona lieto dzīvokli viņas dēliem piederošā īpašumā, jo personai šādā gadījumā pašvaldības palīdzība dzīvokļa jautājuma atrisināšanai nav nepieciešama (Augstākā tiesa, 2011b, 10.punkts). Augstākā tiesa arī ir atzinusi: tas, ka bērnu vecākiem pieder nekustamais īpašums, var būt pamats, kāpēc pašvaldība atsaka sociālās palīdzības piešķiršanu ģimenei. Par bērniem primāri ir jā rūpējas tām personām, kuras bērnus ir radījušas, tas ir, vecākiem. Tā ir ģimenes attiecību aksioma, kas nav tālāk iztirzājama (Augstākā tiesa, 2010b, 9.punkts).

Tiesu praksē ir atzīts arī tas, ka cilvēkam ir pienākums rūpēties par sevi. Līdz ar to personai piederošs īpašums, piemēram, zeme, mežs vai ēkas,

var būt šķērslis sociālās palīdzības saņemšanai. Tomēr tiesas ir arī norādījušas, ka pašvaldību saistošajos noteikumos ietvertu normu par īpašumu kā šķērslī sociālās palīdzības saņemšanai nevar tulkot tikai gramatiski, jo īpašumam arī faktiski ir jābūt tādām, kurš var dot papildu ienākumu (Administratīvā apgabaltiesa, 2013a, 12.punkts; 2013b, 10.punkts) vai kuru var citādā veidā izmantot savu pamatvajadzību nodrošināšanai.

Piemēram, kādā lietā tiesas atzina: tas, ka persona tika apstiprināta mantojuma tiesībās uz vienu pusi domājamās daļas no trīsistabu dzīvokļa (tā kadastrālā vērtība bija 954 lati un 17 santimi), nevar būt pamats, lai personai liegtu palīdzību dzīvokļa jautājuma risināšanā. Konkrētajā gadījumā dzīvoklis bija izdemolēts, divām istabām bija izlauztas durvis ar visām eņģēm, logi bija aizsisti ar dēļiem, vannas istabā nebija vannas, virtuvē bija izjaukta plīts, dzīvoklis nebija apkurināms, jo centrālā apkure nedarbojās un radiatoru bija izņemti. Līdz ar to tiesas ieskatā, lai šo dzīvokli padarītu par dzīvošanai derīgu, būtu nepieciešams izveidot autonomu apkures sistēmu (krāsni ar skursteni), virtuvē pārbūvēt plīti, vannas istabā ierīkot higiēnas prasībām atbilstošu tualetes podu un dušu vai vannu, un, tā kā ir atslēgta elektrība un ūdens, būtu jānodrošina arī šo pamatpakalpojumu pieslēgšana. Tiesas norādīja, ka visi iepriekš minētie pasākumi acīmredzami prasa tādus ieguldījumus, kādu konkrētajai personai nav. Proti, tie ir nesamērīgi lieli ar tāda cilvēka ienākumiem, kuram nekas cits nepieder, kurš vēl mācās skolā, dzīvo pie aizbildņa un kuru uztur aizbildnis. Ņemot vērā dzīvokļa zemo kadastrālo vērtību, tiesa secināja, ka dzīvokļa izremontēšanai nepieciešamos līdzekļus personai nav arī iespējams iegūt kā bankas aizdevumu, jo ar šādu dzīvokli nav iespējams nodrošināt kredītaistības. Līdz ar to tiesa atzina, ka pašvaldībai ir pienākums reģistrēt personu palīdzības saņemšanai dzīvojamās telpas izīrēšanai (Administratīvā rajona tiesa, 2012; Administratīvā apgabaltiesa, 2012).

Ja personai pieder īpašums, tad tai ir pienākums aktīvi līdzdarboties sava materiālā stāvokļa uzlabošanā un tā nevar gaidīt atbalstu no sabiedrības, jo sociālā palīdzība ir sniedzama tikai situācijās, kad personām nav citas iespējas pašām nodrošināt savu pamatvajadzību īstenošanu. Līdz ar to citā lietā tiesa, konstatējot, ka pieteicējas ģimenei pieder zemesgabali, kuriem bija gan materiālā vērtība (tuvu Rīgai, ir būvniecības iespējas, kopējā kadastrālā vērtība pārsniedza 5000 latus), gan arī apsaimniekošanas vērtība (piemēram, izmantošana dārzkopībai), un pieteicējas ģimene, pieliekot attiecīgas pūles, tādā vai citādā veidā varēja gūt no šiem īpašumiem ienākumus, atzina, ka šai ģimenei nav tiesību saņemt sociālo palīdzību (Administratīvā apgabaltiesa, 2013a, 14.punkts).

Tiesas ir arī atzinušas, ka nav nozīmes tam, vai persona reāli izmanto tai piederošos īpašumus ienākumu gūšanai, jo tikai no pašas personas gribas un rīcības ir atkarīgs tas, kā viņa izmanto vai neizmanto to labumu, ko var

gūt no īpašuma. Īpašnieka gribas trūkums izmantot īpašumu nevar būt par pamatu secinājumam, ka īpašums ienākumu gūšanai nav izmantojams. Līdz ar to tiesa secināja, ka personai nav sniedzama sociālā palīdzība, jo tai piederošos zemesgabalus var nodot lietošanā par atlīdzību citai personai vai arī tos var atsavināt, iegūto naudu izmantojot savu dzīves apstākļu uzlabošanai (Administratīvā apgabaltiesa, 2013d, 16. punkts).

Tātad sociāli atbildīgas valsts princips ir jāinterpretē kopsakarā ar cilvēka pienākumu rūpēties pašam par sevi un tuviniekiem. Līdz ar to sociāli atbildīgas valsts princips neliedz valstij prasīt no personas aktīvu iesaistīšanos savu sociālo problēmu risināšanā, tostarp līdzdarbību, ja persona vēlas saņemt sociālo palīdzību. Taču, tā kā no cilvēka cieņas principa izriet nepieciešamība dot personai iespēju apgādāt pašai sevi un nebūt atkarīgai no valsts sniegtās palīdzības, tad valsts nedrīkst pati veikt un pieļaut, ka citi veic no personas algas, pensijas vai cita veida ienākumiem ieturējumus tādā apmērā, ka personas rīcībā nepaliek pamatvajadzību apmierināšanai nepieciešamie līdzekļi (Kovaļevska, 2009). Tas attiecas arī uz nodokļiem. Piemēram, Vācijas Federālā konstitucionālā tiesa ir norādījusi, ka ar ienākuma nodokli nedrīkst aplikt summu ģimenes iztikas minimuma apmērā un nodokļu maksātājam pēc ienākuma nodokļa nomaksas no viņa ienākumiem ir jāpaliek tik daudz, lai viņš varētu uzturēt sevi un savu ģimeni (Vācijas Federālā konstitucionālā tiesa, 1990, 104.–105. punkts; Vācijas Federālā konstitucionālā tiesa, 1992, 64. punkts).

Kā jau tika norādīts, valsts pienākums nodrošināt cilvēka cienīgas eksistences minimālos priekšnoteikumus ietver ne tikai pienākumu sniegt sociālo palīdzību, bet arī pienākumu nodrošināt pamatpakalpojumus un izglītības, veselības un sociālās aprūpes, kultūras iestāžu pieejamību. Ar pieejamības nodrošināšanu ir jāsaprot dažādi pieejamības aspekti, piemēram, finansiālā pieejamība un fiziskā pieejamība (Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 1999, para. 6; Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 2000, para. 12; Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 2009, para. 16).

Finansiālā pieejamība nozīmē to, ka ir jānodrošina, lai maksa par izglītību, veselības aprūpi un dalību kultūras dzīvē nebūtu nesamērīga salīdzinājumā ar personas ienākumiem (Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 1999, para. 6; Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 2000, para. 12; Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 2009, para. 16). Lai to nodrošinātu, piemēram, Latvijas Republikas Satversmes 112. pantā ir noteikts, ka valsts nodrošina iespēju bez maksas iegūt pamatizglītību un vidējo izglītību.

Fiziskā pieejamība nozīmē to, ka attiecīgajām ēkām ir jābūt tādām, lai arī visdažādākā vecuma personas un personas ar invaliditāti varētu iekļūt un pārvietoties tajās (Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 1999,

para. 6; Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 2000, para. 12; Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 2009, para. 16). Piemēram, kādā lietā Augstākā tiesa atzina, ka, nenodrošinot personai, kas pārvietojas ratiņkrēslā, iekļūšanu ārstniecības iestādē, kur šī persona vēlējas saņemt ģimenes ārsta pakalpojumu, ir pieļauta pretdiskriminācija (Augstākā tiesa, 2010a). Fiziskā pieejamība nozīmē arī to, ka valsts attiecīgajām iestādēm jābūt personām sasniedzamām, t. i., vai nu sasniedzamā attālumā, vai arī sasniedzamām, izmantojot dažādas tehnoloģijas (Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 1999, para. 6; Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 2000, para. 12; Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 2009, para. 16). Līdz ar to no pienākuma nodrošināt izglītības, veselības un sociālās aprūpes, kultūras iestāžu pieejamību, kā arī no pienākuma nodrošināt pamatpakalpojumus izriet valsts pienākums rūpēties par infrastruktūru, tostarp par ceļiem, sabiedriskā transporta sistēmu, ūdensapgādes un kanalizācijas sistēmu un elektroapgādes sistēmu (Schmidt-Bleibtreu & Klein, 1995, S. 511; Maunz & Dürig, 2014, S. 10.).

Eiropas Savienības Tiesas tiesnesis un bijušais Eiropas Cilvēktiesību tiesas tiesnesis *Dr. iur. h. c.* Egils Levits ir norādījis, ka no sociāli atbildīgas valsts principa izriet arī valsts pienākums nodrošināt augstvērtīgas informācijas infrastruktūru, kas sniedz individam iespējami objektīvu, plašu un dziļu informāciju par dažādām politiskajām, sociālajām un kultūras norisēm, lai indivīds varētu pilnvērtīgi piedalīties sabiedrības dzīvē. Šādas informācijas pieejamība ir būtiska, jo moderna sabiedrība un katrs indivīds ir eksistenciāli atkarīgs no tās. Ja augstvērtīgas informācijas piedāvājums kļūst stipri ierobežots, tas apdraud gan visas sabiedrības attīstību, tās globālo politisko un ekonomisko konkurētspēju, gan arī ierobežo potenciāli ieinteresētā indivīda intelektuālās iespējas (Levits, 2009).

AIZSARDZĪBA SOCIĀLA RISKA GADĪJUMĀ Pienākums nodrošināt aizsardzību sociāla riska gadījumā kā sociāli atbildīgas valsts principa elements ir nostiprināts Latvijas Republikas Satversmes 109. un 110. pantā, kuri garantē tiesības uz sociālo nodrošinājumu. Šie panti paredz valsts pienākumu nodrošināt sociālo aizsardzību vecuma, darbspējas, bezdarba un citos likumā noteiktos gadījumos, kā arī īpašu aizsardzību ģimenēm un bērniem. Šajos pantos konstitucionāli ir nostiprinātas pamattiesības, kas saistītas ar sabiedrības locekļu solidaritāti sociālajā jomā, jo sociālā nodrošinājuma shēmas ir sabiedrības un tās mazāk aizsargāto locekļu solidaritātes izpausme (Satversmes tiesa, 2010c, 6.3. un 8. punkts). Proti, persona sociālā riska iestāšanās gadījumā saņem sociālo aizsardzību parasti pensijas vai pabalsta veidā no līdzekļiem, kurus nodrošina tobrīd strādājošās personas. Tādējādi personas isteno Latvijas Republikas Satversmes ievada 5. rindkopā minēto pienākumu rūpēties par sabiedrības kopējo labumu.

Tiesības uz sociālo nodrošinājumu Latvijā ir konkretizētas vairākos tiesību aktos, veidojot sociālā nodrošinājuma jeb sociālās drošības sistēmu, kas aptver plašu sociālā nodrošinājuma pasākumu un pakalpojumu klāstu. Sociālā nodrošinājuma sistēmas būtiskākās daļas ir valsts sociālā apdrošināšana, sociālā palīdzība un pakalpojumi un sociālais atbalsts, it īpaši valsts sociālo pabalstu veidā. Aizsardzību noteiktu sociālo risku iestāšanās gadījumā personai sniedz galvenokārt valsts sociālās apdrošināšanas sistēma. Kā ir skaidrojusi Augstākā tiesa, sociālās apdrošināšanas būtība ir apdrošināt personas risku zaudēt darba ienākumus saistībā ar sociālā riska jeb apdrošināšanas gadījuma iestāšanos. Tas nozīmē, ka sociālās apdrošināšanas sistēmā personai tiek izmaksāts sociālās apdrošināšanas pabalsts, kas sedz daļu no personas gūtajiem ienākumiem, kādi tai bija sociālā riska iestāšanās brīdī un kurus tā nespēj iegūt sociālā riska iestāšanās dēļ (Augstākā tiesa, 2013a, 9. punkts; Augstākā tiesa, 2013b, 7. punkts).

Parasti ar likumu tiek noteikts, ka dalība sociālās apdrošināšanas sistēmā, kas nozīmē arī pienākumu veikt sociālās apdrošināšanas iemaksas, ir obligāta (sk., piemēram: Saeima, 1997). Valsts tiesības uzlikt personām šādu pienākumu izriet no sociāli atbildīgas valsts principa un solidaritātes principa, jo, no vienas puses, cilvēkiem ir pienākums cits citam palīdzēt, bet, no otras puses, valstij ir pienākums nodrošināt aizsardzību sociāla riska gadījumā. Līdz ar to valsts, pildot savu pienākumu nodrošināt aizsardzību sociāla riska gadījumā, tiesību normās nostiprina cilvēku pienākumu savstarpēji palīdzēt un nosaka kārtību, kādā šis pienākums ir pildāms.

Pienākums nodrošināt aizsardzību sociāla riska gadījumā nozīmē, ka valstij ir jānodrošina sociālās nodrošinājuma sistēmas esība, adekvātums un pieejamība un tās radītajai sociālā nodrošinājuma sistēmai ir jābūt efektīvai, taisnīgai un ilgtspējīgai. Sociālās nodrošinājuma sistēmas esība nozīmē, pirmkārt, to, ka šai sistēmai jāpastāv un turklāt jābūt ilgtspējīgai, lai nodrošinātu, ka tiesības uz sociālo nodrošinājumu var īstenot gan pašreizējās, gan arī nākamās paaudzes. Otrkārt, tas nozīmē, ka šai sistēmai jāaptver visi būtiskie gadījumi jeb riski. Par būtiskajiem gadījumiem jeb riskiem ir atzīstami šādi deviņi gadījumi: 1) medicīniskā aprūpe, 2) ienākumu zaudējums slimības dēļ, 3) vecums, 4) bezdarbs, 5) darba negadījumi un arodslimības, 6) atbalsts ģimenēm un bērniem, 7) maternitāte, 8) invaliditāte, 9) apģādnieka zaudējums. Sociālās nodrošinājuma sistēmas adekvātums prasa, lai sociālais nodrošinājums būtu adekvātā apmērā un ilgumā. Sociālā nodrošinājuma sistēmai jābūt arī pieejamai. Ar pieejamību jāsaprot gan finansiālā pieejamība, gan fiziskā pieejamība, gan citu veidu pieejamība. Tas nozīmē, ka sociālā nodrošinājuma sistēmai jāaptver pietiekami plašs personu loks bez jebkādas diskriminācijas. Nosacījumiem sociālā nodrošinājuma iegūšanai ir jābūt pamatotiem, samērīgiem un caurskatāmiem (Kovaļevska, 2011, 562.–566. lpp.).

Likumdevējam ir arī pienākums pakāpeniski pilnveidot sociālā nodrošinājuma sistēmu, tostarp palielinot sociālā nodrošinājuma apmēru. Taču izņēmuma gadījumā valsts ir tiesīga samazināt sociālā nodrošinājuma līmeni (Kovaļevska, 2011, 566.–567. lpp.). Par šādu izņēmuma gadījumu uzskatāma arī situācija, kad ir nepieciešams nodrošināt sociālās apdrošināšanas speciālā budžeta līdzsvarošanu, jo līdzsvarots budžets ir sociālā nodrošinājuma sistēmas ilgtspējas pamats (Satversmes tiesa, 2009a, 18.1. punkts). Līdz ar to sociālā nodrošinājuma līmeņa samazināšanu šādā gadījumā attaisno Latvijas Republikas Satversmes ievada 5. rindkopā minētais cilvēku pienākums izturēties atbildīgi pret citiem cilvēkiem un nākamajām paaudzēm. Tomēr pat straujas ekonomiskās lejupslides apstākļos valstij saglabājas noteikts pamatpienākumu kopums, no kuriem tā nav tiesīga atkāpties. Ja valsts nav spējīga nodrošināt šo minimālo līmeni visām riska grupām, tai jānoteic, kuras sociālās grupas ir īpaši mazaizsargātas, un vismaz šīm grupām jāgarantē sociālais nodrošinājums (Kovaļevska, 2011, 566.–568. lpp.).

SOCIĀLAIS TAISNĪGUMS Sociāli atbildīgas valsts principa elements ir arī valsts pienākums rūpēties par sociālo taisnīgumu, kas ietver rūpes par sociālo atšķirību izlīdzināšanu, vājāko aizsardzību un iespēju vienlīdzību.

Sociālo atšķirību izlīdzināšana nozīmē materiālo un daļēji arī nemateriālo labumu pārdali no turīgākajiem par labu trūcīgākajiem, jo sociāli atbildīga valsts atbalsta vājos, ierobežojot stipros (Levits, 2012, 39. lpp.; Pleps u. c., 2014, 150. lpp.). Šādas izlīdzinošas politikas īstenošanas intensitāte ir valsts ziņā, tomēr tas nepieļauj labumu pārdali no trūcīgākajiem par labu turīgākajiem, lai turīgākajiem paliktu vairāk (Levits, 2012, 39. lpp.). Sociālo atšķirību izlīdzināšana parasti tiek īstenota ar valsts nodokļu sistēmas starpniecību. Kā norādījusi Satversmes tiesa, «nodokļa pamatfunkcija ir fiskālā funkcija, kas nodrošina ieņēmumus valsts budžetā un pašvaldību budžetos. Ar šo ieņēmumu palīdzību ir iespējams finansēt prioritārus sociālos un ekonomiskos pasākumus, kā arī mazināt personu ienākumu un labklājības līmeņa nevienlīdzību. Tādējādi valsts nodokļu politiku izmanto arī sociālās politikas mērķu sasniegšanai» (Satversmes tiesa, 2007c, 23. punkts). Valsts pienākums izlīdzināt sociālās atšķirības ir pamatojums tam, kāpēc par tiesiskās vienlīdzības principam atbilstošu var atzīt progresīvo ienākuma nodokļa likmi (Grigore-Bāra u. c., 2014, 219. lpp.).

Valsts pienākumu izlīdzināt sociālās atšķirības Satversmes tiesa uzsvēra vienā no lietām par bērna kopšanas pabalstu. 2006. gada 2. novembra spriedumā lietā Nr. 2006-07-01 Satversmes tiesa norādīja: «Tādējādi ģimenes, kurās materiālu apstākļu dēļ persona, kas kopj bērnu, var atļauties nestrādāt, saņem lielāku valsts atbalstu, savukārt trūcīgākās ģimenes ir spiestas saņemt bērna kopšanas pabalstu ierobežotā apmērā. Šāds Satversmes 110. pantā

paredzēto tiesību konkretizējums ir pretrunā ar sociāli atbildīgas valsts principu, kas liek valstij iespēju robežās gādāt par sociālo atšķirību izlīdzināšanu, tas ir, gādāt, lai saprātīga valsts palīdzība tiktu sniegta visiem bērniem, kam tā nepieciešama.» (Satversmes tiesa, 2006b, 18.2.punkts) Tā kā apstrīdētās normas rezultātā veidojās situācija, ka turīgākās ģimenes saņem lielāku atbalstu no valsts, bet trūcīgākās ģimenes mazāku atbalstu, tad Satversmes tiesa atzina, ka norma neatbilst Satversmei (Grigore-Bāra u. c., 2014, 219.lpp.).

Valstij no sociāli atbildīgas valsts principa izriet arī pienākums rūpēties par vājāko aizsardzību. Satversmes tiesa ir norādījusi, ka, piemēram, ekonomiskās krīzes situācijā slogs, kas gulstas uz sabiedrības locekļiem, ir jāsadala, gan ievērojot sabiedrības locekļu solidaritāti, gan arī ņemot vērā nepieciešamību aizsargāt vājākos sabiedrības locekļus (Satversmes tiesa, 2011c, 19.3.punkts). Valsts, rūpējoties par vājāko aizsardzību, var pakļaut stingrai regulācijai arī tādas jomas, kas pieder pie privāttiesībām, ja šajās jomās tiesisko attiecību dalībnieki faktiski nav vienlīdzīgi. Šādos gadījumos tiek ierobežota līgumu brīvības principa darbība (Schmidt-Bleibtreu & Klein, 1995, S. 512). Satversmes tiesa 2005.gada 17.janvāra spriedumā lietā Nr.2004-10-01 atzina, ka darba tiesības ir nozare, kurā tiek uzskatīts, ka viena no līguma pusēm — darbinieks — atrodas ekonomiskajā ziņā vājākā pozīcijā. Satversmes tiesa šajā lietā uzskatīja, ka līdzīgi apsvērumi attiecas arī uz patērētājiem. Turklāt spriedumā norādīts, ka Patērētāju tiesību aizsardzības likuma nodrošinātā patērētāju aizsardzība ir plašāka, nekā dažkārt tiek uzskatīts, jo arī, piemēram, patērētāju kredītēšanas (lizinga) un lielākoties īres līgumi esot uzskatāmi par patērētāju līgumiem. Savukārt konkurences tiesību normas nodrošina aizsardzību gadījumā, kad viena vai vairāku tirgus dalībnieku ekonomiskais stāvoklis ļautu uzspiest tādus līguma noteikumus, kuriem citos apstākļos pārējie darījumu dalībnieki nepiekrītu (Satversmes tiesa, 2005a, 9.3.punkts).

Tāpat Satversmes tiesa ir atzinusi, ka darba tiesības, patērētāju tiesības, kas vismaz daļēji attiecināmas arī uz dzīvojamo telpu īres tiesībām, un konkurences tiesības ir tās jomas, kur valstij jānodrošina vājāko aizsardzība. Arī citos spriedumos Satversmes tiesa atzinusi, ka darba ņēmēji ir sociāli vājākas personas, kam nepieciešama īpaša sociāla aizsardzība (Satversmes tiesa 2001; Satversmes tiesa, 2015b, 16.punkts), un ka patērētājs ir ekonomiski nesalīdzināmi vājāks līdzējs nekā kredīta devējs, kuram būtu neierobežotas iespējas diktēt līguma noteikumus, ja nebūtu spēkā patērētāju aizsardzības tiesību normās noteiktie ierobežojumi (Satversmes tiesa, 2011a, 19.punkts).

Satversmes tiesa ir norādījusi, ka arī teritorijas plānojuma izstrādāšanas procedūra ir saistīta ar vājāko personu aizsardzību. Proti, teritorijas plānojuma izstrādāšanas procedūra ir reglamentēta, lai varētu identificēt un izvērtēt dažādas intereses un noteikt, kurām no tām plānojumā dodama prioritāte. Šajā procesā jāpanāk visu iesaistīto pušu interešu līdzsvarošana,

vājāko dalībnieku aizsardzība un valdības pārstāvēto visas sabiedrības interešu nodrošināšana (Satversmes tiesa, 2004a, 5.1.punkts).

Vienlaikus Satversmes tiesa, atsaucoties uz Polijas Konstitucionālo tribunālu, ir atzinusi, ka valsts, rūpējoties par vājāko personu aizsardzību, nevar visu atbildības nastu uzvelt vienai sabiedrības grupai. Konkrētajā lietā tika norādīts, ka valstij jānodrošina taisnīgs līdzsvars starp izīrētāju un īrnieku interesēm, taču iedzīvotāju finansiālo grūtību novēršana tikai uz īpašnieku pleciem nav uzskatāma par taisnīgu. Ja valsts sociālo atbalstu uzskata par vajadzīgu, tam saskaņā ar pareizu sociālās solidaritātes principa izpratni jātiek sniegtam no visas sabiedrības, t. i., valsts līdzekļiem (Satversmes tiesa, 2006a, 15.8.punkts). Satversmes tiesa ir arī atzinusi, ka nepieciešamība aizsargāt darbinieku kā vājāko personu tomēr nevar sniegties tik tālu, ka darba devējam tiek liegtas tiesības sprieduma izpildīšanas pagrieziena rezultātā atgūt ar nekavējoties izpildītu spriedumu bez tiesiska pamata piedzītos naudas līdzekļus. Konkrētajā lietā par Latvijas Republikas Satversmei neatbilstošu tika atzīta norma, kas paredzēja, ka darbinieks, ja vien viņš tiesai nav sniedzis nepatiesas ziņas vai iesniedzis viltotus dokumentus, var neatmaksāt no darba devēja viņam par labu ar nekavējoties izpildītu tiesas spriedumu piedzītos nepieciešamos iztikas līdzekļus. Satversmes tiesa norādīja, ka vājākas personas aizsardzība tiesas procesā tiek paredzēta, lai panāktu taisnīgu tiesvedības procesa rezultātu, taču apstrīdētā norma to nenodrošina (Satversmes tiesa, 2011a, 19.punkts).

Sociālais taisnīgums prasa valstij rūpēties arī par iespēju vienlīdzības nodrošināšanu. Tas nozīmē, ka valstij jārūpējas, lai faktiski visiem tiktu radīti vienlīdzīgi apstākļi materiālu un nemateriālu labumu iegūšanai. Tāpat valstij nevis jānodrošina ikvienam šie materiālie vai nemateriālie labumi vienādā daudzumā, bet gan jānodrošina vienlīdzīgas iespējas tos iegūt. Iespēju vienlīdzības nodrošināšanas kontekstā īpaši nozīmīgi ir nodrošināt vienlīdzīgas iespējas iegūt izglītību un vienlīdzīgas tiesības izvēlēties nodarbošanos. Izglītība un darbs lielā mērā ir pamats tam, lai varētu runāt par vienlīdzīgām iespējām iegūt pārējos labumus (Kovaļevska, 2008).

Satversmes tiesa iespēju vienlīdzības kontekstā ir izteikusies tikai par augstāko izglītību, atzīstot: principā ir pieļaujams noteikt, ka stipendijas tiek piešķirtas tikai sociāli mazaizsargātiem augstskolu studentiem. Satversmes tiesa, atsaucoties uz Eiropas Komisiju, norādīja, ka studentu atbalsta pasākumi ir nepietiekami, lai nodrošinātu vienādas iespējas gūt panākumus studentiem, kuru sociālā un materiālā situācija tiek uzskatīta par salīdzinoši sliktāku. Izcilību mācībās un pētniecībā var būt grūti sasniegt, ja daļai personu sociālekonomisku faktoru dēļ pieeja studijām vai ar pētniecību saistītai karjerai ir ierobežota (Satversmes tiesa, 2011b, 13.5.punkts).

Iespēju vienlīdzības nodrošināšanas kontekstā nozīmīgs ir arī Latvijas Republikas Satversmes 91.pants, jo tiesiskās vienlīdzības princips ir viens

no sociāli atbildīgas valsts principa īstenošanas instrumentiem (Levits, 2011, 76. lpp.). Pirmkārt, būtiska nozīme ir šajā pantā nostiprinātajam diskriminācijas aizliegumam. Piemēram, Konvencija par personu ar invaliditāti tiesībām paredz dalībvalstu pienākumu sekmēt universālā dizaina⁸ izmantošanu un pieejamību ēkām, ceļiem, transportam, informācijas, sakaru un citiem pakalpojumiem, tādējādi veicinot to, lai visas personas ar invaliditāti varētu pilnībā īstenot visas cilvēktiesības un pamatbrīvības bez jebkāda veida diskriminācijas invaliditātes dēļ (ANO, 2010, 4. panta pirmās daļas «f» punkts un 12. pants).⁹ Universālais dizains un pieejamības nodrošināšana ir tādi pasākumi, no kuriem labumu gūst noteiktas sabiedrības grupas. Taču konvencija paredz arī to, ka var būt nepieciešams veikt pasākumus, kas attiecas uz konkrētu individu un viņa iespējām vienlīdzīgi īstenot cilvēktiesības (Committee on the Rights of Persons with Disabilities, 2014, para. 25). Proti, atbilstoši šīs konvencijas 5. panta trešajai daļai, lai veicinātu vienlīdzību un likvidētu diskrimināciju, dalībvalstis veic visus atbilstošos pasākumus, lai nodrošinātu, ka tiek veikti saprātīgi pielāgojumi. Saprātīgs pielāgojums nozīmē vajadzīgās un atbilstošās izmaiņas un korekcijas — ja tās konkrētā gadījumā ir nepieciešamas un neuzliek nesamērīgu vai nepamatotu slogu —, lai nodrošinātu, ka personas ar invaliditāti vienlīdzīgi ar citiem var izmantot vai īstenot visas cilvēktiesības un pamatbrīvības. Saprātīgs pielāgojums var ietvert tādus pasākumus kā lifta vai uzbrauktuves ierīkošana un tualetes pielāgošana personām ratiņkrēslā. Tas var nozīmēt arī to, ka personai ar redzes traucējumiem var būt nepieciešams piešķirt ilgāku laiku pārbaudījuma kārtošānai (Eiropas diskriminācijas novēršanas, 2011, 36.–37. lpp.). Savukārt personu ar garīgu atpalcību gadījumā saprātīgs pielāgojums var izpausties tā, ka var būt nepieciešams dot šīm personām ilgāku laiku nekā citiem, lai tās iesniegtu tādus apdrošināšanas stāžu pierādošus dokumentus, kas nepieciešami vecuma pensijas piešķiršanai un aprēķināšanai (Administratīvā apgabaltiesa, 2013c, 14. punkts).

Otrkārt, iespēju vienlīdzību var saistīt arī ar prasību, kas izriet no Latvijas Republikas Satversmes 91. panta, proti, nodrošināt ne tikai vienādu attieksmi pret personām, kas atrodas vienādos apstākļos, bet arī atšķirīgu attieksmi pret personām, kas atrodas atšķirīgos apstākļos. Konkrēts šīs prasības pārkāpums tika konstatēts Satversmes tiesas 2007. gada 21. janvāra spriedumā lietā Nr. 2006-08-01: «Apstrīdētajā normā ietvertā ierobežojuma piemērošanas gadījumā kopējais pabalstu apmērs kļūst vienāds gan bērniem invalīdiem ar mēreni izteiktiem organisma sistēmu funkciju traucējumiem, gan bērniem invalīdiem ar smagiem fiziskiem un funkcionāliem traucējumiem. Līdz ar to netiek sasniegts mērķis nodrošināt papildu atbalstu bērniem invalīdiem ar

8 Universālais dizains nozīmē tādu produktu, vides, programmu un pakalpojumu dizainu, kurus, cik vien iespējams, visi cilvēki var izmantot bez pielāgošanas vai īpaša dizaina nepieciešamības. Universālais dizains ietver arī atbalsta ierīces, kas paredzētas noteiktām personu ar invaliditāti grupām, ja tās ir nepieciešamas.

9 4. panta pirmās daļas «f» punkts un 12. pants. Latvijas Republika ir ratificējusi šo konvenciju, un Latvijas Republikā tā stājas spēkā 2010. gada 31. martā.

smagiem fiziskiem un funkcionāliem traucējumiem un atšķirīgām personu grupām netiek nodrošināta atšķirīga attieksme.» Tādējādi šajā lietā faktiski ir atzīts, ka dažādām personu grupām netiek nodrošināta iespēju vienlīdzība. Tā kā šo ģimeņu faktiskais stāvoklis atšķiras, tad, nodrošinot vienādu palīdzību no valsts, netiek nodrošinātas vienlīdzīgas iespējas šim ģimenēm gūt dzīvei nepieciešamos labumus (Grigore-Bāra u. c., 2014, 221. lpp.).

Satversmes tiesa ir atzinusi valsts pienākumu nodrošināt iespēju vienlīdzību arī tajos gadījumos, kad tā runā par valsts pienākumu ne tikai garantēt tiesības formāli, bet arī nodrošināt efektīvu to īstenošanu praksē. Piemēram, Satversmes tiesa 2008. gada 9. maija spriedumā lietā Nr. 2007-24-01 norādīja, ka valstij ir pienākums maksāt par ieslodzīto personu saraksti, kas saistīta ar pieeju tiesai, gadījumos, kad personas rīcībā nav finanšu līdzekļu sarakstes izdevumu segšanai (Satversmes tiesa, 2008b, 12. punkts). Tādējādi šajā lietā Satversmes tiesa atzina, ka valstij ir pienākums nodrošināt vienlīdzīgas iespējas attiecībā uz pieeju tiesai, lai tās nebūtu atkarīgas tikai no personu finansiālā stāvokļa. Līdz ar to no sociāli atbildīgas valsts principa un pienākuma nodrošināt iespēju vienlīdzību izriet arī valsts pienākums paredzēt iespēju samazināt valsts nodevu vai drošības naudu, kas jāmaksā par dažādu dokumentu iesniegšanu tiesā, kā arī citus tiesāšanās izdevumus (Schmidt-Bleibtreu & Klein, 1995, S. 511). Satversmes tiesa, piemēram, konstatēja tiesību uz taisnīgu tiesu pārkāpumu gadījumā, kad tiesību normas neparedzēja iespēju samazināt maksātnespējas procesa depozīta iemaksu darbiniekiem, kuru vienīgais tiesību aizsardzības līdzeklis ir darba devēja pasludināšana par maksātnespējīgu (Satversmes tiesa, 2012b).

CILVĒKA PIENĀKUMI PRET SABIEDRĪBU Sociāli atbildīgas valsts princips nozīmē arī to, ka indivīds ir saistīts ar sabiedrību un līdz ar to tam ir arī pienākumi pret sabiedrību. Tāpēc indivīdam jāsamierinās ar viņa rīcības brīvības ierobežojumiem, kas tiek noteikti, lai veicinātu sociālo kopdzīvi (Vildbergs u. c., 2004, 121. lpp.).

Šī ideja ir cieši saistīta ar solidaritātes principu, un tā ir atspoguļota arī Latvijas Republikas Satversmes ievada 5. rindkopā ietvertajā ikvienas personas pienākumā rūpēties par sabiedrības kopējo labumu un arī pienākumā izturēties atbildīgi pret nākamajām paaudzēm. Šis sociāli atbildīgas valsts principa elements ir konkretizēts arī Latvijas Republikas Satversmes 116. pantā, kurš paredz, ka leģitīms mērķis pamattiesību ierobežošanai ir sabiedrības labklājība. Kā norāda Egils Levits, sabiedrības labklājība «aptver vispirms sabiedrības kopējās materiālās labklājības aspektus. Tādēļ te pieder dažādi pasākumi, kas vērsti uz sabiedrības kopējo materiālo labumu palielināšanu vai pārdalīšanu starp sabiedrības locekļiem. To vidū centrālā loma ir nodokļu un sociālajai likumdošanai, kas tādējādi var leģitīmi ierobežot, piemēram, Satversmes 105. pantā garantētās indivīda īpašumtiesības.

Taču jēdziens «sabiedrības labklājība» aptver arī nemateriālus aspektus, kas nepieciešami pēc iespējas harmoniskākai sabiedrības funkcionēšanai. Šeit pieder, piemēram, pienākums sūtīt bērnus skolā, kas ierobežo Satversmes 110. pantā garantētās vecāku tiesības» (Levits, 2000, 286.–287. lpp.).

Satversmes tiesa ir atzinusi, ka ieņēmumi no nodokļiem veido būtisku un neatņemamu kopējo valsts budžeta ieņēmumu daļu, nodrošinot valsts spēju pildīt savas funkcijas, arī savus pienākumus pamattiesību nodrošināšanas jomā. Ar šo ieņēmumu palīdzību ir iespējams finansēt prioritārus sociālos un ekonomiskos pasākumus, kā arī mazināt personu ienākumu un labklājības līmeņa nevienlīdzību. Līdz ar to personas tiesību uz īpašumu ierobežošana, paplašinot ar nodokli apliekamo objektu loku (piemēram, uzsākot no kapitāla pieauguma gūtos ienākumus aplikēt ar iedzīvotāju ienākuma nodokli), kalpo sabiedrības labklājības nodrošināšanai (Satversmes tiesa, 2010d, 9. punkts). Tā kā valstij ir pienākums sabiedrības labklājības interesēs izveidot efektīvu nodokļu iekasēšanas sistēmu, tad arī tiesību normas, kas paredz atbildību par nodokļu likumu pārkāpšanu vai priekšnoteikumus atbrīvošanai no šādas atbildības, ir noteiktas sabiedrības labklājības interesēs (Satversmes tiesa, 2008a, 7. un 15. punkts). Sabiedrības labklājība tiek veicināta arī ar normu, kas paredz izslēgt no turpmākas dalības publiskā iepirkuma procedūrā pretendētus, kuri pilnībā nepilda nodokļu maksāšanas saistības, jo tā stimulē uzņēmējus maksāt nodokļus un tādējādi sekmē pilnvērtīgu nodokļu iekasēšanu (Satversmes tiesa, 2011d, 19. punkts).

Satversmes tiesa vairākos spriedumos ir izmantojusi šo sociāli atbildīgas valsts principa elementu, lai izvērtētu un arī attaisnotu noteiktos ierobežojumus personas tiesībām uz sociālo nodrošinājumu. Satversmes tiesa šajās lietās ir norādījusi, ka valstij jāsamēro ar savām ekonomiskajām iespējām ne tikai personas tiesības sociālajā jomā, bet arī nepieciešamība nodrošināt visas sabiedrības labklājību un jārada tāds tiesiskais regulējums, kas būtu vērsts uz valsts ilgtspējīgu attīstību. Ekonomiskās lejupslīdes apstākļos, izvērtējot apstrīdētās normas atbilstību Satversmei un vispārējiem tiesību principiem, par kritēriju noder tas, vai likumdevēja izraudzītais risinājums ir sociāli atbildīgs. Sociāli atbildīgs risinājums ir tāds risinājums, kura rezultātā atsevišķu personu tiesiskās intereses tiek saskaņotas ar visas sabiedrības interesēm (Satversmes tiesa, 2010b, 22. punkts; Satversmes tiesa, 2011e, 24. punkts; Satversmes tiesa, 2012a, 11. punkts). Ekonomiskās krīzes situācijā slogs, kas gulstas uz sabiedrības locekļiem, jāsadala, ievērojot sabiedrības locekļu solidaritāti. Sociālā solidaritāte ekonomiskās krīzes apstākļos nozīmē to, ka ikviens pilsonis uzņemas proporcionālu atbildību par smago krīzes sekas novēršanu (Satversmes tiesa, 2010a, 10.3. punkts; Satversmes tiesa, 2011c, 19.3. punkts). Tādējādi Satversmes tiesa ir norādījusi, ka personai jābūt gatavai arī paciest zināmus ierobežojumus, ja tas ir nepieciešams sabiedrības labklājības nodrošināšanai (Grigore-Bāra u. c., 2014, 223. lpp.).

Tas, ka indivīdam var būt pienākumi pret sabiedrību, izriet arī no citiem Satversmes tiesas spriedumiem. Kā piemēru var minēt Satversmes tiesas spriedumu par valsts tiesībām noteikt kriminālatbildību par narkotiku lietošanu. Šajā spriedumā Satversmes tiesa norādīja, ka tiesības uz privāto dzīvi var ierobežot arī tad, ja indivīda rīcība ir vērsta pret pašas personas veselību, par ko sabiedrība jūt atbildību. Spriedumā uzsvērts, ka indivīda veselībai ir ne tikai personiska, bet arī sociāla vērtība (Satversmes tiesa, 2005b, 11. un 14.1. punkts). Satversmes tiesa ir arī atzinusi, ka sabiedrības labklājības interesēs ir pieļaujams ierobežot tiesības streikot. Šajā lietā apstrīdētā tiesību norma paredzēja, ka streiku nedrīkst uzsākt, kamēr tiesa nav izskatījusi pieņemumu par šā streika atzišanu par nelikumīgu. Satversmes tiesa secināja, ka streika dēļ tiek kavēta ražošana un uzņēmuma darbs, un tā rezultātā darba devējam rodas zaudējumi. Turklāt streiks var negatīvi skart nestreikojošos un citas trešās personas, kā arī sabiedrību. Līdz ar to streika gadījumā var tikt nodarīts kaitējums arī sabiedrības ekonomiskajai labklājībai. Tāpēc apstrīdētās normas mērķis ir ne tikai darba devēja interešu un tiesību aizsardzība, bet arī sabiedrības labklājības aizsardzība (Satversmes tiesa, 2007b, 10. punkts). Tāpat Satversmes tiesa ir atzinusi, ka sabiedrības labklājības aizsardzībai kalpo tiesību normās noteiktais pienākums maksāt dabas resursu nodokli par ūdens kā sabiedrībai svarīga resursa izmantošanu saimnieciskajā darbībā, jo ūdenim kā resursam ir neatsverama nozīme ilgtspējīgas attīstības nodrošināšanā (Satversmes tiesa, 2015a, 19. punkts). Savukārt likumdevēja dotais pilnvarojums Ministru kabinetam uz noteiktu laiku apturēt tiesību piešķiršanu ražotājiem kvalificēties saražotās elektroenerģijas pārdošanai obligātā iepirkuma ietvaros aizsargā sabiedrības labklājību, nepieļaujot nesamērīgu elektroenerģijas kopējās cenas pieaugumu (Satversmes tiesa, 2015c, 14. punkts).

Tipisks piemērs ir arī Satversmes tiesas 2007. gada 26. aprīļa spriedums lietā Nr. 2006-38-03 par tiesību uz īpašumu ierobežojumiem, kas tika noteikti ar Limbažu pilsētas teritorijas plānojumu. Satversmes tiesa norādīja, ka īpašums modernajās civiltiesībās tiek uzskatīts ne tikai par individuālu kategoriju, bet arī par sociālu vērtību. Sociālā funkcija uzliek katram īpašniekam par pienākumu rēķināties ar citu interesēm. Īpašuma tiesības diezgan bieži tiek ierobežotas vispārības labā, kaimiņu interesēs, kas atņem tām antisociālo raksturu. Satversmes 105. pantā šo ideju izteic otrais teikums – īpašumu nedrīkst izmantot pretēji sabiedrības interesēm (Satversmes tiesa, 2007a, 10. punkts). Tātad īpašuma sociālās funkcijas mērķis ir panākt taisnīgu līdzsvaru starp sabiedrības interesēm un indivīda pamattiesībām (Satversmes tiesa, 2014, 20. punkts). Tāpat Satversmes tiesa ir atzinusi, ka iespējami arī tādi gadījumi, kad valstij, atsavinot personai piederošo īpašumu nolūkā panākt lielāku sociālo taisnīgumu, nav pienākuma maksāt pilnu īpašuma tirgus cenu, piemēram, īpašuma reformas apstākļos (Satversmes tiesa, 2005c, 22.3. punkts).

Kopsavilkums

Sociāli atbildīgas valsts virsprincips ir viens no principiem, kas raksturo konstitucionālas demokrātijas valsts iekārtu Eiropā. Sociāli atbildīgas valsts idejas pirmsākumi meklējami 19. gadsimtā un ir saistīti ar industrializācijas un kapitālisma izraisītajām sociālajām, ekonomiskajām un politiskajām pārmaiņām. Šīs idejas pamatlicējs ir vācu ekonomists un jurists Lorencs fon Šteins, kurš jau 19. gadsimtā pamatoja, kāpēc nepieciešama valsts iejaukšanās sabiedrības sociālajos un ekonomiskajos apstākļos, un izmantoja terminu «sociāla valsts». 19. gadsimtā valstis sāka realizēt arī sociāli atbildīgas valsts ideju, pieņemot likumus gan darba aizsardzības jomā, gan arī sociālās drošības jomā. 1949. gadā Vācija bija pirmā, kura savā konstitūcijā tieši noteica, ka tā ir sociāla valsts. Mūsdienās sociāli atbildīgas valsts princips konstitūcijās var būt nostiprināts divos veidos. Pirmkārt, ir valstis, kuru konstitūcijās, lietojot dažādus formulējumus, ir tieši noteikts, ka tās ir sociāli atbildīgas valstis. Otrkārt, ir valstis, kuru konstitūcijās nav tieši noteikts, ka tās ir sociāli atbildīgas, tomēr šāds secinājums izriet no cita konstitūcijā ietvertā regulējuma.

Latvijas Republikā pirmajā neatkarības posmā konstitūcijās nebija tieši noteikts, ka Latvija ir sociāli atbildīga valsts, un tas neizrietēja arī no konstitūcijās ietvertā regulējuma. Tomēr Latvijas Republika īstenoja sociāli atbildīgas valsts idejai atbilstošu politiku. Posmu pēc neatkarības atjaunošanas var iedalīt trīs daļās — 1) no neatkarības atjaunošanas līdz 1998. gada 5. novembrim, 2) no 1998. gada 6. novembra līdz 2014. gada 21. jūlijam, 3) no 2014. gada 22. jūlija līdz šim brīdim. Pirmajā posmā Latvijas Republika turpināja realizēt sociāli atbildīgas valsts idejai atbilstošu politiku, un ir pamats uzskatīt, ka Latvijas Republikai jau šajā posmā bija konstitucionāls pienākums īstenot sociāli atbildīgas valsts idejai atbilstošu politiku. Otro posmu ievadīja grozījumu izdarīšana Latvijas Republikas Satversmē, papildinot to ar VIII nodaļu «Cilvēka pamattiesības». Līdz ar to no 1998. gada 6. novembra Latvijas Republika nepārprotami piederēja pie to valstu loka, kurās sociāli atbildīgas valsts principam bija konstitucionāls rangs. Nozīmīgs notikums bija arī tas, ka Satversmes tiesa pirmo reizi tieši savā spriedumā norādīja, ka Latvija ir sociāli atbildīga valsts. Trešo posmu ievadīja vēl vienu grozījumu izdarīšana Latvijas Republikas Satversmē, izvēršot tās ievadu. Ievada 4. rindkopā ir noteikts, ka Latvija ir sociāli atbildīga valsts. Līdz ar to no 2014. gada 22. jūlija Latvija pieder pie to valstu loka, kuru konstitūcijā ir tieši noteikts, ka attiecīgā valsts ir sociāli atbildīga valsts.

Latvijas Republikā sociāli atbildīgas valsts princips ietver sevī šādus četrus elementus: 1) valsts pienākumu nodrošināt cilvēka cienīgas eksisten- ces minimālos priekšnoteikumus, kas ietver sociālās palīdzības sniegšanu, pamatpakalpojumu nodrošināšanu, kā arī izglītības, veselības un sociālās aprūpes, kultūras iestāžu pieejamības nodrošināšanu; 2) valsts pienākumu nodrošināt aizsardzību sociāla riska gadījumā, kas nozīmē, ka valstij ir

jānodrošina sociālās nodrošinājuma sistēmas esamība, adekvātums un pieejamība un tās radītajai sociālā nodrošinājuma sistēmai ir jābūt efektīvai, taisnīgai un ilgtspējīgai; 3) valsts pienākumu rūpēties par sociālo taisnīgumu, kas ietver rūpes par sociālo atšķirību izlīdzināšanu, vājāko aizsardzību un iespēju vienlīdzību; 4) cilvēka saistību ar sabiedrību. Tas uzliek pienākumus visiem trīs valsts varas atzariem. Primārā atbildība par šā principa realizāciju ir likumdevējam, kam normatīvajos aktos jākonkretizē sociāli atbildīgas valsts princips. Savukārt izpildvarai un tiesu varai šis princips jāizmanto tiesību normu interpretācijā un piemērošanā.

Izmantotie avoti

- Administratīvā apgabaltiesa (2012). 10.09.2012. spriedums lietā Nr. A421016109. Izgūts no <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi>
- Administratīvā apgabaltiesa (2013a). 26.03.2013. spriedums lietā Nr. A420460211. Izgūts no <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi>
- Administratīvā apgabaltiesa (2013b). 31.05.2013. spriedums lietā Nr. A420653311. Izgūts no <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi>
- Administratīvā apgabaltiesa (2013c). 27.09.2013. spriedums lietā Nr. A420528911. Izgūts no <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi>
- Administratīvā apgabaltiesa (2013d). 28.11.2013. spriedums lietā Nr. A420615810. Izgūts no <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi>
- Administratīvā rajona tiesa (2012). 28.04.2012. spriedums lietā Nr. A421016109. Izgūts no <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi>
- ANO (2010, 17. febr.). Konvencija par personu ar invaliditāti tiesībām: starptautisks līgums. *Latvijas Vēstnesis*, 27.
- Augstākā Padome (1990a, 17. maijs). Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu: Latvijas Republikas Augstākās Padomes deklarācija. *Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs*, 20.
- Augstākā Padome (1990b, 24. maijs). Par Latvijas Republikas pievienošanas starptautisko tiesību dokumentiem cilvēktiesību jautājumos: Latvijas Republikas Augstākās Padomes deklarācija. *Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs*, 21.
- Augstākā Padome (1992, 30. janv.). Konstitucionālais likums «Cilvēka un pilsoņa tiesības un pienākumi»: Latvijas Republikas likums. *Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs*, 4.
- Augstākā tiesa (2008). 12.05.2008. spriedums lietā Nr. SKA-247/2008. Izgūts no <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi>
- Augstākā tiesa (2010a). 08.07.2010. lēmums lietā Nr. SKA-635/2010. Izgūts no <http://at.gov.lv/lv/judikatura/judikaturas-nolemumu-arhivs/senata-administrativo-lietu-departaments/hronologiska-seciba/2010-hronologiska-seciba/>

- Augstākā tiesa (2010b). 16.09.2010. lēmums lietā Nr. SKA-548/2010.
- Augstākā tiesa (2011a). 25.03.2011. spriedums lietā Nr. SKA-75/2011. Izgūts no <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi>
- Augstākā tiesa (2011b) 20.05.2011. spriedums lietā Nr. SKA-102/2011. Izgūts no <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi>
- Augstākā tiesa (2013a). 09.07.2013. spriedums lietā Nr. SKA-334/2013. Izgūts no <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi>
- Augstākā tiesa (2013b). 23.10.2013. spriedums lietā Nr. SKA-492/2013. Izgūts no <https://manas.tiesas.lv/eTiesasMvc/nolemumi>
- Campanelli, D. (b. g.). Principle of Solidarity. In *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*. Retrieved from <http://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e2072?rskey=402wYD&result=1&prd=EPIL>
- Castles, F. G., Leibfried, S., Lewis, J., Obinger, H., & Pierson, C. (Eds.) (2010). *The Oxford Handbook of the Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights. General Comment No. 13 (1999). The right to education (article 13 of the Covenant). Retrieved from http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=en&TreatyID=9&DocTypeID=11
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights. General Comment No. 14 (2000). The right to the highest attainable standard of health (article 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights). Retrieved from http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=en&TreatyID=9&DocTypeID=11
- Committee on Economic, Social and Cultural Rights. General comment No. 21 (2009). Right of everyone to take part in cultural life (art. 15, para. 1 (a), of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights). Retrieved from http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/TBSearch.aspx?Lang=en&TreatyID=9&DocTypeID=11
- Committee on the Rights of Persons with Disabilities. General comment No. 2 (2014). Article 9: Accessibility. Retrieved from <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G14/033/13/PDF/G1403313.pdf?OpenElement>
- Constituent Assambley (1947). The Constitution of the Italian Republic. Retrieved from http://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf
- The Constitution of France (1958). Retrieved from <http://www.assemblee-nationale.fr/english/index.asp>
- The Constitution of Spain (1978). Retrieved from http://www.congreso.es/portal/page/portal/Congreso/Congreso/Hist_Normas/Norm/const_espa_texto_ingles_o.pdf
- The Constitution of the Republic of Estonia (1992). Retrieved from <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/530102013003/consolide>

- The Constitution of the Republic of Lithuania (1992). Retrieved from <http://www3.lrs.lt/home/Konstitucija/Constitution.htm>
- The Constitution of the Republic of Poland (1997). Retrieved from <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm>
- The Constitution of the Russian Federation (1993). Retrieved from <http://www.constitution.ru/en/10003000-01.htm>
- Constitutional Court of the Republic of Lithuania (2004). Ruling, case No. 44/01, 05.03.2004. Retrieved from <http://www.lrkt.lt/en/court-acts/search/170/ta1260/content>
- Constitutional Court of the Republic of Lithuania (2012). Ruling, case No. 46/2010-47/2010-48/2010-49/2010-51/2010-52/2010-70/2010-77/2010-82/2010-83/2010-84/2010-85/2010-86/2010-87/2010-94/2010-100/2010-101/2010-109/2010-114/2010-123/2010-124/2010-128/2010-129/2010-133/2010-134/2010-142/2010-143/2010-1/2011-2/2011-5/2011-8/2011-16/2011-21/2011-23/2011-25/2011-29/2011-32/2011-37/2011-39/2011, 06.02.2012. Retrieved from <http://www.lrkt.lt/en/court-acts/search/170/ta1073/content>
- Constitutional Review Chamber of the Supreme Court (2004). Judgment case No. 3-4-1-7-03, 21.04.2004. Retrieved from <http://www.nc.ee/?id=412>
- Council of Europe (1961). European Social Charter. Retrieved from <http://www.coe.int/en/web/conventions/search-on-treaties/-/conventions/treaty/035>
- Council of Europe (1996). European Social Charter (revised). Retrieved from <http://www.coe.int/en/web/conventions/search-on-treaties/-/conventions/treaty/163>
- Dišlers, K. (2004). *Latvijas valsts varas orgāni un viņu funkcijas*. Rīga: Tiesu namu aģentūra.
- Eiropas diskriminācijas novēršanas tiesību rokasgrāmata* (2011). Luksemburga: Eiropas Savienības Publikāciju birojs.
- Grigore-Bāra, E., Kovaļevska, A., Liepa, L., Levits, E., Mits, M., Rezevska, D., ... Sniedzīte, G. (2014). 1. pants. No *Latvijas Republikas Satversmes komentāri. Ievads. 1 nodaļa. Vispārējie noteikumi*. Autoru kolektīvs R. Baloža zinātniskā vadībā. Rīga: Latvijas Vēstnesis.
- Heinig, H. M. (2008). *Der Sozialstaat im Dienst der Freiheit. Zur Formel vom «sozialen» Staat in Art. 20 Abs. 1 GG*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Hufen, F. (2007). *Staatsrecht II. Grundrechte*. München: Verlag C. H. Beck.
- Ideju vārdnīca* (b. g.). Rīga: Zvaigzne ABC.
- International Labour Organization (n. d.). *Conventions*. NORMLEX Information System on International Labour Standards. Retrieved from http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:12000:382138116919762:::P12000_INSTRUMENT_SORT:4
- Jarass, H. D., & Pieroth, B. (2007). *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Kommentar*. München: Verlag C. H. Beck.
- Katrougalos, G. (2012–2013). The Crisis of the European Social State. In *Annuaire International des droits de l'homme, VII*.

- Kaufmann, F. X. (2012). *European Foundations of the Welfare State*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Konstitucionālo tiesību komisija. Par Latvijas valsts konstitucionālajiem pamatiem un neaizskaramo Satversmes kodolu. Rīga, 2012. gada 17. septembris. Izgūts no http://www.president.lv/images/modules/items/PDF/17092012_Viedoklis_2.pdf
- Kovaļevska, A. (2008, 26. aug.). Sociāli atbildīgas valsts princips. *Jurista Vārds*, 32(537).
- Kovaļevska, A. (2009, 22. dec.). Tiesības uz atbilstošu dzīves līmeni. *Jurista Vārds*, 51/52(594/595).
- Kovaļevska, A. (2011). 109. pants. No *Latvijas Republikas Satversmes komentāri. VIII nodaļa. Cilvēka pamattiesības*. Autoru kolektīvs R. Baloža zinātniskā vadībā. Rīga: Latvijas Vēstnesis.
- Kovaļevska, A. (2013). Latvijas Republika kā sociāli atbildīga valsts. No *Tiesību interpretācija un tiesību jaunrade — kā rast pareizo līdzsvaru*. Latvijas Universitātes 71. zinātniskās konferences rakstu krājums. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Kūtris, G. (2009, 18. aug.). Tiesiskās palāvības un sociāli atbildīgas valsts principi. *Jurista Vārds*, 33(576).
- Kūtris, G., Ķinis, U., & Osipova S. (2012). Satversmes tiesas tiesnešu 02.01.2012. atsevišķās domas lietā Nr. 2011-03-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv.
- Latvijas Satversmes Sapulces stenogrammu izvilks (1920–1922)*. *Latvijas Republikas Satversmes projekta apspriešana un apstiprināšana* (2006). Rīga: Tiesu namu aģentūra.
- Levits, E. (2000). Cilvēktiesību piemērošanas pamatjautājumi Latvijā. *Cilvēktiesības pasaulē un Latvijā*. Rīgā: Izglītības soļi.
- Levits, E. (2009, 21. apr.). Valsts oficiālās informācijas pasniegšanai nedrīkst pieiet formāli. *Jurista Vārds*, 16(559). Izgūts no <http://www.juristavards.lv/doc/190718-valsts-oficialas-informacijas-pasniegšanai-nedrīkst-pieiet-formali/>
- Levits, E. (2011). 91. pants. No *Latvijas Republikas Satversmes komentāri. VIII nodaļa. Cilvēka pamattiesības*. Autoru kolektīvs R. Baloža zinātniskā vadībā. Rīga: Latvijas Vēstnesis.
- Levits, E. (2012). Par veselības aprūpes reformas plānu, kas paredz izslēgt no veselības aprūpes sistēmas valsts trūcīgākos iedzīvotājus. No *Konstitucionālās politikas seminārs. Semināra materiālu krājums*. Bīriņi.
- Levits, E. (2013). 2. pants. Likuma pamatmērķi. No J. Briede (red.), *Administratīvā procesa likuma komentāri. A un B daļa*. Rīga: Tiesu namu aģentūra.
- Mathieu, B. (2012–2013). Principes constitutionnelles de l'Etat social dans une perspective comparative. *Annuaire International des droits de l'homme*, VII.
- Maunz, T., & Dürig, G. (Begr.) (2014). *Grundgesetz-Kommentar (Loseblatt)*, Bd. III. München: Verlag C. H. Beck, Stand: December, Art. 20, VIII. Die Sozialstaatlichkeit.
- Maurer, H. (2007). *Staatsrecht I*. München: Verlag C. H. Beck.

- Mucenieks, P. (1934). *Sociālā likumdošana. I daļa. Ievads un sociālās likumdošanas vispārējā mācība. II daļa. Darba tiesības*. (B. v.): Latvijas universitātes studentu padome.
- Muckel, S. (2009). *Sozialrecht* (3. Auflage). München: Verlag C. H. Beck.
- The Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (n. d.). *Status of Ratification. Interactive Dashboard*. Retrieved from <http://indicators.ohchr.org/>
- Parliamentary Council (1949). Basic Law for the Federal Republic of Germany. Retrieved from https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/index.html
- Pleps, J., Pastars, E., & Plakane, I. (2014). *Konstitucionālās tiesības*. Rīga: Latvijas Vēstnesis.
- Ritter, G. A. (1991). *Der Sozialstaat: Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich*. München: Oldenbourg Verlag.
- Roca, J. G. (2012–2013). Taking Social Rights Seriously: Principle of Financial Sustainability. *Annuaire International des droits de l'homme*, VII.
- Saaremäel-Stoilov, K. (2007). How to Handle a Double-edged Sword Safely: Protection of the Elements of the Principle of the Social State in the Constitutional Jurisprudence of the Supreme Court of Estonia. *Juridica International*, 2.
- Saeima (1997, 21. okt.). Par valsts sociālo apdrošināšanu: Latvijas Republikas likums. *Latvijas Vēstnesis*, 274/276.
- Saeima (1998, 23. okt.). Grozījumi Latvijas Republikas Satversmē: Latvijas Republikas likums. *Latvijas Vēstnesis*, 308/312.
- Saeima (2014, 8. jūl.). Grozījums Latvijas Republikas Satversmē: Latvijas Republikas likums. *Latvijas Vēstnesis*, 131 (5191).
- Satversmes tiesa (1999). Par valsts akciju sabiedrības «Valsts nekustamā īpašuma aģentūra» «Nolikuma par kārtību, kādā izīrējami brīvie dzīvokļi Valsts nekustamā īpašuma aģentūras pārvaldīšanā esošajos namīpašumos» atbilstību likuma «Par valsts un pašvaldību palīdzību dzīvokļa jautājumu risināšanā» 2., 10. un 11. pantam, likuma «Par dzīvojamo telpu īri» 40. pantam un likuma «Par valsts un pašvaldību dzīvojamo māju privatizāciju» pārejas noteikumu 4. punktam. 09.07.1999. spriedums lietā Nr. 04-03(99). Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv
- Satversmes tiesa (2001). Par likuma «Par valsts sociālo apdrošināšanu» Pārejas noteikumu 1. punkta atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1. un 109. pantam, 1966. gada 16. decembra Starptautiskā pakta par ekonomiskajām, sociālajām un kultūras tiesībām 9. pantam un 11. panta pirmajai daļai. 13.03.2001. spriedums lietā Nr. 2000-08-0109. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv
- Satversmes tiesa (2002). Par likuma «Par valsts pensijām» pārejas noteikumu 26. punkta atbilstību Satversmes 91. un 109. pantam: 19.03.2002. spriedums lietā Nr. 2001-12-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv
- Satversmes tiesa (2004a). Par reģionālās attīstības un pašvaldību lietu ministra 2003. gada 27. maijā pieņemtā rīkojuma Nr. 2-02/57 «Par Jūrmalas pilsētas

domes 24.10.2001. saistošo noteikumu Nr. 17 «Par detālo plānojumu Jūrmalā, teritorijai starp Bulduru prospektu, Rotas ielu, 23. un 25. līnijām» darbības apturēšanu», 2003. gada 2. jūnijā pieņemto rīkojumu Nr. 2-02/60 «Par Jūrmalas pilsētas domes 09.10.2002. saistošo noteikumu Nr. 10 «Par detālā plānojuma apstiprināšanu Jūrmalā, sabiedriskajam centram Vaivāros» darbības apturēšanu» un Nr. 2-02/62 «Par Jūrmalas pilsētas domes 07.11.2001. saistošo noteikumu Nr. 18 «Par detālā plānojuma apstiprināšanu Jūrmalā, zemesgabalam Bulduri 1001» darbības apturēšanu» atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1. pantam. 09.03.2004. spriedums lietā Nr. 2003-16-05. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv

Satversmes tiesa (2004b). Par likuma «Par obligāto sociālo apdrošināšanu pret nelaimes gadījumiem darbā un arodslimībām» 17. panta piektās daļas atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 91. un 109. pantam. 26.03.2004. spriedums lietā Nr. 2003-22-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv

Satversmes tiesa (2005a). Par Civilprocesa likuma 132. panta pirmās daļas 3. punkta un 223. panta 6. punkta atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 92. pantam. 17.01.2005. spriedums lietā Nr. 2004-10-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv

Satversmes tiesa (2005b). Par Latvijas Republikas Krimināllikuma 253.2 panta pirmajā daļā iekļautās normas «narkotisko un psihotropo vielu lietošana bez ārsta nozīmējuma» atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 96. pantam. 26.01.2005. spriedums lietā Nr. 2004-17-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv

Satversmes tiesa (2005c). Par Ministru kabineta 2005. gada 11. janvāra noteikumu Nr. 17 «Grozījumi likumā «Par nekustamā īpašuma piespiedu atsavināšanu valsts vai sabiedriskajām vajadzībām»» un 2005. gada 9. jūnija likuma «Grozījumi likumā «Par nekustamā īpašuma piespiedu atsavināšanu valsts vai sabiedriskajām vajadzībām»» atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1. un 105. pantam. 16.12.2005. spriedums lietā Nr. 2005-12-0103. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv

Satversmes tiesa (2006a). Par 2004. gada 20. decembra likuma «Grozījumi likumā «Par dzīvojamo telpu īri»» 13. panta atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1., 91. un 105. pantam. 08.03.2006. spriedums lietā Nr. 2005-16-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv

Satversmes tiesa (2006b). Par likuma «Grozījumi Valsts sociālo pabalstu likumā» 1. panta daļas, ar kuru Valsts sociālo pabalstu likumā ieviests jauns 7. panta pirmās daļas 3. punkts, un 2. panta atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 110. pantam. 02.11.2006. spriedums lietā Nr. 2006-07-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv

Satversmes tiesa (2006c). Par Ministru kabineta 2004. gada 7. decembra noteikumu Nr. 1003 «Kārtība, kādā piešķir un izmaksā bērna kopšanas pabalstu un piemaksu pie bērna kopšanas pabalsta par dviņiem vai vairākiem vienās dzemdībās dzimušiem bērniem» 3.1. punktā ietvertās normas vārdu «un ne vairāk kā 392 lati mēnesī» atbilstību Latvijas

Republikas Satversmes 91. pantam. 11.12. 2006. spriedums lietā Nr. 2006-10-03. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv

Satversmes tiesa (2007a). Par Limbažu pilsētas domes 2006. gada 25. janvāra saistošo noteikumu Nr. 4 «Limbažu pilsētas teritorijas plānojuma grafiskā daļa un teritorijas izmantošanas un apbūves noteikumi» plānojuma, ar kuru zemes gabals Cēsu ielā 24 iekļauts Limbažu pilsētas teritorijas Izmantošanas un nekustamo īpašumu lietošanas mērķu grupas dabas pamatnes teritorijas vai brīvās izbūves teritorijas mežparku un parku teritorijā, atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 105. pantam. 26.04.2007. spriedums lietā Nr. 2006-38-03. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv

Satversmes tiesa (2007b). Par Streiku likuma 24. panta trešās daļas atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 108. pantam. 16.05.2007. spriedums lietā Nr. 2006-42-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv

Satversmes tiesa (2007c). Par likuma «Par iedzīvotāju ienākuma nodokli» 13. panta pirmās daļas 2. punkta vārdu «līdz 1996. gada 1. janvārim» un 13. panta pirmās daļas 3. punkta atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 91. pantam. 08.06.2007. spriedums lietā Nr. 2007-01-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv

Satversmes tiesa (2008a). Par likuma «Par nodokļiem un nodevām» (2000. gada 13. aprīļa likuma redakcijā) 33.1. panta pirmās daļas vārdu «ne biežāk kā vienu reizi trijos gados» atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1. pantam. 03.04.2008. spriedums lietā Nr. 2007-23-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv

Satversmes tiesa (2008b). Par Latvijas Sodū izpildes kodeksa 50. panta otrās daļas otrā teikuma atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 92. pantam. 09.05.2008. spriedums lietā Nr. 2007-24-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv

Satversmes tiesa (2009a). Par 2009. gada 12. marta likuma «Grozījumi likumā «Par valsts pensijām»» 2. panta vārdu «valsts pensijas 2009. gadā pārskatītas netiek» atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1. un 109. pantam. 26.11.2009. spriedums lietā Nr. 2009-08-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv

Satversmes tiesa (2009b). Par likuma «Par valsts pensiju un valsts pabalstu izmaksu laika periodā no 2009. gada līdz 2012. gadam» 2. panta pirmās daļas atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1. un 109. pantam un 3. panta pirmās daļas atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1., 91., 105. un 109. pantam. 21.12.2009. spriedums lietā Nr. 2009-43-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv

Satversmes tiesa (2010a). Par likuma «Par tiesu varu» pārejas noteikumu 7. punkta otrā teikuma un 17. punkta (2008. gada 14. novembra likuma redakcijā) atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1., 83. un 107. pantam. 18.01.2010. spriedums lietā Nr. 2009-11-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv

Satversmes tiesa (2010b). Par likuma «Par valsts pensiju un valsts pabalstu izmaksu laika periodā no 2009. gada līdz 2012. gadam» 5. panta pirmās daļas atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1., 91. un 110. pantam. 15.03.2010. spriedums lietā Nr. 2009-44-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv

- Satversmes tiesa (2010c). Par likuma «Par obligāto sociālo apdrošināšanu pret nelaiemes gadījumiem darbā un arodslimībām» 20. panta devītās daļas atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1., 91., 105. un 109. pantam, šā likuma 14. panta septītās daļas, kā arī likuma «Par obligāto sociālo apdrošināšanu pret nelaiemes gadījumiem darbā un arodslimībām» 20. panta devītās daļas (likuma redakcijā no 2004. gada 25. novembra līdz 2009. gada 16. jūnijam) un likuma «Grozījumi likumā «Par obligāto sociālo apdrošināšanu pret nelaiemes gadījumiem darbā un arodslimībām»» 6. panta pirmās daļas atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1., 91. un 109. pantam. 29.10.2010. spriedums lietā Nr. 2010-17-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv
- Satversmes tiesa (2010d). Par 2009. gada 1. decembra likuma «Grozījumi likumā «Par iedzīvotāju ienākuma nodokli»» 6. panta (daļā par likuma «Par iedzīvotāju ienākuma nodokli» 9. panta pirmās daļas 3. punkta izslēgšanu) un likuma «Par iedzīvotāju ienākuma nodokli» 8. panta trešās daļas 13. punkta un 16.1 panta devītās daļas atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1. un 105. pantam. 06.12.2010. spriedums lietā Nr. 2010-25-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv
- Satversmes tiesa (2011a). Par Ministru kabineta 2008. gada 25. augusta noteikumu Nr. 692 «Noteikumi par patērētāja kredītēšanas līgumu» 30. punkta atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 64. un 105. pantam. 08.04.2011. spriedums lietā Nr. 2010-49-03. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv
- Satversmes tiesa (2011b). Par Ministru kabineta 2009. gada 2. jūnija noteikumu Nr. 511 «Grozījumi Ministru Kabineta 2004. gada 24. augusta noteikumos Nr. 740 «Noteikumi par stipendijām»» 1.1. punkta atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 91. un 112. pantam. 06.05.2011. spriedums lietā Nr. 2010-57-03. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv
- Satversmes tiesa (2011c). Par Kreditiestāžu likuma 59.5 panta atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1. un 105. pantam. 19.10.2011. spriedums lietā Nr. 2010-71-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv
- Satversmes tiesa (2011d). Par Publisko iepirkumu likuma 39. panta pirmās daļas 6. punkta atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 91. un 105. pantam. 03.11.2011. spriedums lietā Nr. 2011-05-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv
- Satversmes tiesa (2011e). Par likuma «Par valsts sociālo apdrošināšanu» 5. panta ceturtās daļas un 21. panta 2.1 daļas atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1. un 109. pantam. 19.12.2011. spriedums lietā Nr. 2011-03-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv
- Satversmes tiesa (2012a). Par Valsts fondēto pensiju likuma 4. panta pirmās daļas atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 1. un 109. pantam. 25.01.2012. spriedums lietā Nr. 2011-08-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv
- Satversmes tiesa (2012b). Par Maksātspējas likuma 62. panta pirmās daļas un Civilprocesa likuma 363.2 panta otrās daļas normām, ciktāl tās neparedz tiesas tiesības atbrīvot personas no depozīta iemaksas, atbilstību Latvijas

- Republikas Satversmes 92. pantam. 20.04.2012. spriedums lietā Nr. 2011-16-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv
- Satversmes tiesa (2012c). Par Ministru kabineta 2001. gada 13. marta noteikumu Nr. 120 «Rezidentu sadales un rezidentūras finansēšanas noteikumi» 3.1 5. apakšpunkta un 11. punkta un Ministru kabineta 2009. gada 25. augusta noteikumu Nr. 972 «Rezidentu sadales un rezidentūras finansēšanas noteikumi» 11. punkta atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 91. un 106. pantam. 03.05.2012. spriedums lietā Nr. 2011-14-03. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv
- Satversmes tiesa (2014). Par likuma «Par dzīvojamo telpu īri» 8. panta pirmā teikuma atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 105. pantam. 07.07.2014. spriedums lietā Nr. 2013-17-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv
- Satversmes tiesa (2015a). Par Dabas resursu nodokļa likuma 3. panta pirmās daļas 1. punkta «f» apakšpunkta, 19.1 panta un Ministru kabineta 2014. gada 14. janvāra noteikumu Nr. 27 «Grozījumi Ministru kabineta 2007. gada 19. jūnija noteikumos Nr. 404 «Dabas resursu nodokļa aprēķināšanas un maksāšanas kārtība un kārtība, kādā izsniedz dabas resursu lietošanas atļauju»» atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 105. pantam. 25.03.2015. spriedums lietā Nr. 2014-11-0103. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv
- Satversmes tiesa (2015b). Par Civilprocesa likuma 635. panta sestās daļas, ciktāl tā attiecas uz sprieduma izpildīšanas pagriezīnu lietās par darba samaksas piedziņu, atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 92. panta pirmajam un trešajam teikumam. 16.04.2015. spriedums lietā Nr. 2014-13-01. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv
- Satversmes tiesa (2015c). Par Ministru kabineta 2010. gada 16. marta noteikumu Nr. 262 «Noteikumi par elektroenerģijas ražošanu, izmantojot atjaunojamus energoresursus, un cenu noteikšanas kārtību» 100. punkta atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 64. pantam. 14.10.2015. spriedums lietā Nr. 2015-05-03. Izgūts no www.satv.tiesa.gov.lv
- Schmidt-Bleibtreu, B., & Klein, F. (1995). *Kommentar zum Grundgesetz* (8. Auflage). Neuwied, Kriftel, Berlin: Luchterhand.
- Sodan, H., & Ziekow, J. (2007). *Grundkurs Öffentliches Recht*. München: Verlag C.H. Beck.
- Strupiņš, A. (2015). Privāttiesības un to principi Senāta judikatūrā: vispārīgs pārskats. No *Bīriņu vasaras skolas 2015 materiālu krājums «Vispārējie tiesību principi – tapšana, tvērumi, piemērošana»*. Bīriņi.
- UK Parliament Website (n. d.). *The 1833 Factory Act*. Retrieved from <http://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/livinglearning/19thcentury/overview/factoryact/>
- United Nations (1948). Universal Declaration of Human Rights. Retrieved from <http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=eng>
- United Nations (1966). International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. Retrieved from <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CESCR.aspx>

- Vācijas Federālā konstitucionālā tiesa (1990). 1990. gada 29. maija spriedums lietā Nr. 1 BvL 20, 26, 184, 4/86 (BVerfGE 82, 60). Izgūts no <http://www.servat.unibe.ch/dfr/bvo82060.html>
- Vācijas Federālā konstitucionālā tiesa (1992). 1992. gada 25. septembra spriedums lietā Nr. 2 BvL 5, 8, 14/91 (BVerfGE 87,153). Izgūts no <http://www.servat.unibe.ch/dfr/bvo87153.html>
- Vācijas Federālā konstitucionālā tiesa (2010). 2010. gada 9. februāra spriedums lietā Nr. 1 BvL 1/09, 1 BvL 3/09, 1 BvL 4/09 (BVerfGE 125, 175). Izgūts no http://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2010/02/l20100209_1bv100109.html
- Vildbergs, H. J., Messeršmits, K., & Niedre, L. (2004). *Pilsonis tiesiskā valstī* (mācību līdzeklis). Rīga: Latvijas Universitāte.
- Zacher, H. F. (2008). *Abhandlungen zum Sozialrecht II*. Heidelberg: C. H. Müller Verlag.
- Калашников, С. В. (2002). *Функциональная теория социального государства*. Москва: Экономика.

Sociālās rīcībpolitikas pārvaldības izaicinājumi un krīzes mācības

Analizējot sociālo jomu, pētnieki parasti aplūko sociālo politiku kā tādu rīcībpolitiku, kas vērsta uz sociālo pakalpojumu sniegšanu. Tomēr cita sociālās politikas izpratne paredz krietni plašāku skatījumu, sociālo politiku skatot kā lēmumu, rīcību un programmu kopumu, kas ir vērsts uz visu iedzīvotāju labklājības un dzīves kvalitātes palielināšanu. Šajā skatījumā sociālā politika kļūst par visaptverošu kopumu, kur ir svarīgi katrā atsevišķā rīcībpolitikas jomā izcelt tās aktivitātes, kas ir vērstas uz minēto mērķu sasniegšanu (piemēram, Walsh, Stephens, & Moore, 2000). Proti, nodokļu palielināšana vai samazināšana nav tikai valsts budžeta un fiskālās politikas jautājums, bet vistiešāk skar dažādas iedzīvotāju grupas. Uzņēmējiem nodokļu izmaiņas var ietekmēt izvēlēto biznesa stratēģiju, savukārt indivīdiem nodokļu izmaiņas vistiešāk ietekmē personīgo labklājību. Tas nozīmē, ka persona var nebūt sociālo pakalpojumu klients, bet vienlaikus var būt sociālās politikas subjekts.

Šis nodaļas mērķis ir apskatīt sociālo rīcībpolitiku no pārvaldības un ekonomiskās krīzes perspektīvas, ļaujot identificēt izaicinājumus un gūtās mācības. Nodaļas sākumā tiks izskaidrots publisko pakalpojumu jēdziens un dažādas pārvaldības pieejas. Pēc tam tiks veikta sociālās politikas galveno attīstības plānošanas dokumentu analīze no pārvaldības perspektīvas, tā identificējot pašreizējos un nākotnes izaicinājumus. Politikas plānošanas dokumentu analīze balstīsies uz vairākiem kritērijiem. Pirmkārt, kāda ir sociālo jomu reglamentējošās pamatnostādnes ietvertā izpratne par pārvaldību. Otrkārt, kāds ir attīstības plānošanas dokumentos ietvertais redzējums par attiecīgās jomas politikas attīstību. Treškārt, kā tiek mērīts rīcībpolitikas progress. Tā kā pārvaldības jēdziens ir daudzšķautņains, tad atsevišķā sadaļā izskaidrots Latvijas un Lietuvas sociālās jomas darbinieku skatījums uz šīs jomas pārvaldību krīzes laikā, lai izprastu rīcībpolitikas ilgtermiņa ietekmi ne tikai Latvijā, bet Baltijas valstīs kopumā.

Vispārējās nozīmes pakalpojumu principi Eiropā un Latvijā

Eiropas Zaļajā grāmatā par vispārējās nozīmes pakalpojumiem (Green Paper on Services of General Interest, 2003, pp. 16–20) ir definēti galvenie vispārējās nozīmes pakalpojumu principi – universālisms, pēctecība, pakalpojuma kvalitāte, pieņemama un saprātīga cena, kā arī lietotāju aizsardzība. Balstoties uz šiem principiem, ir arī noteiktas vispārējās nozīmes pakalpojumu svarīgākie nosacījumi – tiem ir jābūt labi funkcionējošiem, pieejamiem, par saprātīgu cenu un kvalitatīviem (European Commission, 2004, p. 3).

Universālisms nosaka: pakalpojumi ir pieejami visiem iedzīvotājiem visā valsts teritorijā par saprātīgu cenu (Green Paper on Services of General Interest, 2003, p. 16). Pēctecība Zaļās grāmatas izpratnē ir tas, ka vispārējās

nosaka: pakalpojumi ir pieejami visiem iedzīvotājiem visā valsts teritorijā par saprātīgu cenu (Green Paper on Services of General Interest, 2003, p. 16). Pēctecība Zaļās grāmatas izpratnē ir tas, ka vispārējās

nozīmes pakalpojums tiek sniegts bez pārtraukumiem, ierobežojumiem vai situācijām, kurās pakalpojums vispār nav pieejams (Green Paper on Services of General Interest, 2003, p.17). Pakalpojumu kvalitātes princips Zaļās grāmatas izpratnē nozīmē, ka pakalpojumu kvalitātes līmenis tiek regulāri mērīts, izmantojot attiecīgus rezultatīvos rādītājus. Visbeidzot, pieņemama cena kā princips ir attiecināma uz tiem vispārējās nozīmes pakalpojumiem, par kuriem iedzīvotāji maksā tiešā veidā – skaidrā vai bezskaidrā naudā. Pieņemamās cenas princips arī noteic, ka publiskās pārvaldes sniegtie pakalpojumi nedrīkst būt tik dārgi, ka tos nevar baudīt visas iedzīvotāju grupas.

Pēc būtības vispārējās nozīmes pakalpojumiem ir jāveicina sociālā un teritoriālā kohēzija, lai panāktu labklājības līmeņa pieaugumu un sociālās nevienlīdzības mazināšanu (European Parliament, 2010, p.14). Sociālā kohēzija ir nevis izolēta ricībpolitika, bet gan sabiedrības un publiskās pārvaldes kopējā spēja un prasme nodrošināt labklājību visiem tās locekļiem. Tādēļ vispārējās nozīmes pakalpojumi ir vērsti uz to, lai tiktu samazināta polarizācija starp iedzīvotājiem un lai, palīdzot vienai mērķgrupai, nepasliktinātu citas stāvokli (European Parliament, 2010, p.22).

Vispārējās nozīmes pakalpojumi Latvijā visbiežāk tiek apzīmēti ar terminu «publiskie pakalpojumi», pieņemot, ka tos sniedz valsts pārvaldes iestādes un pašvaldības (Valsts kanceleja, 2006). Taču precīza definīcija, kas ir «publiskais pakalpojums» un kādam tam ir jābūt, Latvijā nav pieejama, un tas sniedz plašas interpretācijas iespējas nozarēs (Reinholde, 2012, 163.–194. lpp.). Arī Eiropas Savienības dalībvalstīs pastāv dažādi skatījumi par to, kas ir pakalpojumi un kas nav, un šādas atšķirīgas interpretācijas izriet no atšķirīgām administratīvām tradīcijām. Tiesa, 2017.gada 4. jūlijā tika pieņemti Ministru kabineta noteikumi Nr.399 «Valsts pārvaldes pakalpojumu uzskaites, kvalitātes kontroles un sniegšanas kārtība», kuros definēts, ka valsts pārvaldes pakalpojums ir «secīgu darbību kopums, kas dod guvumu vai ir obligāts privātpersonai un ko sniedz valsts pārvaldes pakalpojuma turētājs, īstenojot valsts pārvaldes funkcijas saskaņā ar ārējiem normatīvajiem aktiem vai saskaņā ar deleģētiem valsts pārvaldes uzdevumiem».

ES tiek lietoti četri dažādi termini, runājot par vispārējās nozīmes vai publiskajiem pakalpojumiem. Šie termini ir: «vispārējās nozīmes pakalpojumi» (*services of general interest* – SGI), «vispārējās nozīmes ekonomiskie pakalpojumi» (*services of general economic interest* – SGEI), «vispārējās nozīmes neekonomiskie pakalpojumi» (*non economic services of general interest* – NESGI) un «vispārējās nozīmes sociālie pakalpojumi» (*social services of general interest* – SSGI) (CEEP, 2010). Vispārējās nozīmes sociālie pakalpojumi ir vissvarīgākie sociālās labklājības nodrošināšanai. Vispārējās nozīmes neekonomiskie pakalpojumi ietver valsts pienākumus tieslietu un iekšlietu jomās, un katra dalībvalsts pati regulē šo pakalpojumu sniegšanu (Commission of the European Communities, 2007). Vispārējās nozīmes sociālie

pakalpojumi ES tiek dalīti divās daļās – 1) obligātā un brīvprātīgā valsts sociālās apdrošināšanas sistēma un 2) citi pakalpojumi, kurus tieši saņem persona, kad tā ir palikusi bez darba, sasniegusi pensijas vecumu vai saslimusi (Commission of the European Communities, 2006).

Jāatzīst, ka Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likums sniedz gana skaidru vispārējās nozīmes sociālo pakalpojumu definīciju, kas ļauj izprast šo pakalpojumu dabu. Respektīvi, likuma mērķis ir «noteikt sociālā darba, karitatīvā sociālā darba, sociālās aprūpes, sociālās rehabilitācijas, profesionālās rehabilitācijas pakalpojumu (turpmāk – sociālie pakalpojumi) un sociālās palīdzības sniegšanas un saņemšanas principus, to personu loku, kurām ir tiesības saņemt šos pakalpojumus un palīdzību, kā arī sociālās aprūpes, sociālās rehabilitācijas un profesionālās rehabilitācijas pakalpojumu samaksas un finansēšanas principus» (Saeima, 2002). Taču aktuāls ir jautājums, vai Latvijā kādā normatīvā aktā ir noteikti labklājības mērķi? Vai labklājības mērķiem ir jābūt definētiem normatīvajos aktos? Varbūt ir pietiekami ar to, ka Latvija ir apņēmusies ieviest sociāli atbildīgas valsts principus, kas ietverti Satversmē?

Sociālās jomas izaicinājumi

Reaģējot uz jauna tipa problēmām režīma transformācijas procesā, 90. gadu sākumā valdība nolēma veidot sociālās drošības sistēmu, kuras centrā būtu pašvaldību izveidoti sociālie dienesti (Moors, 2007, 10.–13. lpp.). Jāņem vērā tas, ka 90. gadu sākumā Latvija piedzīvoja trīskāršu transformāciju. Politiskās sistēmas maiņa notika paralēli ekonomiskām reformām un administratīviem pārkārtojumiem. Arī ekonomiskā situācija bija ārkārtīgi sarežģīta, jo iedzīvotājiem nācās pielāgoties jaunām parādībām, kā cenu celšanās, inflācija un bezdarbs. Tādējādi valdības lēmums palīdzēt iedzīvotājiem tikt galā ar komunālo maksājumu slogu bija svarīgs gan no labklājības politikas veidošanas perspektīvas, gan arī no pārvaldības perspektīvas. Šāds lēmums bija kā signāls tam, ka varētu veidoties labklājības politika, kas palīdzētu krīzē nonākušiem indivīdiem. Taču uzsākto sociālās politikas attīstību satricināja 2008. gada ekonomiskā krīze.

Tieši labklājības jomā 2008. gads iezīmēja būtiskas izmaiņas, jo ekonomiskās lejupslīdes rezultātā valdībai nācās samazināt valsts budžeta izdevumus. Vienlaikus ekonomiskās lejupslīdes dēļ strauji pieauga bezdarba apjoms, un jau 2009. oktobrī tas sasniedza 19,7% atzīmi (Latvijā augstākais, 2017). Tobrīd Latvijas ekonomika tika dēvēta par «vienu no slimākajām ekonomikām Eiropā» (BBC, 2009) un ekonomiskās problēmas vistiešākajā veidā ietekmēja sociālo politiku. «Latvijas ekonomikas stabilizācijas un izaugsmes atjaunošanas programma» (Ministru kabinets, 2008) bija galvenais dokuments sarunu procesā ar Starptautisko Valūtas fondu (SVF) un Eiropas

Tieši labklājības jomā 2008. gads iezīmēja būtiskas izmaiņas, jo ekonomiskās lejupslīdes rezultātā valdībai nācās samazināt valsts budžeta izdevumus. Vienlaikus ekonomiskās lejupslīdes dēļ strauji pieauga bezdarba apjoms, un jau 2009. oktobrī tas sasniedza 19,7% atzīmi (Latvijā augstākais, 2017). Tobrīd Latvijas ekonomika tika dēvēta par «vienu no slimākajām ekonomikām Eiropā» (BBC, 2009) un ekonomiskās problēmas vistiešākajā veidā ietekmēja sociālo politiku. «Latvijas ekonomikas stabilizācijas un izaugsmes atjaunošanas programma» (Ministru kabinets, 2008) bija galvenais dokuments sarunu procesā ar Starptautisko Valūtas fondu (SVF) un Eiropas

Komisiju (EK) par starptautiskās palīdzības saņemšanu, lai sabalansētu valsts izdevumus ar ieņēmumiem. Programma paredzēja «.. izglītības, veselības un citu publisko pakalpojumu sektoru reformas, daļēji samazinot, daļēji pārstrukturējot šajos sektoros nodarbinātos cilvēkresursus» (Ministru kabinets, 2008). Tomēr programmā tika uzsvērts, ka jāsauglabā sociālās aizsardzības pasākumi «iedzīvotāju miera stiprināšanai» (Ministru kabinets, 2008, 2. lpp.). Tādējādi pat situācijā, kad nepieciešami radikāli valsts budžeta taupīšanas pasākumi, valdība tomēr apzinājās, ka noteikts sociālā atbalsta pasākumu līmenis ir jāsauglabā gan sociālās drošības nodrošināšanai, gan arī kā kompensācija par citās jomās samazinātajiem publiskajiem pakalpojumiem.

Nodomu vēstulēs SVF un Saprāšanās memorandā ar EK ieļautās apņemšanās ir jāskata kontekstā ar politikas plānošanas dokumentos ietvertu, tā ļaujot skaidrāk izprast pārvaldības modeli labklājības attīstībai. Tā 2008. gada nogalē Latvijas valdība nosūtīja SVF nodomu vēstuli, kurā līdzās aizņēmuma piešķiršanas lūgumam tika iekļautas arī Latvijas puses apņemšanās veikt vairākas darbības, kurām vajadzētu stabilizēt finanšu situāciju (Finanšu ministrija, 2008). Lai arī jēdziens «strukturālās reformas» publiskajā telpā ir ieguvis negatīvu nozīmi un ar to tiek apzīmēti tikai jau notikuši tehniski budžeta samazināšanas pasākumi, tomēr sākotnēji šis jēdziens tika lietots, lai uzsvērtu nepieciešamību mainīt līdzšinējo ricībpolitiku ieviešanas praksi. Tādējādi teorētiski līdz ar finanšu samazināšanu pastāvēja iespēja arī mainīt ricībpolitiku stilu un pieeju — tas kaut kādu iemeslu pēc netika darīts iepriekš. Latvijas valdība apņēmas veikt plašas reformas izglītības, veselības aprūpes, civildienesta un valsts pārvaldes sistēmā (Finanšu ministrija, 2009b, 2.–3. lpp.). Šajā gadījumā neatkarīgi no reformu satura un apjoma tika skarti publiskie pakalpojumi attiecīgajās jomās. Turklāt iezīmējās Latvijā jau zināmā situācija, ka ikvienas nozares pārvaldība ir pietiekami izolēta un nesaistīta ar citu nozari, aizmirstot to, ka nav iespējams ricībpolitikas mākslīgi nodalīt.

Jau 2009. gada vidū valdība bija samazinājusi neapliekamo minimumu (no 90 līdz 35 latiem), uzsākusi reformas izglītības un veselības aprūpes jomā, kā arī samazinājusi sociālos izdevumus (piemēram, pensijas, maternitātes pabalstus) (Finanšu ministrija, 2009a, 5. lpp.). Tiesa, vienlaikus tika piedāvāts arī kompensācijas mehānisms — sociālās drošības tīkls, kuram bija jāakumulē ekonomiskās lejupslides trieciens iedzīvotājiem ar zemiem ienākumiem. 2010. gada vidū valdība bija gatava palielināt sociālās drošības tīkla stratēģijai paredzētos izdevumus, tā veicinot aktivitāti darba tirgū, kaut gan tika arī veiktas izmaiņas sociālo pabalstu sistēmā, tā iezīmējot atsevišķu pabalstu samazināšanu (piemēram, pabalstu bezdarba vai slimības gadījumā) (Finanšu ministrija, 2010, 4. lpp.). Tajā pašā laikā iestāžu lēmums krīzes laikā pārīet uz četru dienu darba nedēļu¹, tā kompensējot darbinieku atalgojuma

¹ Ekonomiskās lejupslides laikā uz četru dienu darba nedēļu pārgāja vairākas iestādes, piem., Valsts probācijas dienests, Valsts asinsdonoru centrs, Valsts ieņēmumu dienests, Valsts nodarbinātības aģentūra, Valsts sociālās apdrošināšanas aģentūra.

² Šeit un turpmāk viedās pārvaldības pazīmes no: World Health Organization (2011).

samazinājumu, ir jāskata arī no pašu iestāžu darbinieku labklājības perspektīvas. 2011. gadā valdība sniedza pārskatu SVF un EK par paaugstinātajiem nodokļiem (pievienotās vērtības nodokli, dienesta autotransporta nodokli, darbinieku sociālās apdrošināšanas iemaksām, nekustamā īpašuma nodokli) un pensiju otrā līmeņa samazinājumu (Finanšu ministrija, 2011, 5. lpp.). Turklāt turpinājās arī budžeta līdzekļu subsīdiju samazinājums veselības, sociālās aizsardzības un izglītības jomā (Finanšu ministrija, 2011, 5. lpp.). Eiropas Parlaments tika norādījis, ka vispārējās nozīmes pakalpojumi ekonomiskās lejupslides laikā var būt kā efektīvs buferis, lai nodrošinātu pakalpojumu saņemšanu visiem iedzīvotājiem par saprātīgu cenu (European Parliament, 2010, p. 22), tādēļ tajā mirkli sociālās drošības tīkls bija instruments, kā radīt līdzsvaru starp labklājības zudumu vienā jomā un vienai sociālai grupai par labu citām sociālām grupām.

Pārvaldība sociālajā jomā: formālais skatījums

Vienlaikus jebkuras ricībpolitikas formulēšana un ieviešana saistās ar noteiktu pārvaldības sistēmu. Šajā gadījumā svarīgs ir jautājums, vai Latvijā izveidotā pārvaldības sistēma veicina drošību un labklājību? Uz šo jautājumu var atbildēt, aplūkojot dažādus datus. Pirmkārt, ir svarīgs pats sociālajā sistēmā strādājošo viedoklis. Otrkārt, analizējot labklājības jomu, ir jāapskata svarīgākie ricībpolitikas plānošanas dokumenti, kuri piedāvā formalizētu redzējumu par nākotni. Tiesa, ne vienmēr ricībpolitikas plānošanas dokumentos ietvertais tiek realizēts.

Skaidrības labad jānorāda, ka Latvijā vēl arvien daudz biežāk runā par labu pārvaldību, nevis viedu pārvaldību tā vienkāršā iemesla dēļ, ka laba pārvaldība kā jēdziens ir iedzīvojusies birokrātiskajā diskursā, kamēr viedā pārvaldība šķiet svešāds un mazliet nesaprotams jēdziens (Reinholde, 2013, 22.–27. lpp.). Tiesa, jēdzienu «viedā pārvaldība» lieto gan Pasaules Veselības organizācija, gan Eiropas Savienība, uzsverot, ka valstij procesi ir jāorganizē tā, lai iedzīvotāji un uzņēmumi saņemtu valsts sniegtos pakalpojumus efektīvi (World Health Organization, 2011; European Commission, 2012). Respektīvi, viedā pārvaldība pieņem, ka, jau veidojot ricībpolitikas, ir jānodrošina starpinstitucionāla perspektīva un sadarbība, lai galapatērētājs iegūtu tādu pakalpojumu, kas nodrošina kompleksu problēmu risinājumu (World Health Organization, 2011; European Commission, 2012). Turpretī laba pārvaldība vairāk koncentrējas uz to, lai process, kurā veidojas pakalpojumi, ir atbilstoši organizēts.

Skaidrības labad jānorāda, ka Latvijā vēl arvien daudz biežāk runā par labu pārvaldību, nevis viedu pārvaldību tā vienkāršā iemesla dēļ, ka laba pārvaldība kā jēdziens ir iedzīvojusies birokrātiskajā diskursā, kamēr viedā pārvaldība šķiet svešāds un mazliet nesaprotams jēdziens (Reinholde, 2013, 22.–27. lpp.). Tiesa, jēdzienu «viedā pārvaldība» lieto gan Pasaules Veselības organizācija, gan Eiropas Savienība, uzsverot, ka valstij procesi ir jāorganizē tā, lai iedzīvotāji un uzņēmumi saņemtu valsts sniegtos pakalpojumus efektīvi (World Health Organization, 2011; European Commission, 2012). Respektīvi, viedā pārvaldība pieņem, ka, jau veidojot ricībpolitikas, ir jānodrošina starpinstitucionāla perspektīva un sadarbība, lai galapatērētājs iegūtu tādu pakalpojumu, kas nodrošina kompleksu problēmu risinājumu (World Health Organization, 2011; European Commission, 2012). Turpretī laba pārvaldība vairāk koncentrējas uz to, lai process, kurā veidojas pakalpojumi, ir atbilstoši organizēts.

Lai noteiktu, vai Latvija tuvojas viedai pārvaldībai, ir vērts pievērst uzmanību sešām viedās pārvaldības pazīmēm.² Pirmā pazīme: viedā pārvaldība jāsaista ar to, ka ricībpolitikās ir ietverts tālredzīgs skatījums. Otrā pazīme: lēmumu pieņemšana balstās uz pierādījumiem un evidencēm. Trešā

pazīme: iestādes un institūcijas ir spējīgas vienoties par kopīgu rīcību sarežģītas problēmas risināšanai neatkarīgi no resoriskās padotības. Ceturtā vietās pārvaldības pazīme: pirms kārtējo rīcībpolitikas plānošanas dokumentu izstrādes tiek novērtēti iepriekšējie dokumenti. Piektā pazīme: apstiprinātas rīcībpolitikas dokumenta ieviešanas gaitā tiek veikta uzraudzība un nepieciešamās korekcijas. Visbeidzot, sestā pazīme: rīcībpolitikā tiek aplūkoti vairāku, nevis tikai vienas vai divu dominējošo sociālo grupu ieguvumi un zaudējumi attiecīgajā jomā.

Teorētiskā perspektīvā tagad runā par jauno publisko pārvaldību (*New Public Governance*), ko veido piecas sastāvdaļas: sociālpolitiskā pārvaldība, rīcībpolitiku pārvaldība, administratīvā pārvaldība, līgumu pārvaldība un tiklu pārvaldība (Osborne, 2010, pp. 8–9). Katra no jaunās publiskās pārvaldības sastāvdaļām koncentrējas uz atsevišķu jomu, kas var ietekmēt pārvaldību. Tā sociālpolitiskā pārvaldība koncentrējas uz iestāžu attiecībām ar sabiedrību, bet rīcībpolitiku pārvaldība aplūko, kā rīcībpolitiku veidotāji savstarpēji sadarbojas, lai nodrošinātu rīcībpolitiku procesu (Osborne, 2010, pp. 8–9). Attiecīgi administratīvās pārvaldības uzmanības centrā ir efektīvu rīcībpolitiku ieviešana un publiskās pārvaldes spēja un prasme reaģēt uz mūsdienu sarežģītajām problēmām, bet līgumu pārvaldība ir jāsaista ar līgumattiecībām iestāžu starpā, lai sniegtu publiskos pakalpojumus. Visbeidzot, tiklu pārvaldība apzīmē starpinstitūciju tiklu un sadarbības lomu publisko pakalpojumu sniegšanai.

Nacionālais attīstības plāns (NAP) 2007.–2013. gadam (Reģionālās attīstības un pašvaldību lietu ministrija, 2006) paredzēja pārvaldības mehānismus, ar kuru palīdzību varētu sasniegt tajā noteiktos mērķus. Konkrēti, 2006. gadā bija skaidrs, ka publiskās pārvaldes iestādēm jādarbojas tā, lai to darba organizācijā tiek nodrošināta publisko pakalpojumu pieejamība un kvalitāte (Reģionālās attīstības un pašvaldību lietu ministrija, 2006, 26. lpp.). NAP 2007.–2013. gadam tika definētas arī citas labas pārvaldības pazīmes — komunikācija ar sabiedrību, ilgtermiņa plānošana un resursu kontrole. NAP 2007.–2013. gadam paredzēja «visa veida pakalpojumu «minimālā groza» izstrādi», radot gan priekšnoteikumus šo pakalpojumu saņemšanai, gan arī mazinot reģionālās atšķirības (Reģionālās attīstības un pašvaldību lietu ministrija, 2006, 38. lpp.). Nacionālajā attīstības plānā bija stratēģiskais virziens «Cilvēka labklājības kāpums», kur veselības aprūpe, iekļaujošs darba tirgus un sakopta apkārtējā vide aplūkota savstarpējā sinerģijā, lai nodrošinātu labklājības kāpumu. Tas mudina secināt, ka ar tiklu pārvaldības palīdzību izvirzītie mērķi tiktu sasniegti.

Savukārt «Latvijas Nacionālais attīstības plāns 2014.–2020. gadam» akcentē indivīda atbildību savas labklājības veidošanā, uzsverot, ka bezdarba gadījumā būs «pieejams īss, koncentrēts un stimulējošs valsts atbalsts», un nosakot, ka valsts un pašvaldību iestāžu sniegtie pakalpojumi būs pieejami elektroniski un vienotajos klientu apkalpošanas centros (Pārresoru

3 Šīs piecas spēkā esošās pamatnostādnes ir: «Pamatnostādnes sociālo pakalpojumu attīstībai 2014.–2020. gadam», «Iekļaujošas nodarbinātības pamatnostādnes 2015.–2020. gadam», «Apvienoto Nāciju Organizācijas Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām īstenošanas pamatnostādnes 2014.–2020. gadam», «Profesionāla sociālā darba attīstības pamatnostādnes 2014.–2020. gadam», «Darba aizsardzības politikas pamatnostādnes 2016.–2020. gadam».

koordinācijas centrs, 2012, 9. lpp.). Šajā attīstības plānā ir formulēta prioritāte «Cilvēka drošumspēja», kas ietver gan publiskos pakalpojumus, gan iestāžu koordinētu darbību labklājības veicināšanai. Turklāt šis attīstības plāns runā arī par tik svarīgu parādību kā ienākumu plaissamazināšana starp dažādām sociālām grupām un par ienākumu pietiekamību, kas ir būtiski gan subjektīvai drošībai, gan arī objektīvs pamats dzīvei bez sociālās palīdzības. Tādēļ attīstības plānā iezīmētie rīcības virzieni «Cienīgs darbs», «Stabili pamati tautas atauzdeī», «Kompetenču attīstība», «Vesels un darbaspējīgs cilvēks» un «Cilvēku sadarbība, kultūra un pilsoniskā līdzdalība kā pierderības Latvijai pamats» (Pārresoru koordinācijas centrs, 2012, 34. lpp.) ieskicē to, ka labklājības politika ir kompleksa un būtu jāuzskata par horizontālo prioritāti.

Labklājības jomā ir politikas plānošanas dokumenti, kas nosaka rīcību sociālās politikas, sociālās apdrošināšanas un sociālo pakalpojumu sfērā. Tieši fragmentētas pieejas dēļ, izlasot politikas plānošanas dokumentu, ir diezgan grūti uzzīmēt nākotnes labklājības politikas modeli un tā pārvaldības shēmu. Ministru kabineta noteikumi Nr. 300 «Ministru kabineta kārtības rullis» nosaka gan rīcībpolitiku sadalījumu jomās, gan arī rīcībpolitikas plānošanas dokumentu savstarpējo saistību un hierarhiju (Ministru kabinets, 2009). Minētie Ministru kabineta noteikumi labklājības jautājumus skata kā «nodarbinātības un sociālo politiku» ar vairākām rīcībpolitikas nozarēm — darba politiku, sociālo aizsardzību, dzimumu līdztiesību, sociālo iekļaušanos, bērnu un ģimenes politiku. Turklāt saskaņā ar Ministru kabineta noteikumiem ir paredzētas arī rīcībpolitikas apakšnozares. Tā, piemēram, darba politikai ir vairākas apakšnozares — darba tiesiskās attiecības un sociālais dialogs, minimālā darba alga, nodarbinātības veicināšana un bezdarba mazināšana, kā arī darba aizsardzība. Savukārt sociālās aizsardzības nozares apakšnozares ir sociālā apdrošināšana, valsts sociālie pabalsti, sociālā aprūpe, sociālā rehabilitācija, profesionālā rehabilitācija, tehniskie palīgīdzekļi, sociālais darbs, sociālā palīdzība un invalidu vienlīdzīgas iespējas.

Konstatēts, ka 2015. gada 1. oktobrī datubāzē *polsis.mk.gov.lv* ir pieejamas piecas pamatnostādnes³, kurām būtu jāieskicē turpmākais attīstības scenārijs šajā jomā. Visas atlasītās pamatnostādnes tika analizētas pēc vienotiem kritērijiem, pievēršot uzmanību tam, cik detalizēti un precīzi ir noteikts pakalpojumu apjoms, tas, kāda ir pārvaldības sistēma un redzējums pārvaldības attīstībai, vai pamatnostādnes ir noteikta progresā mērīšanas sistēma.

Kopumā jāsecina: lai arī pamatnostādnes ir vidēja termiņa plānošanas dokuments, tās diemžēl nesniedz redzējumu par to, kādus labumus sabiedrība varētu sagaidīt pēc septiņiem gadiem. Sociālās politikas plānošanas dokumenti ir tendēti sociālos pakalpojumus definēt jau pierastā

institucionālā sociālās jomas ietvarā. «Pamatnostādnes sociālo pakalpojumu attīstībai 2014.–2020. gadam» veltītas sociālo pakalpojumu attīstībai kontekstā ar vispārējās nozīmes pakalpojumu izpratni un pieeju Eiropā. Turklāt šis ir tās pamatnostādnes, kas pietiekami skaidri iezīmē redzējumu par to, ka ir jāmaina vērtējums par sociālo pakalpojumu lomu un nozīmi sabiedrībā. Respektīvi, pamatnostādņu skatījumā sociālo pakalpojumu vērtējums ir jābalsta uz to, cik lielā mērā, saņemot sociālos pakalpojumus, indivīds ir spējis iekļauties sabiedrībā, darba tirgū, izglītības sistēmā.

Savukārt no pārvaldības perspektīvas rīcībpolitikas plānošanas dokumentos valda jomas attīstībai svarīga tendence, ka attīstās un aktīvi strādā dažādas sabiedriskās organizācijas, biedrības, nodibinājumi, kas dod savu ieguldījumu sociālās politikas veidošanā. Tajā pašā laikā Labklājības ministrijas rīcībā paliek uzraudzība un kontrole, izmantojot pārskatus un pārbaudes. Liels skaits iesaistīto institūciju nodrošina interešu līdzsvarošanu, bet vienlaikus veicina institucionālo fragmentāciju, kur katra institūcija primāri lūkojas uz problēmām no savas kompetenču perspektīvas. Pamatnostādnes atzīst arī to, ka atbildība sociālo pakalpojumu plānošanā, sniegšanā un uzraudzībā ir sadalīta starp valsti un pašvaldībām, kaut arī komunikācija starp dažādiem pārvaldes līmeņiem piekļūst. «Iekļaujošas nodarbinātības pamatnostādnes 2015.–2020. gadam» ietver teorētiski pareizu, bet grūti realizējamu principu – nodrošināt efektīvu darba tirgus un sociālās aizsardzības sistēmu pārvaldību, ietverot politiku īstenošanas monitoringu, analīzi un rezultātu novērtēšanu.

Lai arī pamatnostādņu aprakstošajā daļā ir ietverts vairāk vai mazāk detalizēts skaidrojums un nākotnes redzējums, nonākot līdz rezultatīvo rādītāju sadaļai, nākotnes redzējums pazūd ļoti fragmentētos rezultatīvajos rādītājos, ar kuru palīdzību būtu jāveic monitorings un uzraudzība. Diemžēl arī šīs jomas pamatnostādnes nespēj pēc diviem trim svarīgākajiem rādītājiem prognozēt, kāda būs šīs jomas politika pēc septiņiem gadiem. Parasti pamatnostādnes progress tiek mērīts ar rezultatīvajiem rādītājiem, kas ir vērsti uz administratīvo pūļu un resursu novērtēšanu, tomēr galu galā ir grūti pateikt, kāda ir bijusi pievienotā vērtība no attiecīgā dokumenta. Šajā kontekstā ir jāuzsver arī tāds iestāžu rīcības formulējums kā «izvērtēt iespēju» vai «ievieš iespēju», kas drīzāk liecina par kopēju sistēmas maldīšanos, jo šādi uzdevumi būtu jāveic attiecīgās rīcībpolitikas izstrādes posmā, nevis tad, kad jau ir izstrādātas pamatnostādnes, kuras pieprasa noteiktu darbošanos.

Pārvaldība sociālajā jomā: sociālo darbinieku skatījums

Sociālie darbinieki un sociālās jomas profesionāļi ievieš izstrādātās rīcībpolitikas, tādēļ viņu skatījums un viedoklis var

1. tabula. Sociālās jomas darbinieku attieksme pret darbu (n = 66)

Darba apstākļi	Apgalvojums	Latvija	Lietuva
Normatīvais rāmis	Manam rīcības plānam un rīcībai, veicot pienākumus, ir jābūt racionāliem un jābalstās uz vienlīdzīgu attieksmi pret visiem	67,7	81,8
	Man ir jācienu mana darba profesionālās vērtības	78,2	77,7
	Likuma varas cieniņšana ir katra indivīda pienākums sabiedrībā	66,4	77,4
	Es jūtu līdzīgu cilvēkiem, kas atrodas grūtā situācijā, un tāpēc cenšos darīt visu, lai palīdzētu klientiem	71,2	62,8
	Man ir jācienu sabiedrības viedoklis, definējot un nosakot, kādus pakalpojumus sniegt	63,7	69,9
	Man ir būtisks tas, ka es varu piedalīties labākas sabiedrības veidošanā	67,7	78,2
Attiecības darbvietā	Man ir jāsaņem labas attiecības ar kolēģiem	65,7	66,6
	Man ir jāprot ilgstoši sadarboties un saglabāt labas attiecības ar citām iestādēm	71,9	64,0
	Es varu tikt sodīts par nepareizu lēmumu pieņemšanu	61,1	39,7
Ekonomiskie ierobežojumi	Man ir jārikojas tā budžeta ietvaros, kas ir pieejams iestādei	68,0	54,8
Administratīvie ierobežojumi	Man ir jāsamierinās ar manas iestādes administratīvo kapacitāti paveikt visus tai uzdevumus	68,0	78,9

Piezīme: vērtējumi, kas ir augstāki par 50, rāda, ka respondenti piekrit apgalvojumam. Savukārt vērtējumi zem 50 rāda, ka respondenti nepiekrit vērtējumam. Izmantots Kruskala-Valisa (*Kruskal-Wallis*) tests, lai salīdzinātu dažādas grupas. (Kjorstad, Tufte, & Koht, 2014)

atklāt tendences, kuras ir būtiskas, lai nodrošinātu sekmīgu rīcībpolitikas ieviešanu. Uzreiz pēc krīzes, 2010.–2012. gadā, Latvijā un Lietuvā tika veiktas intervijas ar sociālās jomas darbiniekiem, lai izprastu krīzes ietekmi no rīcībpolitikas ieviešanas skatījuma un salīdzinātu situāciju divās kaimiņvalstīs. Intervijās⁴ izkristalizējās vispārējā tendence, ka sociālajā jomā strādājošie pozitīvi vērtē vadības sistēmu, kas ir izveidota iestādēs, norādot, ka vadītājiem ir gan liderības prasmes, gan arī kompetence. Turklāt sociālo darbinieku skatījumā iestāžu vadītāji pamazām papildina pakalpojumu standartus ar praktiskas darbības piemēriem. Šāda nostādne atbilst Eiropas vispārējās nozīmes pakalpojumu nosacījumiem par to, ka pakalpojuma saņemšanas standarti ir būtiski pakalpojuma izaugsmes mērīšanai. Kāds sociālās jomas darbinieks norādīja: «Vadībai ir būtiska loma sociālo pakalpojumu kvalitātes un efektivitātes noteikšanā. Tieši sociālās politikas attīstība pašvaldībā ir atkarīga no sociālā dienesta vadības prasmes un izpratnes.» Turklāt sociālās jomas darbinieki jo īpaši uzsvēra komandas darbu kā vienu no lielākajām profesionālajām vērtībām gan sociālajos dienestos, gan sadarbībā ar citām institūcijām.

Viens no galvenajiem pārvaldības sistēmas elementiem ir normatīvu kopums, pēc kura organizācijas un indivīdi strādā. Kopumā Latvijas sociālās jomas darbinieki respektē valstī iedibināto normatīvo kārtību un izprot to, ka viņu darbošanās notiek saskaņā ar normatīviem. Līdzīga situācija ir arī Lietuvā — tas apliecina, ka abas valstis ir līdzīgā attīstības stadijā. Latvijas sociālie darbinieki ne tikai atbalsta likuma varu un profesionālās vērtības, bet arī atzīst misijas apziņas lomu, palīdzot klientiem. Savukārt attiecības darbvietā vairs nav tik vienkāršas. Latvijā sociālās jomas darbinieki daudz vairāk salīdzinājumā ar Lietuvas kolēģiem raizējas par to, ka nepareiza lēmuma gadījumā viņi tiks sodīti. Tajā pašā laikā, salīdzinot abas valstis, var konstatēt arī to, ka Lietuvas kolēģiem sava rīcība un rīcības plāni ir jāizstrādā detalizētāk un pamatotāk nekā Latvijas kolēģiem. Tas ļauj secināt, ka droši vien Latvijas sociālās jomas darbiniekiem bieži vien ir mazāk laika, ko veltīt darbu plānošanai un ieviešanai, līdz ar to palielinās bailes, ka nepareiza rīcība tiks sodīta. Turklāt bailes par sodu, visticamāk, nav tikai pieņēmumi, bet gan pieredze.

Neapšaubāmi, gan Latvijas, gan Lietuvas sociālās jomas darbinieki lielākoties piekrīt tam, ka vadības kultūra un kopīgas vērtības ir svarīgas, lai sasniegtu ne tikai iestādes mērķus, bet arī rīcībpolitikas mērķus.

Lai arī kopumā atšķirības starp vērtējumiem nav lielas, ļaujot secināt, ka kopumā Latvijā un Lietuvā sociālās jomas darbinieki domā līdzīgi, tomēr ir vērts norādīt uz dažām interesantām niansēm, kas ļautu detalizētāk saprast tieši Latvijas situāciju. Pirmkārt, neapšaubāmi ir jāievēro Latvijas

4 Intervijas sākotnēji tika veiktas NOBA projekta ietvaros 2010.–2012. gadā. Intervijas Latvijā veica Iveta Reinholde, bet Lietuvā — Dangis Gudelis un Vida Lukamskiene. Kopējo interviju skaits Latvijā — 39, Lietuvā — 27. Daļa interviju materiālu publicēta grāmatā: Kjørstad, M., & Tufte, C. G. (2014). *Challenges from an ageing population: Legality, professionalism and practical ethics in care for older people in Latvia, Lithuania, and Norway*. Rīga: Zinātne. kā arī šīs grāmatas rakstā Reinholde, I. (2014). *Administration of Local Services for Older People in Latvia*.

2. tabula. Darbinieku vērtējums par vadības sistēmu iestādē (n = 66)

Darba apstākļi	Apgalvojums	Latvija	Lietuva
Vadības kvalitāte	Es ticu savai iestādei	77,4	76,0
	Man un manam vadītājam ir kopīga izpratne par to, kas ir «labi paveikts» darbs mūsu jomā	71,6	66,6
	Manas iestādes darbinieki sadarbojas, lai paveiktu darbu	77,5	76,4
	Maniem kolēģiem ir nepieciešamās prasmes un iemaņas darbu veikšanai	72,7	73,1
	Mana vadība ir atradusi kopīgu valodu ar darbiniekiem	76,0	81,4
	Mans vadītājs rūpīgi izvērtē manu darbu	70,0	65,1
	Iestādē ierosinātās disciplinārpārbaudes ir taisnīgas un pamatotas	69,2	61,6
Apmierinātība ar darbu	Man ir diezgan liela rīcības brīvība manā darbavietā	72,2	66,6
	Savā darbā es jūtu, ka esmu paveicis kaut ko patiešām vērtīgu	74,8	74,7
	Nav lielu iespēju mainīt situāciju šajā vietā (novadā, reģionā)	63,3	41,5
Ekonomiskie labumi	Mani darba pienākumi ir izaicinājumu pilni	55,8	57,6
	Kopumā man patīk darbs, ko daru	74,4	73,6
	Es smagi strādāju, veicot savus pienākumus	69,6	47,0
	Esmu apmierināts ar to algu, ko saņemu, zinot, ko cilvēki saņem par līdzīgu darbu valsts pārvaldē	71,8	37,4

Piezīme: vērtējumi, kas ir augstāki par 50, rāda, ka respondenti piekrīt apgalvojumam. Savukārt vērtējumi zem 50 rāda, ka respondenti nepiekrīt vērtējumam. Izmantots Kraskola-Valisa (*Kruskal-Wallis*) tests, lai salīdzinātu dažādas grupas. (Kjørstad, Tufte, & Koht, 2014)

sociālās jomas darbinieku salīdzinoši lielā apmierinātība ar atalgojumu. Lai arī Lietuvas kolēģi ir neapmierināti un pat sliecas uzskatīt, ka viņu atalgojums nav konkurētspējīgs, Latvijā situācija ir pretēja. Tiesa, šie dati tika iegūti 2010. gadā burtiski pēc krīzes, un tas ļauj secināt, ka tajā mirkli bija daudz svarīgāk būt nodarbinātam, kad kopumā valsti ir ārkārtīgi liels bezdarbs.

No vadības perspektīvas situāciju sociālajā jomā var raksturot ļoti vienkārši. Sociālās jomas darbinieku skatījumā darbs ir izaicinājumu pilns, tajā var paveikt sabiedrībai būtiskas lietas, lai arī ir jāstrādā smagi. Turklāt Latvijā sociālās jomas darbinieki labi saprotas gan ar kolēģiem, gan ar vadību un tiem ir diezgan liela rīcības brīvība, pildot savus pienākumus. Grūtāk ir izskaidrot to, ka Lietuvas kolēģu skatījums ir pesimistiskāks, jo Lietuvas kolēģi tomēr nav apmierināti ar atalgojumu, viņos valda zināma bezspēcība, jo nav iespējams mainīt situāciju valstī. Lietuvā sociālās jomas darbinieku rīcības brīvība ir ierobežotāka.

Sociālās jomas darbinieku viedoklis ieskicē pārvaldības sistēmas vājos punktus — darbinieku bailes no soda par pārkāpumu, bet visas iespējamās situācijas sociālajā jomā nav iespējams uzmodelēt un paredzēt normatīvajos aktos, jo sevišķi krīzes situācijas. Faktiski tas ir jautājums par sociālās jomas darbinieku minimālās rīcības brīvības atļaušanu, lai sasniegtu svarīgāko mērķi — sniegt palīdzību personai, kura ir krīzes situācijā, nevis mēģināt visas iespējamās problēmas ietērt normatīvo aktu likločos. Tā kā situācija pasaulē strauji mainās un parādās arvien vairāk kompleksu problēmu, turpmāk sociālās politikas veidotājiem un ieviešējiem arvien vairāk būs jābūt gataviem meklēt starpinstitucionālus risinājumus.

Secinājumi

Kopumā jāsecina, ka sociālās politikas jomā, tāpat kā citos sektoros, pastāv vairāki rīcībpolitikas plānošanas dokumenti, kur katrs koncentrējas uz noteiktu un specifisku problēmu risināšanu. Vienlaikus ir manāmas grūtības šos dokumentus harmoniski ieviest, un beigās ir pat jākonstatē, ka plānotie rezultāti nav sasniedzami. Līdz ar to politikas plānotājiem nākas gan radoši taisnoties, kādēļ nav sasniegti pašu dokumentos ierakstītie rezultāti, gan arī meklēt idejas, kā sabiedrībai un politiķiem izskaidrot, kāpēc plānotās rīcības nav veiktas vai arī ir nesušas gluži citas sekas. Tādēļ skaidrs mērķa definējums, plašas diskusijas ar sabiedrību, ko vēlamies sasniegt kā sociāli atbildīga valsts, un apņemšanās ieviest visaptverošo rīcībpolitiku pieeju ir svarīgi soļi ceļā uz pārmaiņām.

Apskatītajos rīcībpolitikas plānošanas dokumentos var identificēt vēl vienu tendenci, kas jau ir nostiprinājusies Latvijas rīcībpolitikas plānošanas praksē, — koncentrēšanos uz attiecīgās politikas jomu, minimāli aplūkojot vai nemaz neapskatot rīcībpolitiku mijiedarbību un mijiedarbības sekas.

Tas, savukārt, ietver risku, ka labiem nodomiem vienā rīcībpolitikas jomā var būt negatīvas sekas citā jomā.

Vienlaikus, skatoties no rīcībpolitiku ieviešanas perspektīvas, var secināt, ka sociālās jomas darbinieki gan izprot normatīvo nosacījumu iespējas un ierobežojumus, gan arī bažijas par sodu nepareiza lēmuma gadījumā. Tik mainīgā un izaicinājumu pilnā politikas jomā kā sociālā politika dažkārt ir grūti noteikt robežu starp pareizu un nepareizu lēmumu, jo katrs lēmums ir saistīts ar individu un drīzāk jāvērtē kā atbilstošs vai neatbilstošs attiecīgajai situācijai.

Izmantotie avoti

- BBC (2009, 09 Oct.). *Latvia to find more budget cuts*. Retrieved from <http://news.bbc.co.uk/2/hi/business/8298272.stm>
- CEEP (2010). *Public services in the European Union & in the 27 member states*. Statistics, organisation and regulations.
- Commission of the European Communities (2006). Communication from the Commission — Implementing the Community Lisbon programme — Social services of general interest in the European Union {SEC(2006) 516} /* COM/2006/0177 final. Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2006:0177:FIN:EN:HTML>
- Commission of the European Communities (2007). Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions accompanying the Communication on «A single market for 21st century Europe» — Services of general interest, including social services of general interest: a new European commitment {COM(2007) 724 final} {SEC(2007) 1514} {SEC(2007) 1515} {SEC(2007) 1516} / COM/2007/0725 final. Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2007:0725:FIN:EN:html>
- European Commission (2004). Communication from the Commission to the European parliament, the Council, The European Economic and Social Committee and the Committee of Regions. *White Paper on services of general interest*. Brussels, 12.5.2004., COM(2004) 374 final.
- European Commission (2012). *Smart regulation — Questions and Answers*. Retrieved from http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-12-974_en.htm
- European Parliament (2010). *The interrelationship between the structural funds and the provision of services of general (economic) interests and the potential for cross-border service delivery*, p. 14.
- Finanšu ministrija (2008). Nodomu protokols Starptautiskajam Valūtas fondam 2008. gada 18. decembrī. Izgūts no http://www.fm.gov.lv/files/files/Nodomu_vestule_SVF_2008-12-18.pdf

- Finanšu ministrija (2009a). Latvija: Nodomu protokols Starptautiskajam Valūtas fondam 2009. gada 27. jūlijā. 5. lpp. Izgūts no http://www.fm.gov.lv/files/files/Nodomu_vestule_SVF_2_julij_2009.pdf
- Finanšu ministrija (2009b). Saprašanās memorands starp Eiropas kopienai un Latvijas Republikai. 28.01.2009., 2.–3. lpp. Izgūts no http://www.fm.gov.lv/files/files/MoU_LV_tulkojums.pdf
- Finanšu ministrija (2010). *Latvija: Nodomu vēstule*. Rīgā, 05.07.2010., 4. lpp. Izgūts no http://www.fm.gov.lv/files/files/Nodomu_vestule_SVF_2010-07-05.pdf
- Finanšu ministrija (2011). *Latvija: Nodomu vēstule*. Rīgā, 09.05.2011., 5. lpp. Izgūts no http://www.fm.gov.lv/files/files/Nodomu_vestule_SVF_2011-06-08.pdf
- Green Paper on Services of General Interest* (2003). Brussels, 21.05.2003., COM(2003) 270 final.
- Kjorstad, M., Tufte, C. G., & Koht, H. (2014). Deciding Individual Cases in Care for Older People — the Vignette Study. In M. Kjorstad, C. G. Tufte, *Challenges from an ageing population: Legality, professionalism and practical ethics in care for older people in Latvia, Lithuania, and Norway*. Rīga: Zinātne.
- Latvijā augstākais bezdarba līmenis ES (2017). Izgūts no <http://www.ekonomika.lv/latvija-augstakais-bezdarba-limenis-es/>
- Ministru kabinets (2008). *Ekonomikas stabilizācijas un ekonomikas izaugsmes atjaunošanas programma*. Apstiprināta Ministru kabinetā 09.12.2008. Izgūts no <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40102497&mode=mk&date=2008-12-09>
- Ministru kabinets (2009, 16. apr.). Ministru kabineta noteikumi Nr. 300 «Ministru kabineta kārtības rullis». Pieņemts 07.04.2009. *Latvijas Vēstnesis*, 28. 3. pielikums, 2.1. punkts.
- Moors, M. (2007) Sociālā darbinieka profesionālās identitātes veidošanās problēmas. *Sociālais darbinieks*, 2(23), 10.–13. lpp. Izgūts no <http://www.socialwork.lv/resursi/materiali/sd-biedribas-raksti/197-sd-prof-identitates-veosanas-problemas>
- Osborne, S. P. (2010). *The New Public Governance?: Emerging Perspectives on the Theory and Practice of Public Governance*. Routledge.
- Pārresoru koordinācijas centrs (2012). *Latvijas Nacionālais attīstības plāns 2014.–2020. gadam*. Apstiprināts ar Latvijas Republikas Saeimas lēmumu 20.12.2012. Izgūts no http://www.pkc.gov.lv/images/NAP2020_dokumenti/20121220_NAP2020_apstiprinats_Saeima.pdf
- Reģionālās attīstības un pašvaldību lietu ministrija (2006). *Latvijas Nacionālais attīstības plāns 2007–2013*. Latvijas Republikas Reģionālās attīstības un pašvaldību lietu ministrija. Izgūts no http://www.innovation.lv/wp-content/uploads/2013/10/Latvijas_Nacionalais_attistibas_plans_2007-2013.pdf
- Reinholde, I. (2012). Cilvēkdrošība iekšpolitikā: vispārējās nozīmes pakalpojumi kā cilvēkdrošības indikators. No Ž. Ozoliņa (red.), *Cilvēkdrošība Latvijā un pasaulē: No idejas līdz praksei*. Rīga: Zinātne.

- Reinholde, I. (2013). Pārvaldība: laba vai vieda? *Latvijas intereses Eiropas Savienībā*, 4, 22.–27. lpp.
- Saeima (2002, 19. nov.). Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likums. Pieņemts 31.10.2002. *Latvijas Vēstnesis*, 168. Izgūts no <http://www.likumi.lv/doc.php?id=68488>
- Valsts kanceleja (2006) *ES fondu vārdnīca*. Izgūts no <http://mk.gov.lv/lv/esstrukturfondi/atbildigaiestade/resursi/es-fondu-vardnica/>
- Walsh, M., Stephens, M., & Moore, S. (2000). *Social Policy and Welfare*. Nelson Thornes.
- World Health Organization (2011). *Governance for health in the 21st century: a study conducted for the WHO Regional Office for Europe*. EUR/RC61/Inf. Doc./6. 18 August. Retrieved from http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0010/148951/RC61_InfDoc6.pdf

Veselības stāvokļa nevienlīdzība un veselības rīcībpolitika Latvijā

Mūsdienās līdz ar zinātņu attīstību cilvēka mūža ilgums pieaug. Līdztekus pozitīvām tendencēm rodas jauni un kļūst aktuāli citi veselības jomas jautājumi, piemēram, veselības stāvokļa nevienlīdzība. Turklāt var pieņemt, ka attīstība vienlaikus var pastiprināt negatīvas tendences. Piemēram, tiek uzskatīts, ka sabiedrības attīstība var radīt nevienlīdzības pieauguma iespējamību, jo sabiedrības attīstība ir priekšnoteikums nevienlīdzības apstākļiem. Veselības stāvoklis un veselības stāvokļa nevienlīdzība ir daudzdimensionāli fenomeni, jo tie ietekmē daudzus aspektus un tos ietekmē daudzi aspekti. Tie var ietekmēt kā sociālos, tā ekonomiskos procesus, un dažādi sociālie un ekonomiskie faktori var būt priekšnoteikumi veselības stāvoklim un veselības stāvokļa nevienlīdzībai.

Pētījumi par sociālekonomiskās labklājības ietekmi uz veselības stāvokli ir būtiski rīcībpolitikas īstenošanai valstīs, kur pastāv demogrāfiskie apstākļi, kas negatīvi ietekmē ekonomisko attīstību dažādās jomās, un kur ir ierobežoti resursi un kritiska situācija, nodrošinot ar veselību saistītos labumus ar pašreizējiem veselības aprūpes resursiem (Fotso & Kuate-Defo, 2005). Veselības stāvokļa sociālekonomiskā nevienlīdzība pastāv lielākajā daļā pasaules reģionu, kaut arī ir vērojami tirgus uzlabojumi attiecībā uz veselību un dzīves standartiem (OECD, 2008). «Tiesības uz veselību ir viena no cilvēka pamattiesībām. Arī Latvijas Republikas Satversmes 111. pantā ir noteikts, ka «valsts aizsargā cilvēku veselību». Eiropas Kopienas dibināšanas līguma 152. pantā teikts, ka «nosakot un īstenojot visu Kopienas politiku un darbības, ir jānodrošina augsts cilvēku veselības aizsardzības līmenis.»» (Ministru kabinets, 2014)

Mūsdienās ir mainījušās pieejas rīcībpolitikas veidošanai gan veselības, gan citās rīcībpolitikās. Sabiedrība arvien vairāk uzmanības pievērš labas un viedas pārvaldības principiem, rīcībpolitiku pamatotībai, skaidriem rīcībpolitiku ietekmes novērtējumiem, un aizvien biežāk daudzi jautājumi tiek identificēti kā piederīgi starpsektoru rīcībpolitikai. Arī veselības stāvoklis tā daudzdimensionālās dabas dēļ paredz rīcībpolitiku starpsektoru pieeju un starpdisciplināritāti šī jautājuma pētniecībā.

Veselības jautājumu aktualitāti Latvijā apstiprina statistika, kur Latvijas veselības aprūpes sistēmai ir viens no sliktākajiem novērtējumiem Eiropā, vidējais paredzamais mūža ilgums ir 72,2 gadi, kas ir otrs zemākais Eiropas Savienībā. Latvijā sabiedrība saskaras ar nopietnām veselības problēmām, piemēram, ir augsta saslimstība ar HIV, alkohola patēriņš un viens no augstākajiem pašnāvību rādītājiem pasaulē (EuroHealthNet, n. d.), viens no augstākajiem mirstības rādītājiem Eiropā, paredzamais mūža ilgums ir zemāks nekā vidējais ES, vairāk nekā 10% iedzīvotāju savu veselību vērtē kā sliktu vai ļoti sliktu, ir viena no lielākajām zidaiņu mirstības proporcijām pret jaundzimušo skaitu, viens no augstākajiem smēķējošo jauniešu rādītājiem ES (European Commission, 2013). Taču statistika liecina arī par jautājuma

daudzdimensionalitāti, jo, kontrolējot citus mainīgos, var konstatēt, ka pastāv atšķirības starp sociālekonomisko mainīgo grupām un veselības stāvokli raksturojošo statistiku (Monden, 2004; European Commission, 2013).

Sistemātiskai veselības stāvokļa nevienlīdzības un veselības rīcīpolitiku izpētei ir formulēti trīs pētnieciskie jautājumi: 1) kāda veselības stāvokļa nevienlīdzība pastāv Latvijā starp iedzīvotājiem (iekļauto demogrāfisko mainīgo kontekstā); 2) kāds ir visbūtiskākais sociālekonomiskais faktors veselības stāvokļa nevienlīdzībai Latvijā (rada iespēju identificēt būtiskākos un mazāk būtiskos sociālekonomiskos faktorus); 3) vai Latvijas Republikas Veselības ministrijas rīcīpolitikas ir saskaņā ar konstatētajām veselības stāvokļa nevienlīdzības tendencēm Latvijā (nodrošina savstarpējās salīdzināšanas iespējas starp aptaujas analīzes rezultātiem un rīcīpolitikas dokumentiem). Formulētie jautājumi, runājot par veselības stāvokli, saskan ar izvirzīto izpētes mērķi: izprast un analizēt, pirmkārt, kāda veida nevienlīdzība pastāv Latvijā, otrkārt, kādiem faktoriem ir vislielākā ietekme, un, treškārt, sniegt analītisku vērtējumu par provizoriskajām rīcīpolitikām un lēmumiem. Pētījums veikts vairākās daļās atbilstoši izvirzītajam mērķim un izpētes jautājumiem.

Šajā nodaļā uzmanība vērsta uz individuālā veselības stāvokļa pašnovērtējuma izpēti, izlases reprezentativitātes dēļ rezultātus attiecinot uz Latvijas sabiedrību. Pētīta arī veselības rīcīpolitika, identificējot kopīgo un atšķirīgo starp formulētajām rīcīpolitikām un veselības stāvokļa pašnovērtējumu. Līdzīgu pētījuma ideju pamatā ir indivīdu veselības stāvokļa identificēšana un esošo vai bijušo atšķirību noteikšana starp dažādiem sociālekonomiskajiem mainīgajiem (Fuchs, 2004). Taču pamata grūtības rīcīpolitikās rodas jautājumā par to, kā ietekmēt noteikto indivīdu grupu, novēršot veselības stāvokļa riskus. Veselības stāvokļa nevienlīdzība nav fiksēta situācija, to ietekmē dažādas atšķirības starp indivīdiem, un tā mainās, mainoties laikam (Brownson et al., 2004, p. 184). Tādēļ arī ir nepieciešama elastīga rīcīpolitiku reakcija.

Veselības stāvokļa pašnovērtējums, veselības stāvoklis, tā nevienlīdzība un veselību ietekmējošie faktori

Veselības stāvoklis var tikt uztverts arī kā sociālo zinātņu priekšmets vairāku iemeslu dēļ. Indivīdu sociālo un ekonomisko apstākļu atšķirības ietekmē veselības stāvokli. Evidences* norāda uz

to, ka medicīna vairs nav spējīga pilnvērtīgi skaidrot veselības stāvokli un veselības stāvokļa problemātiku, jo vairākas veselības problēmas ir saistītas ar sociālajiem un ekonomiskajiem apstākļiem un priekšnoteikumiem. Sociālo zinātņu pētījumos par veselības stāvokļa nevienlīdzību tiek meklēti iemesli tam, kādēļ viens indivīds vai sabiedrības daļa ir veselāka par otru, kā

* Tiek nošķirti jēdzieni «evidence» (no angļu val. *evidence*) un «pierādījums» (no angļu val. *proof*). Evidences ir fakti, liecinājumi, kas atspoguļo pieņēmuma patiesumu (Best, 2009, p. 105). Evidence nozīmē, ka pieņēmuma atbilstība patiesībai ir pamatota. Pierādījums ir pamatojums, kas norāda uz kaut kā atbilstību patiesībai, un pierādīšanas veids, kad tiek pārbaudīta pieņēmuma atbilstība patiesībai. Pierādījums ietver evidenču un citu pamatojumu izmantošanu, apstiprinot kaut kā patiesumu (McKeown, 2014). Pierādījums nozīmē, ka pieņēmums ir patiess. Evidences variē atkarībā no patiesības izpratnes un atkarībā no konkrētās jomas zināšanu attīstības pakāpes. Evidencēm ir divas izpratnes: 1) evidencēm ir jābūt saskaņā ar noteiktiem zinātniskiem priekšstatiem un konstrukcijām, 2) ikviens novērojums par noteikto jautājumu var tikt uzskatīts par evidenci. Evidence vairākumā gadījumu ir neatkarīgs un pārbaudāms novērojums ar pārliecinošu saturu, pretējā gadījumā tā ir interpretācija (Nutley, Davies, & Smith, 2000). Evidence pamato, un pierādījums apliecina to, vai izteiksme ir vai nav pierādīta (Twining, 1985). Evidences pilda atbalsta funkciju t. s. rīcīpolitikās. Evidences ir būtiskas vairākos rīcīpolitikas aspektos, t. sk. nodrošinot cilvēku vēlmju un vajadzību atspoguļojumu (King's College London, n. d.).

Pastāv divas evidenču perspektīvas: objektīvā un subjektīvā, kas var noteikt objektīvu pamatojumu rīcīpolitikām (Killoran & Kelly, 2010, p. 148).

Objektīvā evidence ir atkārtoti pārbaudāma un nav ietekmēta no personas pieredzes vai priekšstatiem, tā izriet no faktiem vai matemātiskām kalkulācijām. Subjektīvā evidence ne vienmēr ir atkārtoti pārbaudāma, jo ietver arī personas objektīvo pieredzi vai priekšstatus, tā ir saistīta ar objektīviem pamatiem realitātē un atspoguļo arī personas realitātes redzējumu (Achinstejn, 2005).

Pārvaldība ir uz zināšanām balstīta spēja rīkoties, kur zināšanu, izpratnes un evidenču esamība nosaka pārvaldības pamatotību. Ja netiek ievēroti šie priekšnoteikumi, tad pārvaldība nav vērsta uz ilgtspējīgu attīstību un cilvēku dzīves kvalitāti, kas var būt pretrunā vispārējās attīstības principiem un pretrunā sabiedrības vēlmēm un vajadzībām. Pamatotību un uz zināšanām balstītu spēju rīkoties skaidro uz evidencēm balstītas rīcīpolitikas pieeja. Pieeja nodrošina izpratni par rīcīpolitikas vidi un tās izmaiņām; palīdz izvērtēt iespējamo rīcīpolitiku ietekmi, nodrošinot labākās rīcīpolitikas stratēģijas izvēles iespējas, saskaņā ar paredzamajām sekām un rezultātiem; atspoguļo saikni starp stratēģiskās darbības virzienu un paredzamajiem rezultātiem, rīcīpolitikas mērķiem, kas nodrošina skaidru argumentāciju; nosaka to, kas ir jādara, lai sasniegtu rīcīpolitiku stratēģiskos mērķus vai starprezultātus; ietekmē citus, iesaistot mērķa sasniegšanā; nodrošina kvalitatīvu komunikāciju (Shaxson, 2005); palīdz pieņemt pamatotus lēmumus.

iespējams uzlabot veselības stāvokli vai samazināt tā nevienlīdzību. Pētniecības rezultātā tiek iegūtas zināšanas par veselības stāvokļa problēmu un tā nevienlīdzības sociālajiem iemesliem. Būtiskākais sociālo zinātņu pētījumos ir mēģinājums skaidrot, kā sociālie un ekonomiskie procesi ietekmē veselības stāvokli. Viena no pieejām veselības stāvokļa izpētē paredz atteikties no formālām diagnozēm un pievērsties veselības stāvokļa evidences subjektīvajai perspektīvai. Ar veselības stāvokļa evidences subjektīvo perspektīvu šajā pētījumā tiek saprasts veselības stāvokļa pašnovērtējums.

Veselības stāvokļa pašnovērtējuma pētniecības būtiskumu apstiprina vairāki argumenti. Veselības stāvokļa pašnovērtējums var būt kā mainīgais, prognozējot un nosakot cilvēku veselības aprūpes sistēmas iespēju izmantošanu, mirstību un citus būtiskus mainīgos (DeSalvo et al., 2005). Veselības stāvokļa pašnovērtējums ietver visus aspektus, kas raksturo veselības stāvokli, atšķirībā no daudziem objektīvajiem mainīgajiem, piemēram, mirstības rādītāji neatspoguļo veselības stāvokļa aspektus, kas nerada letālas sekas. Tāpat subjektīvā pašsajūta ietekmē veselības stāvokli, arī daudzos medicīniska rakstura pētījumos ir pierādīts, ka subjektīvā uztvere ietekmē objektīvos ar

veselības stāvokli saistītos fizioloģiskos procesus. Vairāki pētījumi atspoguļo, ka veselības stāvokļa pašnovērtējums norāda uz veselības problēmām, ir mirstības paredzēšanas mainīgais (Ginzler, 2010) un tiek klasificēts kā «spēcīgā» evidence (Fayers & Hays, 2005, p. 314; McFadden et al., 2008). Vairāki pētījumi arī apstiprina, ka veselības stāvokļa pašnovērtējumam ir tikpat nozīmīga ietekme uz veselību un ar veselību saistītu uzvedību kā objektīvajiem mainīgajiem, taču šī ietekme nereti var būt atšķirīga, piemēram, negatīva iepreti pozitīvai (Mossey & Shapiro, 1982).

Veselības stāvoklis ir slimības un vājuma neesamība, kā arī pilnīgs mentālās un fiziskās labklājības stāvoklis (World Health Organization, 1946). Veselības stāvokli ietekmē daudzi faktori: vecums, dzimums, iedzimtie faktori, individuālie dzīves jeb individuālās uzvedības faktori, sociālie un kopienas tīklu faktori, strukturālie faktori, sociālekonomiskie, kultūras un vides apstākļi (Eyal et al., 2013, p. 6). Šo faktoru atšķirības starp indivīdiem rada veselības stāvokļa nevienlīdzību. Veselības stāvokļa nevienlīdzība atspoguļo veselības statusa variācijas individuālā, reģionālā vai citā līmenī. Veselības stāvokļa nevienlīdzības jēdziens tiek izmantots, lai atspoguļotu veselības statusa atšķirības starp indivīdiem vai grupām (Kawachi, Subramanian, & Almeida-Filho, 2002). Jēdziens «veselības stāvoklis» ir plašs, to ir grūti operacionalizēt, nosakot laba un slikta veselības stāvokļa robežšķirtni.

Šajā pētījumā jēdziens «veselības stāvokļa nevienlīdzība» lietots divu pamata iemeslu dēļ. Pirmkārt, tas risina operacionalizācijas ierobežojumus. Citiem vārdiem sakot, ir sarežģīti identificēt, kas ir veselība, laba vai slikta veselība izmērāmās indikācijās, taču ir vienkāršāk, savstarpēji salīdzinot, identificēt, kas ir labāks vai sliktāks veselības stāvoklis. Otrkārt, tiek lietoti dažādi jēdzieni, piemēram, «veselības stāvokļa atšķirības» (Braveman, 2006), «veselības stāvokļa variācijas», taču jēdziens «veselības stāvokļa nevienlīdzība» ietver sociālo un ekonomisko nevienlīdzību, ar kuru šīs veselības stāvokļa atšķirības ir saistītas (Graham, 2009), un iekļauj arī ietekmējošo faktoru izpratni. Veselības stāvokļa nevienlīdzības jēdziens visbiežāk tiek lietots, lai aprakstītu sakarību, kur indivīdu sociālās un ekonomiskās atšķirības saistītas ar viņu veselības stāvokļa atšķirībām (Andersen & DeFries Bouldin, 2010).

Rīcībpolitikām būtiski ir ne tikai noskaidrot, vai un kāda veselības stāvokļa nevienlīdzība pastāv, bet arī identificēt cēloņus, noteikt tos ietekmējošos faktorus (Novick & Morrow, 2002). Visbiežāk veselības stāvokļa pētījumos un veselības stāvokļa ietekmējošo faktoru identificēšanai tiek izmantots Jērana Dālgrēna (*Göran Dahlgren*) un Margaretas Vaithedas (*Margaret Whitehead*) veselības stāvokli ietekmējošo faktoru modelis (Dahlgren & Whitehead, 1991). Modelis atspoguļo individuālo un vides faktoru mijiedarbību, kuras centrā ir cilvēks ar tam piemītošajām īpašībām, kas nav ietekmējamas, bet kurā būtu jāņem vērā četrus līmeņu faktori, kas attiecas uz individuālo dzīvesveidu jeb

individuālo uzvedību, sociālajiem un kopienas tīkliem, strukturālajiem apstākļiem, sociālajiem, ekonomiskajiem, kultūras un vides apstākļiem.

Tāpat, lai skaidrotu veselības stāvokļa nevienlīdzību un identificētu veselības stāvokli ietekmējošos faktorus, bieži tiek izmantotas četras pieejas: uzvedības/kultūras, materiālistu, psihosociālā un dzīves gājuma pieeja (Bartley, 2004). Katra pieeja piedāvā savu cēloņsakarību skaidrojumu par veselības stāvokļa nevienlīdzību. Uzvedības/kultūras pieejā tiek pieņemts, ka veselības stāvokļa nevienlīdzību veicina atšķirības sociālo šķiru uzvedībā, savukārt materiālistu pieejā — ka veselības stāvokļa nevienlīdzību veicina nabadzība, cilvēku finansiālais stāvoklis un tā atšķirības. Psihosociālajā pieejā tiek pieņemts, ka sociālā nevienlīdzība var ietekmēt to, kā cilvēki jūtas psiholoģiski, un tas var ietekmēt un arī ietekmē fiziskā ķermeņa procesus. Dzīves gājuma pieeja paredz, ka visas sociālās, psihosociālās, bioloģiskās priekšrocības vai ierobežojumi ietekmē veselības stāvokļa nevienlīdzību, skatot individuālās pieredzes kontekstā (Bartley, 2004). Visas minētās pieejas un J. Dālgrēna un M. Vaithedas modelis piedāvā konkrētus veselības stāvokli ietekmējošus faktorus, kas izmantoti šo faktoru operacionalizācijā arī šajā pētījumā.

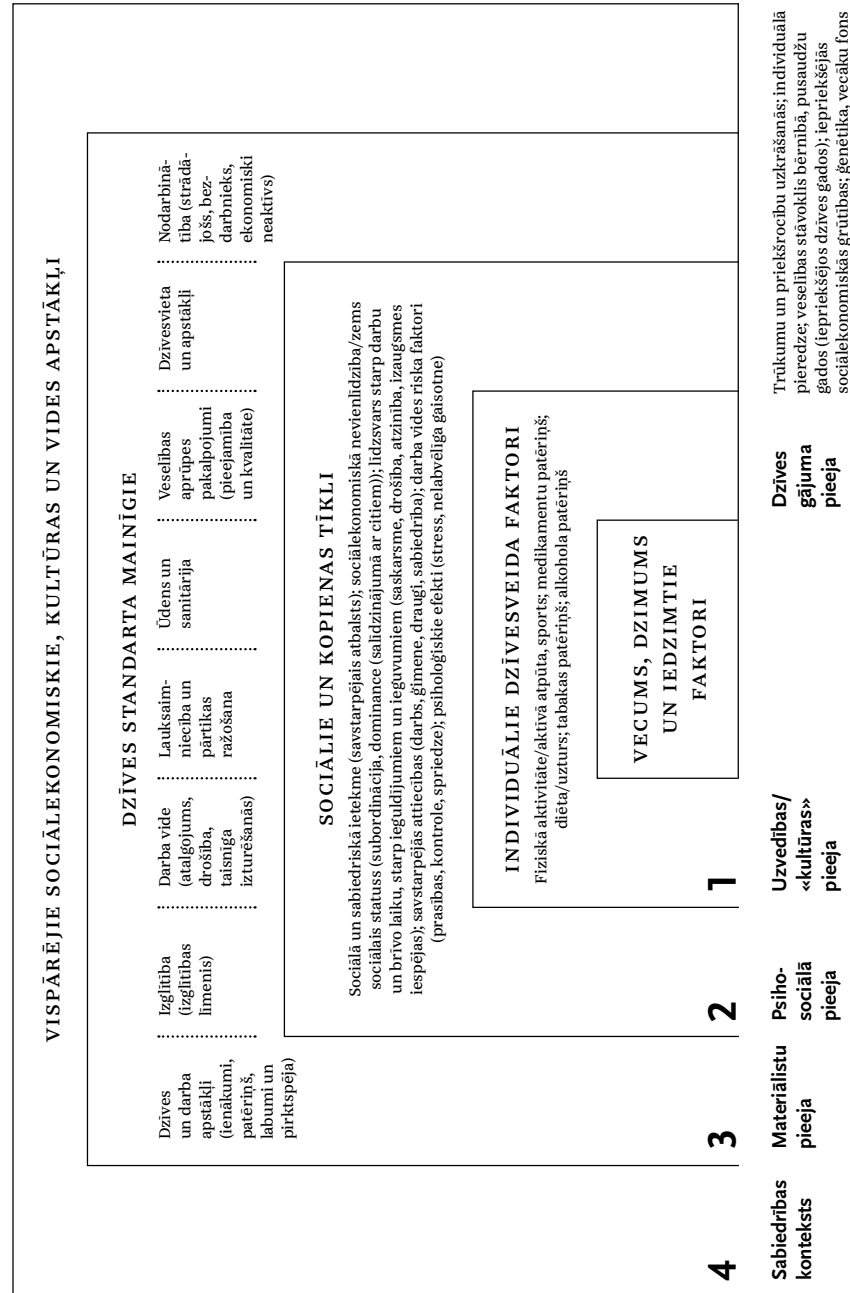
Empīriskās daļas metodoloģija un veselības stāvokļa nevienlīdzība: to skaidrojošais apkopotais modelis

Par pamatu metodoloģijas konstrukcijai un izpētē iekļaujamo indikatoru identificēšanai izmantots J. Dālgrēna un M. Vaithedas izveidotais veselības stāvokli ietekmējošo faktoru modelis (Dahlgren &

Whitehead, 1991) un četras veselības stāvokļa nevienlīdzību skaidrojošās pieejas: uzvedības/kultūras, materiālistu, psihosociālā un dzīves gājuma pieeja (Bartley, 2004). Ir identificēti modeļa līmeņiem un pieejām atbilstošie faktori, konceptuālie pieņēmumi un izveidots apkopojošais modelis, kas atspoguļo izpētē iekļaujamus indikatorus.

Pētījumā izmantotas kvantitatīvās un kvalitatīvās izpētes metodes. Balstoties uz izstrādāto modeli ar identificētajiem indikatoriem, tika izveidota aptaujas anketa un veikta aptauja. Pētījuma metode ir anketēšana tiešās aptaujas respondentu dzīvesvietās, ģenerālā kopa — Latvijas iedzīvotāji. Izlase — 1007 respondenti saskaņā ar statistisko kļūdu, kas ir ap $\pm 3\%$ (Manheim & Rich, 2006, p. 391). Respondentu skaits noteikts proporcionāli iedzīvotāju skaitam statistiskajos reģionos, republikas pilsētās un novados. Izlase tika veidota saskaņā ar nejaušās izlases veidu un maršruta metodi. Aptauja veikta 2014. gadā. Kvantitatīvā datu analīze veikta, izmantojot aptaujas datu rezultātus un analīzi SPSS programmā. Kvalitatīvā datu analīze veikta *NVivo* programmā, iekļaujot Latvijas Republikas Veselības ministrijas rīcībpolitikas dokumentu kontentanalīzi. Analīzē ietverti visi pieejamie attīstības plānošanas dokumenti, kas ir pieejami identiskā laika posmā, kad tika veikta anketēšana,

1.attēls. Veselības stāvokļa nevienlīdzību skaidrojošais apkopotais modelis ar izpētē iekļaujamiem indikatoriem

un tie dokumenti, kas attiecas uz aktuālu plānošanas periodu. Izpēte veidota trīs daļās, kur katrai daļai konstruētas saistošās izpētes metodes.

Pirmajā izpētes posmā ir identificēti būtiskākie demogrāfiskie mainīgie attiecībā uz veselības stāvokļa nevienlīdzību pašnovērtējuma kontekstā. Otrajā izpētes posmā identificēti veselības stāvokļa nevienlīdzību ietekmējošie sociālekonomiskie faktori pašnovērtējuma kontekstā. Izpētes trešajā posmā veikta gan kvantitatīvā, gan kvalitatīvā datu analīze, savstarpēji salīdzinātas konstatētās tendences rīcībpolitikas dokumentos un otrās izpētes daļas rezultātos. Konstatēto tendenču savstarpējā salīdzinājuma rezultātā tika konstruētas rekomendācijas rīcībpolitikām. Rezultātu, secinājumu un rekomendāciju apkopojums atspoguļots izpētes daļās. Tas nodrošina to secīgumu, pārskatāmību un konsekvenci atbildēs uz izvirzītajiem izpētes jautājumiem.

Veselības stāvokļa nevienlīdzība un demogrāfiskie mainīgie

Pirmajā izpētes daļā tiks rasta atbilde uz jautājumu – kāda iedzīvotāju veselības stāvokļa nevienlīdzība pastāv Latvijā? Atbilde rodama, analizējot konstatētās tendences starp veselības stāvokļa pašnovērtējumu un demogrāfiskajiem mainīgajiem.

Izpētē ir iekļauti šādi demogrāfiskie mainīgie: valoda (aizpildītās anketas valoda), dzīvesvieta (plānošanas reģionu sadalījums), vecums, dzimums, mājsaimniecībā dzīvojošo personu skaits, ģimenes stāvoklis, augstākā pabeigtā izglītība, vidējie mēneša ienākumi, nodarbinātība (strādājošs, bezdarbnieks, ekonomiski neaktīvs), pastāvīgā dzīvesvieta (pilsētas centrā, pilsētas teritorijā ārpus centra, apkaimē ārpus pilsētas teritorijas, mazapdzīvotā lauku teritorijā). Atbilstoši katram mainīgajam konstatētas šādas tendences:

- atsevišķos gadījumos krievvalodīgie savu veselības stāvokli novērtē nedaudz sliktāk;
- dzīvesvietai (plānošanas reģionos) un ģimenes stāvoklim nav saistības ar veselības stāvokļa pašnovērtējumu;
- vecumam pārsvarā ir saistība ar veselības stāvokļa pašnovērtējumu – jo vecāks cilvēks, jo sliktāks ir viņa veselības stāvokļa pašnovērtējums;
- atsevišķos gadījumos sievietes savu veselības stāvokli novērtē kā sliktāku nekā vīrieši;
- daļā gadījumu cilvēki ar lielāku mājsaimniecībā dzīvojošo cilvēku skaitu novērtē savu veselības stāvokli kā labāku;
- lielā daļā gadījumu – jo zemāks ir cilvēka izglītības līmenis un ienākumi, jo sliktāk viņš novērtē savu pašreizējo veselības stāvokli;
- cilvēki, kuru kuri pārstāv bezdarbniekus un ekonomiski neaktīvos iedzīvotājus, sliktāk novērtē savu pašreizējo veselības stāvokli;

— daļa no tiem, kas dzīvo tālāk no pilsētas, nedaudz sliktāk novērtē savu veselības stāvokli.

Tika noteikta mainīgo nozīmīguma secība, lai identificētu būtiskākās un mazāk būtiskās sakarības starp demogrāfiskajiem mainīgajiem un veselības stāvokļa pašnovērtējumu. Tas nodrošina ne tikai atbildi uz izvirzīto izpētes jautājumu, bet ir būtiski rīcībpolitiku prioritāšu noteikšanai. Iekļauto demogrāfisko pazīmju secība pēc nozīmīguma (no būtiskākās uz mazāk būtisko) un pēc koeficientu vidējām moduļu vērtībām ir šāda (sk. 1. tabulu): 1) vecums, 2) nodarbinātība, 3) izglītības līmenis, 4) ienākumi, 5) mājsaimniecībā dzīvojošo personu skaits, 6) dzimums, 7) pastāvīgās dzīvesvietas atrašanās vieta, 8) valoda, 9) ģimenes stāvoklis, 10) dzīvesvieta (plānošanas reģions).

Saskaņā ar veselības stāvokļa nevienlīdzību skaidrojošo apkopojamo modeli demogrāfiskās pazīmes ir cilvēkam piemītošās pazīmes, kas nav ietekmējamas, bet tās būtu jāņem vērā rīcībpolitikās. Tajās būtu jāņem vērā

1. tabula. Demogrāfisko pazīmju nozīmīguma secība atbilstoši koeficientu vidējām moduļu vērtībām

Demogrāfiskās pazīmes	Koeficientu vidējās moduļu vērtības
Dzīvesvieta (plānošanas reģions)	0,02
Ģimenes stāvoklis	0,03
Valoda	0,07
Pastāvīgās dzīvesvietas atrašanās vieta	0,09
Dzimums	0,10
Mājsaimniecībā dzīvojošo skaits	0,12
Ienākumi	0,18
Izglītības līmenis	0,20
Nodarbinātība	0,26
Vecums	0,38

demogrāfisko pazīmju nozīmīguma secība, nosakot rīcībpolitiku prioritātes, un primārās demogrāfiskās grupas, uz kurām rīcībpolitikas ir attiecināmas vai vērstas. Visbūtiskāk veselības stāvokļa pašnovērtējumu ietekmē vecums, nodarbinātība, izglītības līmenis un ienākumi. Ģimenes stāvoklim un dzīvesvietai plānošanas reģionos nav saistības ar veselības stāvokļa pašnovērtējumu, bet tas var būt būtisks arguments reģionālajās rīcībpolitikās.

Veselības stāvokļa nevienlīdzība un sociālekonomiskie faktori

Otrajā izpētes daļā tiks rasta atbilde uz jautājumu — kāds ir visbūtiskākais sociālekonomiskais faktors veselības stāvokļa nevienlīdzībai Latvijā? To nodrošina

konstatētās tendences starp veselības stāvokļa pašnovērtējumu un veselības stāvokli ietekmējošajiem sociālekonomiskajiem faktoriem. Izpētē ir iekļauti visi konstruētā veselības stāvokļa nevienlīdzību skaidrojošā apkopojamā modeļa sociālekonomiskie faktori (sk. 1. att.). Modeļi ir ietvertas vairākas pieejas un līmeņi — faktoru grupas, kas ietver dažādu skaitu atšķirīgu sociālekonomisko faktoru. Atbilstoši katrai faktoru grupai konstatētas noteiktas tendences.

UZVEDĪBAS PIEEJAS UN MODEĻA INDIVIDUĀLĀ DZĪVESVEIDA FAKTORI

- Runājot par diētu un uzturu, pastāv pretrunīga tendence: lielā daļā gadījumu cilvēki, kas biežāk uzturā lieto neveselīgu pārtiku, savu veselības stāvokli novērtē kā labāku. Kontrolējot vecuma mainīgo, ir redzams, ka pārsvarā neveselīgu pārtiku lieto jaunāki cilvēki, un tieši vecuma mainīgais ir būtiski ietekmējis šo sakarību.
- Tabakas un alkohola patēriņam nav saistības ar veselības stāvokļa pašnovērtējumu.
- Pārsvarā tie, kas biežāk patērē medikamentus, savu veselības stāvokli vērtē kā sliktāku. Homeopātisko medikamentu patēriņš salīdzinoši mazāk ietekmē veselības stāvokļa pašnovērtējumu.
- Lielā daļā gadījumu tie, kuru brīvā laika nodarbēm raksturīga lielāka fiziskā piepūle, savu veselības stāvokli novērtē kā labāku.

PSIHOSOCIĀLĀS PIEEJAS UN MODEĻA SOCIĀLO UN KOPIENAS TĪKLU FAKTORI

- Daļā gadījumu tie cilvēki, kas biežāk saskaras ar savstarpējo atbalstu darba kolēģu vidū, savu veselības stāvokli novērtē kā labāku un tie, kas biežāk saskaras ar stresu un nelabvēlīgu gaisotni darbā, savu pašreizējo veselības stāvokli vērtē kā sliktāku. Tieši darba kolēģiem ir nozīme attiecībā uz veselības stāvokļa pašnovērtējumu, nevis ģimenei, draugiem vai sabiedrībai.

— Pārsvārā tie, kuru darba ikdienā ir lielāks līdzsvars starp ieguldījumiem un ieguvumiem, savu pašreizējo veselības stāvokli novērtē kā labāku un tie, kas biežāk saskaras ar prasībām, kontroli un spriedzi darba vidē, savu veselības stāvokli novērtē kā sliktāku.

MATERIĀLISTU PIEEJAS UN MODEĻA TREŠĀ LĪMEŅA FAKTORI

- Cilvēki ar zemāku izglītības līmeni un zemākiem ienākumiem savu pašreizējo veselības stāvokli vērtē kā sliktāku.
- Pārsvārā tie cilvēki, kuru darbam raksturīgāka smagāka fiziskā piepūle, kuri ir bezdarbnieki vai ekonomiski neaktīvi, savu pašreizējo veselības stāvokli vērtē kā sliktāku.
- Daļā gadījumu tie, kuri biežāk izmanto veselības aprūpes pakalpojumus, tos vērtē kā mazāk pieejamus un mazāk kvalitatīvus, bet savu pašreizējo veselības stāvokli vērtē kā sliktāku.
- Nepastāv sakarības starp veselības stāvokļa pašnovērtējumu un dažādiem dzīvesvietas apstākļiem un pakalpojumiem, izņemot veselības aprūpes pakalpojumus.

VISPĀRĒJO SOCIĀLEKONOMISKO, KULTŪRAS, VIDES APSTĀKĻU UN MODEĻA CETURTĀ LĪMEŅA FAKTORI

- Cilvēki, kas vērtē sabiedrības vispārējos sociālekonomiskos apstākļus kā sliktākus, savu pašreizējo veselības stāvokli vērtē kā sliktāku.

DZĪVES GĀJUMA PIEEJAS UN MODEĻA VISU LĪMEŅU FAKTORI

DZĪVES GĀJUMA KONTEKSTĀ

- Cilvēki, kuru līdzsvars starp darbu un brīvo laiku, starp ieguldījumiem un ieguvumiem ir uzlabojies, savu pašreizējo veselības stāvokli vērtē kā labāku.
- Daļā gadījumu tie, kuri savu veselības stāvokli iepriekšējos dzīves gados novērtē kā sliktāku, arī savu pašreizējo veselības stāvokli novērtē kā sliktāku.
- Iepriekšējām sociālekonomiskajām grūtībām un vecāku fonam nav saistības ar veselības stāvokļa pašnovērtējumu.

Tika noteikta mainīgo nozīmīguma secība, lai identificētu būtiskākās un mazāk būtiskās sakarības starp sociālekonomiskajiem faktoriem un veselības stāvokļa pašnovērtējumu. Tas nodrošina ne tikai atbildi uz izvirzīto izpētes jautājumu, bet ir būtiski rīcībpolitiku prioritāšu noteikšanai. Sociālekonomisko faktoru nozīmīguma secība (no būtiskākā uz mazāk būtisko) pēc

koeficientu vidējām moduļu vērtībām ir šāda (sk. 2. tabulu): 1) medikamentu patēriņš, 2) nodarbinātība (strādājošs, bezdarbnieks, ekonomiski neaktīvs), 3) veselības aprūpes pakalpojumi (pieejamība un kvalitāte), 4) dzīves un darba apstākļi (ienākumi, patēriņš, labumi, pirktpēja), 5) izglītība, 6) veselības stāvoklis iepriekšējos dzīves gados, 7) psiholoģiskie aspekti (stress, nelabvēlīga gaisotne), 8) līdzsvars starp darbu un brīvo laiku, starp ieguldījumiem un ieguvumiem (saskarsme, drošība, atzinība, izaugsmes iespējas), 9) fiziskās aktivitātes, aktīvā atpūta un sports, 10) sociālekonomiskā nevienlīdzība, zems sociālais statuss (subordinācija, citu dominance), 11) sociālā un sabiedrības ietekme (savstarpējais atbalsts), 12) darba vides riska faktori (prasības, kontrole, spriedze), 13) darba vide (atalgojums, drošība, taisnīga izturēšanās), 14) savstarpējās attiecības (darbs, ģimene, draugi, sabiedrība), 15) dzīvesvieta un apstākļi, 16) vispārējie sociālekonomiskie, kultūras un vides apstākļi, 17) diēta un uzturs, 18) trūkumu un priekšrocību uzkrāšanās, individuālā pieredze, 19) tabakas patēriņš, 20) vecāku fons, 21) alkohola patēriņš, 22) iepriekšējās sociālekonomiskās grūtības.

Saskaņā ar veselības stāvokļa nevienlīdzību skaidrojošo apkopojošo modeli visi izpētē iekļautie sociālekonomiskie faktori ir ietekmējami, rīcībpolitiku piemērošana var veicināt faktoru un to ietekmes izmaiņas. Rīcībpolitikās būtu jāņem vērā faktoru nozīmīguma secība attiecībā uz veselības stāvokļa pašnovērtējumu, nosakot rīcībpolitiku prioritātes. Visbūtiskāk veselības stāvokļa pašnovērtējumu ietekmē medikamentu patēriņš, nodarbinātība, veselības aprūpes pakalpojumu pieejamība un kvalitāte, dzīves un darba apstākļi. Faktoru ietekmes būtiskuma secība ļauj secināt ne tikai par vēlamajām prioritātēm, bet arī par maznozīmīgākajiem faktoriem veselības stāvokļa pašnovērtējuma ietekmē. Taču, ja rīcībpolitikās tiek izmantota identificētā faktoru būtiskuma secība, tā nevar tikt nošķirta no veselības stāvokļa daudzdimensionālās dabas. Veselības stāvokļa daudzdimensionālā daba paredz to, ka pastāv grūtības noteikt ietekmes virzienu — kurš kuru ietekmē. Piemēram, medikamentu patēriņš ir būtiskākais faktors, taču netiek identificēts, vai lielāks medikamentu patēriņš paredz sliktāku veselības stāvokļa pašnovērtējumu, vai sliktāks veselības stāvokļa pašnovērtējums paredz lielāku medikamentu patēriņu. Attiecīgi rīcībpolitikās būtu jāņem vērā faktoru būtiskums un arī ietekmes daudzdimensionalitāte.

Konstatētās tendences un veselības rīcībpolitika

Trešajā izpētes daļā tiks rasta atbilde uz jautājumu — vai Latvijas Republikas Veselības ministrijas rīcībpolitikas ir saskaņā

ar konstatētajām veselības stāvokļa nevienlīdzības tendencēm Latvijā? Šajā izpētes daļā veikta Veselības ministrijas rīcībpolitikas dokumentu kontentalīze, identificējot esošo rīcībpolitiku prioritātes pēc kodēto atsauču

2. tabula. Sociālekonomisko faktoru nozīmīguma secība atbilstoši koeficientu vidējām moduļu vērtībām

Sociālekonomiskie faktori	Koeficientu vidējās moduļu vērtības	
Iepriekšējās sociālekonomiskās grūtības		0,036
Alkohola patēriņš		0,062
Vecāku fons		0,063
Tabakas patēriņš		0,071
Trūkumu un priekšrocību uzkrāšanās, individuālā pieredze		0,076
Diēta un uzturs		0,087
Vispārējie sociālekonomiskie, kultūras un vides apstākļi		0,088
Dzīvesvieta un apstākļi		0,098
Savstarpējās attiecības (darbs, ģimene, draugi)		0,098
Darba vide (atalgojums, drošība, taisnīga izturēšanās)		0,134
Darba vides riska faktori (prasības, kontrole, spriedze)		0,145
Sociālā un sabiedrības ietekme (savstarpējais atbalsts)		0,149
Sociālekonomiskā nevienlīdzība		0,150
Fiziskās aktivitātes, aktīvā atpūta un sports		0,151
Līdzsvars starp darbu un brīvo laiku		0,152
Psiholoģiskie aspekti (stress, nelabvēlīga gaisotne)		0,185
Veselības stāvoklis iepriekšējos dzīves gados		0,193
Izglītība		0,198
Dzīves un darba apstākļi		0,207
Veselības aprūpes pakalpojumi (pieejamība un kvalitāte)		0,250
Nodarbinātība		0,259
Medikamentu patēriņš		0,335

(Tripāne, 2014)

3. tabula. Veselības rīcībpolitiku prioritātes pēc kodēto atsauču skaita ar pozitīvu rīcībpolitiku satura vērtību

Sociālekonomiskie faktori	Kodēto atsauču skaits	
Līdzsvars starp darbu un brīvo laiku		0
Darba vide (atalgojums, drošība, taisnīga izturēšanās)		0
Dzīves un darba apstākļi		0
Iepriekšējās sociālekonomiskās grūtības		0
Izglītība		0
Dzīvesvieta un apstākļi		0
Psiholoģiskie aspekti (stress, nelabvēlīga gaisotne)		0
Savstarpējās attiecības (darbs, ģimene, draugi, sabiedrība)		0
Sociālā un sabiedrības ietekme (savstarpējais atbalsts)		0
Nodarbinātība		2
Darba vides riska faktori (prasības, kontrole, spriedze)		2
Fiziskās aktivitātes, aktīvā atpūta un sports		2
Vecāku fons		2
Tabakas patēriņš		2
Trūkumu un priekšrocību uzkrāšanās, individuālā pieredze		4
Diēta un uzturs		6
Veselības stāvoklis iepriekšējos dzīves gados		6
Medikamentu patēriņš		8
Sociālekonomiskā nevienlīdzība		8
Vispārējie sociālekonomiskie, kultūras un vides apstākļi		8
Alkohola patēriņš		14
Veselības aprūpes pakalpojumi (pieejamība un kvalitāte)		69

(Tripāne, 2014)

skaita ar pozitīvu rīcībpolitiku satura vērtību. Lai rastu atbildi uz trešajā izpētes daļā formulēto jautājumu, tika salīdzinātas otrajā izpētes daļā konstatētās tendences ar esošo rīcībpolitiku prioritātēm pēc kodēto atsauču skaita (sk. 3. tabulu).

Salīdzinot otrajā izpētes daļā konstatētās tendences ar rīcībpolitiku prioritātēm pēc kodēto atsauču skaita, tika rasti secinājumi ar rekomendējošu raksturu provizorisksajām rīcībpolitikām un rīcībpolitiku prioritātēm. Respondenti kā būtiskākos sociālekonomiskos faktorus attiecībā uz veselības stāvokļa pašnovērtējumu norāda medikamentu patēriņu, nodarbinātību, veselības aprūpes pakalpojumu pieejamību un kvalitāti, dzīves un darba apstākļus. Iepretī tiem kā nebūtiski rīcībpolitikas dokumentos visbiežāk norādīti tādi faktori kā veselības aprūpes pakalpojumu pieejamība un kvalitāte, alkohola patēriņš, vispārējie sociālekonomiskie un kultūras apstākļi un sociālekonomiskā nevienlīdzība, zems sociālais statuss.

Ņemot vērā arī pārējo faktoru secīgumu, tiek konstatēts: kaut gan lielā daļā gadījumu respondentu un rīcībpolitikas dokumentu prioritātes attiecībā uz veselības stāvokli ir tuvas, taču pārsvarā to secīgums pēc būtiskuma nesakrīt. Piemēram, respondentu norādītais nodarbinātības faktors (strādājošs, bezdarbnieks, ekonomiski neaktīvs) vai dzīves un darba apstākļu faktors, kas iekļaujas piecos būtiskākajos, nav starp rīcībpolitikas dokumentos biežāk minētajiem. Piemēram, rīcībpolitikas dokumentos biežāk norādītie faktori ir sociālekonomiskā nevienlīdzība, vispārējie sociālekonomiskie, kultūras un vides apstākļi, kā arī alkohola patēriņš, taču respondentu atbildēs tie atrodas nebūtiskāko starpā.

Svarīgi ir atzīmēt būtisku tendenci, ka liela daļa faktoru vispār netiek ņemti vērā formulētajās rīcībpolitikās, piemēram, dzīves un darba apstākļi (atrodas starp respondentu norādītajiem būtiskākajiem), izglītības līmenis, psiholoģiskie aspekti, līdzsvars starp darbu un brīvo laiku, sociālā un sabiedrības ietekme, darba vide, savstarpējās attiecības, dzīvesvieta un apstākļi, iepriekšējās sociālekonomiskās grūtības. Attiecīgi rīcībpolitikās būtu jāpievēršas faktoriem, ne tikai nosakot prioritātes, bet arī iekļaujot prioritātes rīcībpolitiku dokumentos un ietekmes laukā.

Veselības stāvokļa pašnovērtējums ir būtisks aspekts veselības rīcībpolitikās, jo veselības rīcībpolitikas ir vērstas uz cilvēku un veselības stāvokļa pašnovērtējums ietver cilvēku objektīvo pieredzi, priekšstatus, kas ir saistīti ar objektīviem pamatiem realitātē un atspoguļo arī personas realitātes redzējumu. Gadījumā, ja rīcībpolitikās netiek ņemts vērā veselības stāvokļa pašnovērtējums (subjektīvā evidenču perspektīva), pastāv būtisks rīcībpolitiku risks, jo netiek ņemta vērā viena no divām (objektīvā un subjektīvā) veselības stāvokļa perspektīvām. Piemēram, cilvēki var justies labi, kaut gan objektīvie faktori viņu dzīvē to neparedz. Subjektīvo faktoru lietojums balstās uz pieņēmumu, ka labklājība pamatā ir atkarīga no

individu pašnovērtējuma, jo indivīds vislabāk spēj novērtēt to, kas viņam ir būtiskākais, kas ir labi un kas ir slikti (Noll, 2000). Veselības stāvokļa pašnovērtējuma analīze un iekļaušana rīcībpolitikās nodrošina skatījumu par indivīda izpratni un uztveri, viņa pozīciju saistībā ar fizisko un mentālo veselību (Phillips, 2006), labas dzīves priekšstatiem, subjektīvajiem priekšnoteikumiem rīcībai un apmierinātībai ar veselību un citiem dzīves aspektiem. Veselības stāvokļa pašnovērtējums var būt kā mainīgais, prognozējot un nosakot veselības aprūpes sistēmas iespēju izmantošanu, mirstību un citus būtiskus mainīgos (DeSalvo et al., 2005). Veselības stāvokļa pašnovērtējums iekļauj visus veselības stāvokli raksturojošos aspektus, un subjektīvā pašsajūta ietekmē veselības stāvokli. Veselības stāvokļa pašnovērtējums norāda uz veselības problēmām, ir mirstības paredzēšanas mainīgais (Ginzler, 2010) un tiek klasificēts kā «spēcīgā» evidence (Fayer & Hays, 2005; McFadden et al., 2008). Vairāki pētījumi apstiprina, ka veselības stāvokļa pašnovērtējumam ir tikpat nozīmīga ietekme uz veselību un ar veselību saistītu uzvedību kā objektīvajiem mainīgajiem, taču šī ietekme nereti var būt atšķirīga (Mossey & Shapiro, 1982). Tādēļ rīcībpolitikās ir būtiski ņemt vērā cilvēku noteiktās prioritātes, iekļaujot norādītās prioritātes un ievērojot norādīto prioritāšu secību. Rīcībpolitiku prioritātes pēc prioritāšu iekļaušanas biežuma rīcībpolitikas dokumentos absolūti atšķiras no respondentu norādītajām. Atšķirīga ir prioritāšu noteikšana un noteikto prioritāšu būtiskuma secība.

Veselības stāvokļa nevienlīdzība liecina, ka veselības aprūpes pakalpojumi neaizsargā cilvēkus no veselības stāvokļa sekām, kas ir saistītas ar dažādiem sociālekonomiskajiem faktoriem (Bakker & Mackenbach, 2004, p. 35). Veselības stāvokļa nevienlīdzības novēršana rīcībpolitikās ir sarežģīts mērķis, jo nevienlīdzībai nereti ir cieša saikne ar tādiem faktoriem kā labklājība, izglītība, ienākumi, vide un citiem, kas nevar tikt novērsti vienkāršā veidā, īstenojot noteiktas rīcībpolitikas veselības aprūpes sistēmā (Killoran & Kelly, 2010). Taču rīcībpolitikām var būt izšķiroša loma nevienlīdzības radīto, potenciālo un postošo seku vai iemeslu novēršanā vai likvidēšanā (Eurostat, 2015). Sabiedrības rīcībpolitikām ir jābūt formulētām tā, lai tās varētu ietekmēt indivīdu dzīves realitāti, un viens no būtiskiem indivīda dzīves realitātes aspektiem ir pašnovērtējums. Tas norāda uz to, ka veselības stāvokļa nevienlīdzība ir starpsektoru rīcībpolitikas jautājums, jo veselības stāvokļa nevienlīdzību ir iespējams ietekmēt, «sinhronizējot» dažāda līmeņa, dažādu jomu rīcībpolitikas un dažādus rīcībpolitiku aspektus, kuriem var būt gan tieša, gan netieša, gan pastarpināta ietekme uz cilvēku veselības stāvokli. Veselības rīcībpolitikas, bez šaubām, ietekmē cilvēku veselības stāvokli un dažādos ar to saistītos aspektus, bet tieši tāpat kā šis nodaļas konstruētais veselības stāvokļa nevienlīdzību skaidrojošais apkopojošais modelis ietver daudzus veselības stāvokli ietekmējošos faktorus vairākos modeļa līmeņos,

arī dažāda līmeņa, dažādu jomu rīcībpolitikas un dažādi rīcībpolitiku aspekti ir savstarpēji saistīti, ietekmējot cilvēku veselības stāvokli. Piemēram, izglītības rīcībpolitikas ietekmē izglītības pieejamību un kvalitāti, tā ietekmējot izglītības līmeni; sociālās rīcībpolitikas ietekmē un nosaka daudzus sociālās un ekonomiskās aizsardzības aspektus, piemēram, nodarbinātību, ģimenes aizsardzību, un tas savukārt var ietekmēt veselības stāvokli. Tādēļ arī veselības stāvoklis, veselības stāvokļa nevienlīdzība un veselības stāvokļa pašnovērtējums ir būtiska daļa no kopējās rīcībpolitiku sistēmas.

Izmantotie avoti

- Achinstein, P. (2005). *Scientific Evidence: Philosophical Theories and Applications*. Baltimore: JHU Press, pp. 38–39.
- Andresen, E., & DeFries Bouldin, E. (2010). *Public Health Foundations: Concepts and Practices*. USA: John Wiley & Sons, pp. 388–389.
- Bakker, M., & Mackenbach, J. (2004). *Reducing Inequalities in Health: A European Perspective*. USA: Routledge, p. 35.
- Bartley, M. (2004). *Health Inequality: An Introduction to Theories, Concepts and Methods*. Cambridge: The Policy Press.
- Best, A. (2009). *Evidence: Examples & Explanations*. Frederick: Aspen Publishers Online, p. 105.
- Bjorner, J., Fayers, P., & Idler, E. (2005). Self-rated health. In P. M. Fayers, R. D. Hays, *Assessing Quality of Life in Clinical Trials: Methods and Practice* (pp. 309–324) (2nd ed.). New York: Oxford University Press.
- Braveman, P. (2006). Health disparities and health equity: Concepts and Measurement. *Public Health*, 27, pp. 167–194.
- Brownson, R. C., Baker, E. A., Leet, T. L., Gillespie, K. N., & True, W. R. (2004). *Evidence-Based Public Health*. Oxford: Oxford University Press, p. 184.
- Dahlgren, G., & Whitehead, M. (1991). *Policies and strategies to promote social equity in health*. Stockholm: Institute for Future Studies.
- DeSalvo, K. B., Fan, V. S., McDonnell, M. B., & Fihn, S. D. (2005). Predicting Mortality and Healthcare Utilization with a Single Question. *Health Services Research*, 40(4), pp. 1234–1246.
- EuroHealthNet (n. d.). *Latvia*. Retrieved from http://www.health-inequalities.eu/HEALTHEQUALITY/EN/about_hi/health_inequalities/latvia/
- European Commission (2013). *Health inequalities in the EU*. Retrieved from http://ec.europa.eu/health/social_determinants/docs/healthinequalitiesineu_2013_en.pdf
- Eurostat (2015). *Life expectancy at birth, by sex*. Retrieved from <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=tps00025>

- Eyal, N., Hurst, S. A., Norheim, O. F., & Wikler, D. (2013). *Inequalities in Health: Concepts, Measures, and Ethics*. New York: Oxford University Press, p. 6.
- Fayers, P. M., & Hays, R. D. (2005). *Assessing Quality of Life in Clinical Trials: Methods and Practice* (2nd ed.). New York: Oxford University Press, p. 314.
- Fotso, J. C., & Kuate-Defo, B. (2005). Measuring socioeconomic status in health research in developing countries: should we be focusing on households, communities or both? *Social Indicators Research*, 72(2), pp. 189–237.
- Fuchs, V. R. (2004). Reflections on the socio-economic correlates of health. *Journal of Health Economics*, 23(4), pp. 653–661.
- Ginzler, E. M. (2010). Systemic *Lupus Erythematosus*, Rheumatic Disease Clinics of North America. *Elsevier Health Sciences*, p. 20.
- Graham, H. (2009). *Understanding Health Inequalities* (2nd ed.). Berkshire: Open University Press.
- Kawachi, I., Subramanian, S. V., & Almeida-Filho, N. (2002). A glossary for health inequalities. *The Journal of Epidemiology and Community Health*, 56(9), pp. 647–652.
- Killoran, A., & Kelly, M. P. (2010). *Evidence-based Public Health: Effectiveness and Efficiency*. Oxford: Oxford University Press, pp. 63–64, p. 148.
- King's College London (n. d.). *The Importance of Evidence-Based Policy Making*. Retrieved from <http://www.kcl.ac.uk/aboutkings/facts/>
- Manheim, J. B., & Rich, R. C. (2006). *Empirical political analysis*. New York: The Lehigh Press, p. 391.
- McFadden, E., Luben, R., Wareham, N., Kinmonth, A. L., & Khaw, K. T. (2008). Social inequalities in self-rated health by age: Cross-sectional study of 22 457 middle-aged men and women. *BMC Public Health*, 8(230).
- McKeown, P. (2014). *Evidence*. Oxford: Oxford University Press, pp. 6–7.
- Ministru kabinets (2014, 17. okt.). Par Sabiedrības veselības pamatnostādņu 2014.–2020. gadam. *Latvijas Vēstnesis*, 206. Izgūts no <http://polsis.mk.gov.lv/LoadAtt/file9234.doc>
- Monden, C. W. S. (2004). Socioeconomic health inequalities in Latvia: a cross-sectional study. *Scandinavian Journal of Public Health*, 32(3), pp. 217–223.
- Mossey, J. M., & Shapiro, E. (1982). Self-rated health: a predictor of mortality among the elderly. *American Journal of Public Health*, 72(8), pp. 800–808.
- Noll, H. H. (2000). *Social indicators and social reporting: the international experience*. Retrieved from <http://www.ccsd.ca/noll1.html>
- Novick, L. F., & Morrow, C. B. (2002). *Defining public health: historical and contemporary developments*. Jones and Bartlett Publishers, pp. 1–31.
- Nutley, S. M., Davies, H. T. O., & Smith, P. C. (2000). *What Works? Evidence-Based Policy and Practice in Public*. Bristol: The Policy Press.
- OECD (2008). *Inequalities in Health Care Use in OECD countries*. Retrieved from <http://www.oecd.org/health/inequalities>

- Phillips, D. (2006). *Quality of Life: Concept, Policy and Practice*. New York: Routledge, pp.15–39.
- Shaxson, L. (2005). Is your evidence robust enough? Questions for policy makers and practitioners. *Evidence & Policy: A Journal of Research, Debate and Practice*, 1(1), p. 102.
- Tripāne, M. (2014). *Veselības stāvokļa nevienlīdzība Latvijā*. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Twining, W.L. (1985). *Theories of Evidence: Bentham and Wigmore*. Stanford: Stanford University Press, pp. 66–69.
- World Health Organization (1946). *Official Records of the World Health Organization*, p. 100.

Ceļā uz cieņpilnu dzīvi

2

Ilgtspējas sociālā dimensija: vai virzāties pretī labklājībai un cieņpilnai dzīvei?

Latvijas ilgtspējīgas attīstības vīzija tiek veidota saistībā ar globālo skatījumu uz ilgtspējīgu attīstību, līdzsvarojot sabiedrības labklājības, vides un ekonomiskās attīstības intereses. Kā nozīmīgi sociāli mērķi Latvijas attīstībā tiek izvirzīti iedzīvotāju dzīves kvalitātes paaugstināšana, drošības izjūta, piederība un iespēja īstenot sev svarīgus mērķus (Saeima, 2010). «Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030. gadam» (LIAS 2030) kā vienu no septiņām prioritātēm ietver attīstības virzienu «Iespēju vienlīdzība un vidusslāņa veidošanās», kurā izvirzīts mērķis: «Pieaugot IKP, samazināt sociālo un ienākumu nevienlīdzību – veicināt sociālo iekļaušanos, mazināt nabadzības riskus, sekmēt sociāli un ekonomiski stabila vidusslāņa veidošanos sabiedrībā.» (Saeima, 2010, 24. lpp.) Arī vidēja termiņa attīstības redzējumā labklājības pieaugumam pievērsta galvenā uzmanība, sociālo mērķu priekšplānā izvirzot cilvēka drošumspējas stiprināšanu un atbilstoši ilgtermiņa redzējumam arī vidusslāņa nostiprināšanu (Pārresoru koordinācijas centrs, 2012). Sociālā un ienākumu nevienlīdzība, kā arī nabadzība un sociālā atstumtība (kā pretmets iekļaušanai) tiek uzskatītas par šķērslī cilvēka izaugsmes iespējām un ekonomiskā potenciāla īstenošanai, kā norāda arī sociālie zinātnieki, kuri dziļāk analizējuši nevienlīdzības un nabadzības negatīvās sekas (Wilkinson & Pickett, 2010; Walker, 2014).

Šis nodaļas mērķis ir atklāt, kā pēckrīzes attīstības trajektorijas veidojas saskaņā ar nosprausto valsts ilgtermiņa attīstības prioritāti – mazināt ienākumu nevienlīdzību un nabadzības riskus, kā arī sekmēt sociālo iekļaušanos un vidusslāņa veidošanos. Padziļināti analizējot mājsaimniecību materiālo nenodrošinātību, izzināsim iedzīvotāju iespējas sasniegt pienācīgu dzīves līmeni kā nozīmīgu sociālās ilgtspējas faktoru. Balstoties uz mājsaimniecību rocības analīzi, aplūkosim vidusslāņa veidošanos un nabadzības un sociālās atstumtības riskus. Ņemot vērā vidēja termiņa attīstības plānošanā izvirzīto mērķi attīstīt izaugsmi atbalstošas teritorijas, kurās pieejamie pakalpojumi nodrošinātu līdzvērtīgas darba iespējas un dzīves apstākļus Latvijas iedzīvotājiem (Pārresoru koordinācijas centrs, 2012) un ilgstošās grūtības izlīdzināt reģionu nevienmērīgo attīstību, uzmanība tiks veltīta arī reģionālo atšķirību aplūkojumam.

Pirmkārt, aplūkosim nabadzības un nevienlīdzības mazināšanas politisko nozīmīgumu un zinātniski pamatotu nabadzības definēšanu un mērīšanu. Otrkārt, raksturosim pēckrīzes trajektorijas Latvijā, pievēršoties arī reģionālajām atšķirībām. Treškārt, raksturosim pētījumā lietoto labklājības un materiālās nenodrošinātības mērīšanas metodoloģiju un iepazīstināsim ar pētījuma datu analīzes rezultātiem.

Nabadzības samazināšanas un pienācīgas dzīves politiskais nozīmīgums un zinātniskā interpretācija

Jau 1992. gadā ANO Riode-žaneiro konferencē par vidi un attīstību pieņēma deklarāciju «Rīcības plāns 21. gadsimtam», kurā no-

¹ Neoficiāls biedrības «LAPAS» tulkojums, kas lietojis arī Pārresoru koordinācijas centra mājaslapā.

stiprināja izpratni par ilgtspējīgas attīstības principiem un pirmo izvirzīja nabadzības mazināšanas jautājumu. Deklarācijas centrā ir ideja par labāku pasauli tagad un arī nākošajām paaudzēm — uzsverot nepieciešamību apmierināt pamata vajadzības un uzlabot dzīves standartus visiem, vienlaikus aizsargājot dabas ekosistēmas, līdzsvarojot un integrējot vides un attīstības jautājumus (United Nations Conference, 1992). Kopš tā laika visu līmeņu attīstības plānošanā (starptautiskā, nacionālā un lokālā mērogā) arvien detalizētāka uzmanība pievērsta sociālās attīstības jautājumiem — nabadzības un nevienlīdzības mazināšanai, pamata pakalpojumu pieejamībai un sociālās drošības nostiprināšanai. No vides aizsardzības un humānisma ideālu vīzijas pamazām attīstījies sazarots ilgtspējīgas attīstības mērķu tīkls ar konkrētiem rezultātu mērīšanas indikatoriem. 2015. gada septembrī Apvienoto Nāciju Organizācija pieņēma rezolūciju «Mūsu pasaules pārveidošana: Ilgtspējīgas attīstības programma 2030. gadam»¹, kuras pamata ideja ir samazināt nabadzību, aizsargāt planētu un nodrošināt labklājību visiem. Būtiski mērķi ir veidot pasauli, kas ir iekļaujoša un sniedz iespēju ikvienam dzīvot ar cieņu, īstenojot cilvēktiesību pamatvērtības (United Nations General Assembly, 2015).

Mūsdienu ilgtspējīgas attīstības izpratnei būtiskas ir ekonomista Amartijas Sena (*Amartya Sen*) idejas, saskaņā ar tām attīstība nozīmē cilvēka brīvību paplašināšanos, nevis vienkārši iekšzemes kopprodukta vai personisko ienākumu kāpumu, kas ir tikai līdzekļi brīvības īstenošanai (Sen, 1999). Pētnieka skatījumā brīvība ir attīstības priekšnosacījums — attīstība ir iespējama tikai kā cilvēku brīvas darbības rezultāts. Savukārt attīstībai ir jāsniedz brīvība no nabadzības, brīvība no sistemātiskas sociālas deprivācijas, kā arī brīvība no citiem ierobežojumiem. Var teikt, ka nabadzības mazināšanas izšķirošā nozīme balstās uz nepieciešamību veidot labvēlīgus priekšnoteikumus cilvēka brīvai attīstībai, kas savukārt ir cilvēktiesību centrā.

Arvien aktuāls ir jautājums par nabadzības definēšanu un zinātniski pamatotu metodoloģiju nabadzības izpētē, lai noskaidrotu, vai mēs kā sabiedrība efektīvi samazinām nabadzību, sociālo atstumtību un materiālo nenodrošinātību, kā sasniedzam izvirzītos mērķus labklājības paaugstināšanai visiem iedzīvotājiem. Plaši lietotajā relatīvās nabadzības mērīšanas pieejā cilvēks tiek uzskatīts par nabadzīgu, ja ekvivalentais viņa rīcībā esošais ienākums ir zem 60% no nacionālā ekvivalentā personas rīcībā esošā ienākuma mediānas, — tā ir skaidra, relatīvi vienkārša pieeja, un ar tās palīdzību var iegūt starptautiski salīdzināmus rādītājus. Tomēr ir viena problēma — šis rādītājs ir piesaistīts vidējiem ienākumiem valstī un faktiski neparāda, kādu

dzīves kvalitāti ar mājsaimniecības rīcībā esošiem līdzekļiem tā var nodrošināt. Zinātnieki uzskata, ka ienākumu un nodarbinātības rādītāji paši par sevi ir nepietiekami, lai pamatoti izmēritu nabadzību un sociālo atstumtību (Gordon et al., 2000). Pētnieki uzskata, ka dziļāka izpratne un kompleksāka pieeja nabadzības, nenodrošinātības un sociālās atstumtības izpausmju mērīšanā var palīdzēt veidot efektīvāku rīcībpolitiku šo nevēlamo sociālo parādību mazināšanai un novēršanai.

Nabadzības un sociālās atstumtības izpratne politikas plānošanā un zinātnē būtiski atšķiras. Valsts statistiskajos rādītājos un politikas plānošanas vajadzībām pamatā lieto relatīvās nabadzības mērīšanas pieeju un trīs indikatorus, kurus visus kopā mēdz apzīmēt ar nabadzības vai sociālās atstumtības riska jēdzienu — nabadzības riska sliekšnis, materiālā nenodrošinātība un mājsaimniecības darba intensitāte.

Ienākumu dimensijā par nabadzīgiem uzlūko cilvēkus, kuru ienākumi ir zem vidējā ienākumu rādītāja valstī. Eiropas Savienībā statistikas vajadzībām pieņem, ka nabadzības sliekšnis ir «60% no rīcībā esošo ienākumu mediānas, pārrēķinātas uz ekvivalento patērētāju skaitu mājsaimniecībā» (Centrālā statistikas pārvalde, 2017a). Apsekojumā «Eiropas Savienības statistika par ienākumiem un dzīves apstākļiem» (EU SILC) materiālā nenodrošinātība tiek definēta kā iemeslu kopums, kas mājsaimniecībai liedz pieeju noteiktiem materiāliem labumiem. Šie iemesli ir naudas trūkums, neapmierinoši mājokļa apstākļi un piespiedu atteikšanās izmantot ilglietošanas sadzīves priekšmetus. Materiālās nenodrošinātības indekss raksturo tādu personu īpatsvaru, kurām piemīt vismaz trīs materiālās nenodrošinātības pazīmes, kas saistītas ar finansiālu iespēju trūkumu 1) segt komunālos maksājumus, 2) segt atmaksāt kredītu, 3) segt pēkšņus, neparedzētus izdevumus no pašu līdzekļiem, 4) ēst gaļu, putnu gaļu vai zivis (vai atbilstošu veģetāro maltīti) katru otro dienu, 5) katru gadu vienu nedēļu doties brīvdienās ārpus mājām (nepaliekot pie radniekiem), 6) lietot savām vajadzībām vieglo auto, 7) iegādāties veļas mazgājamo mašīnu, 8) iegādāties krāsu televizoru, 9) iegādāties telefonu (Centrālā statistikas pārvalde, 2017a). Savukārt darba intensitāte ir darbības vecuma mājsaimniecības locekļu nostrādāto mēnešu skaita attiecība pret kopējo mēnešu skaitu, ko mājsaimniecības locekļi teorētiski varēja nostrādāt periodā, par kuru tiek veikta izpēte. Tiek uzskatīts, ka persona dzīvo mājsaimniecībā ar zemu darba intensitāti, ja visu tās darbības vecuma mājsaimniecības locekļu pārskata periodā nostrādāto mēnešu skaita attiecība pret kopējo mēnešu skaitu, ko mājsaimniecības locekļi teorētiski varēja nostrādāt, ir zem 20% (Labklājības ministrija, 2014a).

Sociālajās zinātnēs tiek piedāvāts niansētāks skatījums uz nabadzības problēmu, kas ietver daudzdimensionālu nenodrošinātības izpratni, līdzās materiālo un finanšu resursu trūkumam aplūkojot arī prasmju, fizisko spēju,

ricībaspējas un pašcieņas deprivāciju, kas kopumā traucē iekļauties sabiedrībā (Lāce, 2012). Sociālajās zinātnēs dod priekšroku plašākajam sociālās atstumtības jēdzienam, kas vairāk akcentē sociālās attiecības un nespēju piedalīties sabiedrības dzīvē. Arī Apvienoto Nāciju Organizācijas nabadzības izpratne, kas definēta Pasaules sociālajā samītā 1995. gadā, ir samērā plaša:

Nabadzībai ir dažādas izpausmes, kas ietver ienākumu trūkumu un tādu produktīvu resursu trūkumu, kas nenodrošina ilgtspējīgu dzīvotni, bet ietver izsalkumu un nepietiekošu pārtiku, sliktu veselību, ierobežotu pieeju vai pieejas trūkumu izglītībai un citiem pamata pakalpojumiem, paaugstinātu mirstību un mirstību no slimībām; bezpajumtniecību un neatbilstošus mājokļa apstākļus, nedrošu apkaime, kā arī sociālo diskrimināciju un atstumtību. To raksturo arī līdzdalības trūkums lēmumu pieņemšanā, pilsoniskajā, sociālajā un kultūras dzīvē (United Nations, 1995, p. 38).

Arī Eiropas Savienībā pieņemtā nabadzības definīcija ietver kompleksu skatījumu uz daudzveidīgajiem ierobežojumiem, kas liedz cilvēkiem pilnvērtīgi piedalīties sabiedrības dzīvē un dzīvot atbilstoši dzīves līmenim, kuru par normu uzlūko konkrētā sabiedrībā:

Var uzskatīt, ka cilvēki dzīvo nabadzībā, ja viņu ienākumi un resursi nav atbilstoši, lai varētu atļauties tādu dzīves standartu, kāds tiek uzlūkots par pieņemamu sabiedrībā, kurā viņi dzīvo. Savas nabadzības dēļ viņi var piedzīvot dažādas grūtības (*disadvantages*), kā bezdarbu, zemu ienākumu, sliktu mājokļa kvalitāti, neatbilstošu veselības aprūpi un ierobežotu pieeju mūžizglītībai, kultūrai, sportam un atpūtai. Viņi ir izstumti no līdzdalības ekonomiskajās, sociālajās un kultūras aktivitātēs, kuras citi cilvēki uzlūko kā normu, un arī viņu tiesību īstenošana var būt ierobežota (Council of the European Union, 2004, p. 8).

Diskusijās par piemērotākajiem rādītājiem nabadzības un sociālās atstumtības mērīšanai pētnieki uzsver, ka būtiski ir aptvert visus dzīves aspektus. Līdz šim statistikā plašāk lietotie rādītāji (kurus aplūkojam iepriekš) ir pamatā fokusēti uz materiālajiem resursiem un minimāli ietver pat fokusu uz nodarbinātību. Tie neļauj saprast, vai ar savā ricībā esošajiem ienākumiem cilvēki var nodrošināt pieņemama dzīves līmeņa minimumu, kas ietver arī sociālās, pilsoniskās un kultūras aktivitātes. Zinātnieki norāda, ka, līdzīgi kā globālās sasīlšanas gadījumā ir izstrādāti precīzi indikatori un sliekšņi, kas ļauj spriest par riskiem siltumnicefekta pieaugumam, arī attiecībā uz nabadzību vajadzētu izstrādāt kritērijus, kas palīdz noteikt, pie kāda ienākumu sliekšņa ir augsts risks, ka cilvēki sastapsies ar dažādām nenodrošinātības formām (Gordon et al., 2000).

Tāda skatījuma iegūšanai, kas aptvertu visus dzīves aspektus, pamatā tiek lietotas divas pieejas — dzīves kvalitātes mērījumi un mājsaimniecību patēriņa grozu aprēķini. Atkarībā no izvēlētās konceptuālās pieejas, tiek lietoti jēdzieni «atsauces budžets», «iztikas minimuma patēriņa grozs» un «pienācīgas dzīves patēriņa grozs». Vienojošais ir tas, ka visos gadījumos tiek pētīts, kādā veidā matemātiski pieņemtie ienākumu sliekšņi saistās ar mājsaimniecību reālajam patēriņa vajadzībām. Atšķirīgais ir tas, vai tiek pievērsta uzmanība minimālo vajadzību nodrošināšanai vai pienācīga dzīves līmeņa nodrošināšanai nepieciešamajiem labumiem, pakalpojumiem un aktivitātēm. Piemēram, Somijā zinātnieku un politikas veidotāju vidū valda pārlicība, ka 21. gadsimtā labklājības valstis nevajadzētu runāt tikai par izdzīvošanas vajadzību apmierināšanu, bet jāskatās uz pieņemamu dzīves standartu kā atsauces normu (Lehtinen et al., 2011).

Pastāv uzskats, ka tieši cilvēktiesību deklarācijā pirmo reizi ir sniegts pārskats par to, kas ikvienam cilvēkam ir nepieciešams labas dzīves minimumam vai pienācīgai dzīvei (*decent life*) (Buchanan, 2005). Vispārējās cilvēktiesības ietver tiesības uz sociālo drošību un cilvēka pašcieņas uzturēšanai un personības brīvai attīstībai nepieciešamo tiesību īstenošanu ekonomiskajā, sociālajā un kultūras jomā (ANO Vispārējā cilvēktiesību deklarācija, 1948). Praksē pētnieki retāk veido uz cilvēktiesībām balstītu pamatojumu pienācīgas dzīves konceptualizācijai un drīzāk pieiet lietišķi, kā kritēriju izvirzot priekšstatus par dzīves standartu, kuru par normu uzskata konkrētā sabiedrībā. Zinātnieki norāda, ka priekšstati par precēm, pakalpojumiem un aktivitātēm, kas pieder pie pienācīgas dzīves nodrošināšanai, ir laika gaitā mainīgi arī vienā sabiedrībā (Suter & Iglesias, 2005; Lehtinen et al., 2011).

Ir būtiski pievērst uzmanību gan tam, ko cilvēki var atļauties, gan tam, ko viņi nevar atļauties. Lielbritānijā 1998. gadā tika uzsākts liela apjoma pētījums, kurā nabadzības izpēti operacionalizācijā tika integrēti ANO definētais plašais skatījums uz nabadzību kā daudzdimensionālu parādību un iedzīvotāju priekšstati par mūsdienīgas dzīves standartu. Pētījuma pirmajā kārtā tika noskaidroti iedzīvotāju priekšstati par mūsdienīga brita ikdienas dzīves nepieciešamībām (piedāvājot plašu sarakstu ar lietām, pakalpojumiem un aktivitātēm, kas ietver visas dzīves dimensijas — sākot ar patēriņa precēm un pakalpojumiem, beidzot ar līdzdalību sabiedrības ekonomiskajā, sociālajā, politiskajā un kultūras dzīvē). Pētījuma otrajā kārtā tika noskaidrots, kuras lietas, pakalpojumi vai aktivitātes iedzīvotājiem ir nepieciešami, bet to trūkst (Gordon et al., 2000). Tālāk pētnieki skatījās, pie kādiem ienākumu sliekšņiem iedzīvotāji sastopas ar būtiskiem ierobežojumiem dzīvot tādu dzīvi, kādu vairums uzskata par normu. Šāda pieeja ļauj aplūkot ierobežojumu raksturu ievērojami niansētāk, nekā to ļauj statistikā lietotā pieeja, un ļauj analizēt, kā mājsaimniecību vajadzības saskaņojas ar iespējām.

SUSTINNO pētījumā pēckrīzes trajektoriju un iedzīvotāju dzīves līmeņa analizē ierobežoto līdzekļu dēļ netika pilnībā atkārtota Gordona un kolēģu izstrādātā metodoloģija, tomēr iespēju robežās izmantots komplekss skatījums, kas, mūsdiā, ļauj precīzāk aplūkot mājsaimniecību vajadzību un iespēju attiecības. Plašāk SUSTINNO pētījumā lietotā metodoloģija aplūkota tam veltītajā apakšnodaļā, bet vispirms tiks raksturotas sociālās problēmas Latvijā pēc ekonomiskās krīzes.

Pēckrīzes trajektorijas — nabadzības un materiālās nenodrošinātības rādītāji

Profesors Mihails Hazans rakstu par Latvijas darba tirgu krīzes laikā sāk ar vārdiem «Esam dziļā bedrē un uz ilgu laiku» (Hazans, 2012, 254. lpp.). Kamēr daudzi

politiķi un makroekonomikas speciālisti runā par Latvijas veiksmes stāstu krīzes pārvarēšanā (Oslunds & Dombrovskis, 2012), tikmēr ne visas nozares atkopjas sekmīgi (piemēram, veselības nozare, zinātne un augstākā izglītība), kā arī ne visi iedzīvotāji jūt ienākumu pieaugumu savos maciņos. Noteikti jāuzsver pozitīvais — 2015. gadā vairums Latvijas iedzīvotāju varēja atļauties nodrošināt visas pamatvajadzības: ēdienu (81% var atļauties ēst gaļu, zivis vai atbilstošu veģetāru maltīti katru otro dienu), pajumti (83% nav bijuši parādi par ūri, komunālajiem maksājumiem vai hipotekārā kredīta maksājumiem) un apģērbu (64% var atļauties novalkātās drēbes nomainīt pret jaunām, nevis no lietoto preču veikala). Vairumam mājsaimniecību ir pieejams telefons (98%), televizors (97%), veļas mazgājamā mašīna (88%) un dators (68%), pusei mājsaimniecību ir pieejama arī mašīna, un nedaudz vairāk kā puse mājsaimniecību (58%) pat var atļauties katru gadu vienu nedēļu doties brīvdienās ārpus mājām (Centrālā statistikas pārvalde, 2016). Salīdzinot rādītāju dinamiku kopš 2009. un 2010. gada, redzams, ka bezdarba rādītāji normalizējas (2010. gada pirmajā ceturksnī bezdarbs sasniedza pat 20%, kamēr 2017. gada pirmajā ceturksnī — 9% (Hazans, 2012; Centrālā statistikas pārvalde, 2017c)), arī vidējā darba samaksa valstī lēnām kāpj pēc ekonomiskās krīzes (2010. gada pirmajā ceturksnī vidējā darba samaksa bija 620 eiro, kamēr 2017. gada pirmajā ceturksnī — 886 eiro (Centrālā statistikas pārvalde, 2017d)). Līdz ar to mājsaimniecību grūtības savilkt galus ar katru gadu patiešām kļūst mazākas.

Tomēr ar vidējiem rādītājiem ienākumu un dzīves līmeņa jautājumos ir tāpat kā ar gada vidējo temperatūru. Tāpat kā temperatūras svārstības mūsu klimata joslā dažādos gadalaikos ir būtiski atšķirīgas, tā ienākumu un dzīves apstākļu rādītāji dažādām sociālām grupām, kā arī reģionālā griezumā ir būtiski atšķirīgi. Tāpēc tālāk pievērsīsimies reģionālajām un sociālo grupu atšķirībām, kuras ļauj spriest par to, kā virzāties preti vienlīdzīgām dzīves iespējām visā Latvijā un stabilam vidusslānim. Iesāksim arī diskusiju par

pienācīgas dzīves iespējām un nabadzības un sociālās atstumtības riskiem — pārlicinošs vairākums iedzīvotāju var apmierināt savas pamata vajadzības (pēc pārtikas, mājokļa un apģērba) un atļauties tādas ilglietošanas preces kā televizors un telefons, taču situācija vairs nav tik laba, tikko jautājumi skar citas pienācīgai dzīvei nepieciešamas preces, pakalpojumus un aktivitāšu daudzveidību. Piemēram, iespējas nomainīt nolietotās mēbeles, veikt mājokļa remontu, kad tas ir nepieciešams, vai atļauties apmeklēt ārstu un iegādāties ārsta izrakstītās zāles. Kā parādīsim noslēdzošajā apakšnodaļā, sevišķi satraucoša ir smagā preču, pakalpojumu un aktivitāšu deprivācija, kas aptver visas dzīves jomas un ar ko sastopas iedzīvotāji ar zemiem ienākumiem. Ja smagi apstākļi skar atsevišķus cilvēkus, tad var runāt par individuāliem gadījumiem, ko raksturo nespēja uzņemties atbildību par savu dzīvi un ģimenes labklājību. Ja vairāk nekā piektā daļa sabiedrības sastopas ar smagiem apstākļiem un ierobežotām iespējām visās dzīves jomās, tad tomēr jārunā par sistēmiskām problēmām sabiedrības līmenī. Patlaban situācija skaidri liecina, ka līdzšinējā sociālā politika, nodarbinātības politika, nodokļu politika un veselības politika nedarbojas savstarpēji papildinoši un integrēti un nav spējušas efektīvi aizsargāt un atbalstīt visgrūtākajā situācijā esošos Latvijas iedzīvotājus.

Iespējas nodrošināt pienācīgu dzīves līmeni un sociālā drošība sākas ar drošību darba tirgū un iespēju saņemt cienīgu atalgojumu. Kaut gan strādājošo mēneša vidējā darba samaksa ir kāpusi kopš smagā darba algu līmeņa krituma, kas tika piedzīvots ekonomiskās krīzes laikā, saglabājas nozīmīgu reģionālo atšķirību tendence. Rīgā atalgojums ir ievērojami augstāks nekā citos reģionos, turklāt Latgalē vidējā darba samaksa pat sešus gadus pēc krīzes ir zemāka nekā vidējā darba samaksa Rīgā krīzes laikā (sk. 1. tabulu). Atšķirības starp pašvaldībām ar augstākajiem un zemākajiem vidējās darba samaksas rādītājiem ir vēl lielākas (Centrālā statistikas pārvalde, 2017e). 2016. gadā starp lielajām pilsētām augstākā strādājošo mēneša vidējā darba samaksa (bruto/pavisam, bez privātā sektora komersantiem ar nodarbināto skaitu virs 50) bija Rīgā — 1047 eiro, kamēr zemākā Daugavpilī — tikai 631 eiro. Starp novadiem ar augstāko un zemāko mēneša vidējo darba samaksu (bruto/pavisam, bez privātā sektora komersantiem ar nodarbināto skaitu virs 50) atšķirība ir vairāk nekā divas reizes lielāka — Stopiņu novadā 1091 eiro, kamēr Dundagas novadā vien 483 eiro. Tikai dažos novados ap Rīgu vidējā darba samaksa mēnesī ir virs 1000 eiro (nerēķinot vidējo darba algu, ko maksā vidējie un lielie komersanti), un darba samaksa paliek mazāka, attālinoties no Rīgas vai dažām lielajām pilsētām, tiesa, ar dažiem izņēmumiem (tāds ir Jaunjelgavas novads, pateicoties diviem lieliem ražojošiem uzņēmumiem). Pierīgas plānošanas reģiona statistiku «novelk» uz leju novadi, kas neatrodas Rīgas ietekmes areālā (piemēram, Alojās un Limbažu novads, kā arī Jaunpils un Kandavas novads ar vidējo darba samaksu mēnesī ap 650 eiro). Jāuzsver, ka vidējās darba samaksas rādītāji jāvērtē piesardzīgi. Kā intervijā «Latvijas

1. tabula. Strādājošo mēneša vidējā darba samaksa Latvijas reģionos (bruto, EUR)

Reģions	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Pavisam	633	660	685	716	765	818	859
Rīga	724	757	778	815	869	925	971
Pierīga	603	622	649	677	721	770	806
Vidzeme	485	518	528	560	598	643	675
Kurzeme	544	559	598	608	651	693	716
Zemgale	508	547	571	597	645	683	725
Latgale	440	468	475	490	522	564	592

(Centrālā statistikas pārvalde, 2017f)

2. tabula. Nabadzības riska indekss Latvijas reģionos

Reģions	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Pavisam	19,0	19,2	19,4	21,2	22,5	21,8
Rīga	11,9	12,9	10,7	13,7	13,8	13,5
Pierīga	15,3	15,5	17,3	19,6	17,5	18,6
Vidzeme	23,5	27,8	30,7	26,8	28,2	29,2
Kurzeme	20,4	19,8	19,6	21,2	22,9	21,7
Zemgale	23,9	22,2	22,3	24,6	27,1	23,0
Latgale	30,2	28,6	30,5	33,0	40,4	39,2

(Centrālā statistikas pārvalde, 2016, 2017g)

Vēstneša» portālam norāda Centrālās statistikas pārvaldes Darba samaksas statistikas daļas vadītāja Lija Luste, tas ir makroekonomikas rādītājs. Iedzīvotāju dzīves līmeni un labklājību daudz precizāk raksturo viņu rīcībā esošie ienākumi uz mājāsaimniecību vai iedzīvotāju. Precizāk tipisku vidējo algu raksturotu ienākumu mediānas aprēķins, kurā galējās vērtības (ļoti lielās un ļoti mazās algas) netiktu ņemtas vērā (Helmane, 2017).

Nākamais svarīgais rādītājs ir nabadzības riska indekss. Tā kā tas ir saistīts ar vidējiem ienākumiem valstī, pēckrīzes rādītāja trajektorija liecina par to, ka, augot vidējiem ienākumiem, šo kāpumu visi neizjūt vienādā mērā. Trūcīgāko iedzīvotāju ienākumu kāpums atpalielā no labāk nodrošināto iedzīvotāju ienākumu kāpuma, tāpēc arī nabadzības riskam pakļauto iedzīvotāju īpatsvars visumā saglabājas vai pat nedaudz pieaug. Rādītājs, kam patiešām jāpievērš uzmanība, ir nozīmīgās atšķirības nabadzības riskam pakļauto iedzīvotāju īpatsvarā reģionu griezumā (sk. 2. tabulu). Nabadzības riska indekss starp Rīgu un Latgali atšķiras trīs reizes, un to nevar uzlūkot par pieņemamu rādītāju. Reģionālā griezumā vienīgi Rīgā nabadzības rādītāji ir zem vidējiem Eiropas Savienībā, kas 2015. gadā bija 17,3% (Eurostat, 2016).

Sociāli mazāk aizsargāto iedzīvotāju iespējas saņemt atbalstu arī vērtējamas kritiski. Pastāv būtiskas atšķirības gan lielo pilsētu un pārējo pašvaldību griezumā, gan arī starp pašvaldībām. Analizējot Labklājības ministrijas datus par pašvaldību izdevumiem sociālajai palīdzībai, jāuzsver, ka pilsētās uz mazāku skaitu trūcīgu personu ir pieejams nozīmīgi lielāks finansējums. Lidzīga aina vērojama arī attiecībā uz visiem pašvaldību sociālās palīdzības izdevumiem kopā. Piemēram, 2015. gadā deviņās lielajās pilsētās 80 334 personas saņēma sociālo palīdzību 22 157 459 eiro apmērā, kamēr pārējos 110 novados kopā 106 455 personas saņēma tikai 16 378 255 eiro lielu palīdzību (Labklājības ministrijas, 2016). Pastāv arī ievērojamas atšķirības starp pašvaldību budžeta izdevumiem sociālajam atbalstam uz vienu iedzīvotāju. Atbilstoši Reģionālās attīstības indikatoru moduli (RAIM) pieejamiem aprēķiniem 2016. gadā divas dāsnākās pašvaldības sociālā atbalsta ziņā uz vienu iedzīvotāju bija Aknīstes novads (57,00 eiro) un Alojās novads (62,85 eiro), savukārt divas skopākās – Tērvetes novads (9,30 eiro) un Apes novads (6,40 eiro) (RAIM, 2017). Ņemot vērā ienākumu rādītājus, nodarbinātības rādītājus, iedzīvotāju skaitu un pensijas vecuma iedzīvotāju īpatsvaru minētajās pašvaldībās, tās ir samērā līdzīgas, tāpēc bez dziļākas gadījumu izpētes atšķirības nav izskaidrojamas un noteikti nav pamata domāt, ka šo pašvaldību mazāk sociāli aizsargāto iedzīvotāju vajadzības tik nozīmīgi atšķirtos.

Šis piemērs spilgti izgaismo problēmu, kas raksturīga arī citām pašvaldībām – iedzīvotājiem pieejamā sociālā palīdzība un pakalpojumi nav tik daudz saistīti ar viņu vajadzībām, cik ar pašvaldības pieeju sociālā atbalsta nodrošināšanā. Arī pašvaldību noteiktie ienākumu sliekšņi maznodrošinātā statusa iegūšanai ir ļoti dažādi. Piemēram, 2015. gadā dažās pašvaldībās tas ir

3. tabula. Ekonomiskā spriedze māsaimniecībās (%)

Reģions	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Pavisam	66,3	68,9	65,7	58,3	53,0	47,1
Rīga	61,6	59,7	57,9	51,5	45,6	38,9
Pierīga	69,6	74,7	67,9	56,3	56,3	49,6
Vidzeme	70,6	78,3	70,0	69,3	61,5	54,1
Kurzeme	65,5	70,4	67,3	63,6	51,1	46,4
Zemgale	68,0	67,5	68,0	63,1	57,5	52,7
Latgale	70,0	76,8	74,8	61,0	58,5	54,5

(Centrālā statistikas pārvalde, 2017f)

tikai nedaudz virs valsti vienotā trūcīgas personas statusa iegūšanai noteiktā ienākumu sliekšņa, kas ir 128,06 eiro, citās pašvaldībās maznodrošinātas personas ienākumu sliekšnis pārsniedza trūcīgas personas ienākumu sliekšni trīs reizes. Piemēram, Rīgā ienākumu līmenis, kāds noteikts maznodrošinātai ģimenei (personai), bija 400 eiro, bet Jūrmalā, kas atrodas netālu no Rīgas, — tikai 178 eiro (Labklājības ministrijas, 2016). Varam pieņemt, ka vidējā darba samaksa un dzīves dārdzība Rīgā un Jūrmalā ļoti būtiski neatšķiras, un sociālās problēmas, ar kurām sastopas iedzīvotāji, varētu būt samērā līdzīgas. Tomēr Rīga sociālajam atbalstam atvēl 42,28 eiro uz iedzīvotāju, kamēr Jūrmala — 26,34 eiro (RAIM, 2017). Šie piemēri parāda, ka, cienot pašvaldību autonomiju, tomēr ir nepieciešami vienoti nosacījumi sociālā atbalsta sniegšanai pašvaldībās (dziļāk neaplūkosim citus kritērijus un atšķirības pieejamās palīdzības un pakalpojumu grozā). Pretējā gadījumā problēma, uz kuru Labklājības ministrija norādījusi jau iepriekš, proti, ka cilvēkiem līdzīgās problēmsituācijās atkarībā no dzīvesvietas ir pieejams atšķirīgs palīdzības un pakalpojumu grozs (Labklājības ministrija, 2014b), — tikai turpināsies. LIAS 2030 un «Latvijas Nacionālajā attīstības plānā 2014.–2020. gadam» (NAP 2020) izvirzītie mērķi par reģionālo atšķirību izlīdzināšanu un līdzvērtīgu dzīves iespēju nodrošināšanu visā Latvijas teritorijā nav īstenojami kaut vai tāpēc vien, ka sociāli mazāk aizsargātie iedzīvotāji patlaban nevar pat cerēt uz līdzīgu atbalstu līdzīgās situācijās.

Tomēr viens no ticamākajiem rādītājiem, kas vistiešāk raksturo dzīves līmeni, kādu iedzīvotāji var atļauties ar tiem ienākumiem, kas ir viņu rīcībā, ir mājsaimniecību ekonomiskās spriedzes indekss. Šo indeksu aprēķina ar vairāku jautājumu palīdzību, kuros respondentiem jānovērtē mājsaimniecības spēja segt izmaksas piecās jomās:

segst komunālos maksājumus, iri un kreditu (t. sk. lizinga maksājumus par pirkumiem uz kredita); uzturēt mājokli siltu; atļauties segt neparedzētus izdevumus no pašu līdzekļiem; ēst gaļu, putnu gaļu vai zivis, vai līdzvērtīgu veģetāro maltiti katru otro dienu; katru gadu vienu nedēļu doties brīvdienās ārpus mājām. Mājsaimniecības, kuras vismaz uz diviem jautājumiem sniedz noraidošu atbildi, tiek uzskatītas par pakļautām ekonomiskajai spriedzei (Centrālā statistikas pārvalde, 2015).

Minētos ikdienas izdevumus var uzlūkot kā Eiropā pieņemta pienācīga dzīves standarta minimumu, jo līdzās pamatvajadzībām tiek mērītas arī iespējas segt neparedzētus izdevumus, parasti neto minimālās mēnešalgas apmērā, un apceļot kaut vai dzimto zemi (aptaujā nav norādīts, vai domāts ceļojums uz ārzemēm vai nedēļu ilgs ceļojums savā zemē). Kaut arī pēc ekonomiskās krīzes ekonomiskās spriedzes rādītāji ievērojami uzlabojas ar katru gadu, tomēr tie labi parāda, ka iedzīvotāju ienākumi pret pienācīga dzīves standarta izmaksām joprojām ir pieticīgi, kā arī Rīgas rādītāji ir ievērojami labāki nekā citos reģionos (sk. 3. tabulu).

Vairāk nekā trešā daļa ridznieku, gandrīz puse Kurzemes un Pierīgas iedzīvotāju, bet Vidzemē, Zemgalē un Latgalē vairāk nekā puse iedzīvotāju joprojām sastopas ar ekonomisko spriedzi — tātd viņu ienākumi neļauj segt Eiropā pieņemta pienācīga dzīves standarta minimumu. Ja raugāties uz LIAS 2030 un NAP 2020 izvirzītajiem mērķiem vidusšķiras stiprināšanai, tad varam apgalvot, ka tur, kur ir ekonomiskā spriedze, nav vidusšķiras.

Nenodrošinātības noteikšanas metodoloģija: no ienākumiem uz vajadzību apmierināšanu

Tradicionālās metodes labklājības vai trūcīguma līmeņa mērīšanai apsekojumos balstās uz ienākumu līmeņa noteikšanu: parasti mājsaimniecībai, retāk — pašai personai, kura tiek aptaujāta. Kaut

gan šai pieejai ir šķietami universāls raksturs, tai ir nopietni ierobežojumi. Pirmais un būtiskākais ir tas, ka tā nesniedz pilnīgu informāciju par cilvēka un mājsaimniecības izdevumu struktūru un vajadzībām, arī ņemot vērā ienākumus uz katru mājsaimniecības locekli. Lai arī visiem cilvēkiem parasti jāiegādājas pārtika, jānosiedz komunālie maksājumi, jānorēķinās par medicīniskiem pakalpojumiem un zālēm, laiku pa laikam jāatjauno apģērbs un

mēbeles utt., šie izdevumi var būt krasi atšķirīgi atkarībā no respondenta un/vai mājsaimniecības konkrētiem dzīves apstākļiem un vajadzībām. Otrais iemesls ir tas, ka aptaujās cilvēki bieži vien nelabprāt atklāj savus vai savas mājsaimniecības ienākumus vai nenorāda tos ļoti precīzi, turklāt neatbildētības līmeņi jautājumiem par ienākumiem var sasniegt 25–30%. Šis apstāklis acīmredzami mazina ienākumu kā labklājības un nabadzības rādītāja ticamību. Piemēram, SUSTINNO aptaujā 29,5% respondentu nesniedza atbildi uz jautājumu par mājsaimniecības ienākumiem.

Cita pieeja, kuru pārstāv, piemēram, starptautiski izmantotais materiālās nenodrošinātības indekss, nabadzīgo personu īpatsvaru raksturo, ņemot vērā tādu personu īpatsvaru, kurām ir grūtības iegādāties noteiktas preces vai pakalpojumus, kā arī segt noteiktas izmaksas (sk. 111. lpp.). Lai gan šī pieeja fokusējas uz izdevumu struktūru un tādējādi ir būtisks solis uz priekšu salīdzinājumā ar ienākumu kā nodrošinātības rādītāja izmantošanu, arī tai piemīt noteikti ierobežojumi. Piemēram, ne visiem ir nepieciešams lietot vai turēt īpašumā vieglo automašīnu; tas pats sakāms par krāsu televizoru, kuru daudziem cilvēkiem arvien biežāk nomaina dators ar interneta pieslēgumu. Strīdīga izskatās arī komunālo maksājumu un kredītu iekļaušana vienā kategorijā, jo nepieciešamība segt komunālos maksājumus ir krietni izplatītāka nekā kredītu maksājumu segšana, turklāt kredītaistību apjoms un slogs var būtiski atšķirties pēc aizdevuma summas, kā arī atmaksāšanas termiņa, grafika un citiem nosacījumiem. Šajā indeksā nav iekļautas arī tādas pozīcijas kā jaunu apģērbu un apavu iegāde, nolietoto mēbeļu nomainīšana un remonta veikšana mājoklī — tie ir būtiski dzīves kvalitātes rādītāji.

Šajā rakstā tiek piedāvāta alternatīva pieeja nabadzības un sociālās atstumtības kvantitatīvai mērīšanai. Šim nolūkam izmantots SUSTINNO 2015. gada «Pētījuma par nabadzības un sociālās atstumtības riskiem» instrumentārijs (aptaujas anketa) un aptaujas dati. Pētījums tika vēlēts dažādu

4. tabula. Vidējie ienākumi dažādos deprivācijas līmeņos

Lietu skaits, ko mājsaimniecība var atļauties	0	1	2	3	4	5	6	7	8	
Grupai piederīgo respondentu skaits	Kopā: 1414	32	72	100	146	155	169	154	217	369
Vidējie ienākumi uz 1 mājsaimniecības locekli grupā, EUR*	Vid.: 329	193	182	211	263	279	318	360	373	415

* Ērtības labad noapaļots līdz veseliem eiro.

dzīves apstākļu un dzīves kvalitātes aspektu izzināšanai un aptvēra reprezentatīvu Latvijas iedzīvotāju izlasi ($n = 2007$).

Kā pārticības un nabadzības pamatrādītājs tiks aplūkotas respondentu atbildes uz virkni dihotomisko («jā/nē» formāta) jautājumu par to, vai visa viņu mājsaimniecība (neatkarīgi no cilvēku skaita) var atļauties izdevumus noteiktās jomās, kas aptver atpūtu, uzturu, mājokli, mājokļa iekārtu un stāvokli, apģērbus, sociālos kontaktus un komunikācijas tehniskās iespējas:

- 1) katru gadu vienu nedēļu doties brīvdienās ārpus mājām (neieskaitot palikšanu citā mājoklī (dārza mājā, vasarnīcā) vai pie draugiem/radiniekiem);
- 2) ēst gaļu, putnu gaļu vai zivis (vai līdzvērtīgu veģetāro ēdienu) katru otro dienu;
- 3) uzturēt mājokli pietiekami siltu;
- 4) nomainīt nolietotās mēbeles;
- 5) veikt dzīvokļa remontu, kad tas ir nepieciešams;
- 6) iegādāties jaunas drēbes (ne no lietotu preču veikala);
- 7) reizi mēnesī uzaicināt radus vai draugus uz pusdienām;
- 8) izmantot interneta pieslēgumu.

Summējot katra indivīda atbildes uz šiem astoņiem jautājumiem, ir veidojama summētā rangū skala (Spector, 1992), kuras rangi iekļauj vērtības no 0 (nevar atļauties neko no saraksta) līdz 8 (var atļauties visu no saraksta). Šie rangi parāda dažādus deprivācijas līmeņus (jo zemāks ir rangs, jo deprivētāka, proti, trūcīgāka, ir mājsaimniecība). Tai pašā laikā jāatzīst, ka šī skala vēl nesniedz priekšstatu par deprivāciju līmeņu savstarpējām atšķirībām — cik daudz lietu no saraksta būtu jāspēj atļauties mājsaimniecībai, lai (ne) uzskatītu to par deprivētu. Lai iezīmētu deprivācijas sliekšņus, jāatgriežas pie mājsaimniecības ienākumu līmeņa, kas iepriekš minētās augstās neatbildētības dēļ netiks izmantots kā pārticības un nabadzības rādītājs, taču to var izmantot kā ilustratīvu kritēriju deprivācijas līmeņu noteikšanai. Runa ir par mājsaimniecības ienākumu vidējo vērtību salīdzināšanu un to atšķirību statistiskā nozīmīguma izvērtēšanu.

Izkliedes analīzes rezultāti sniedz priekšstatu par katram deprivācijas līmenim atbilstošās grupas vidējiem ienākumiem (sk. 4. tabulu). Jāņem vērā, ka no 2007 aptaujas respondentiem saturiskās atbildes par savu ienākumu līmeni sniedza 1414 jeb 70% respondentu. Kopumā atšķirības grupu starpā ir statistiski nozīmīgas ($F = 32,77$; $p < 0,05$), taču tas vēl nerāda, vai atšķirību nozīmīgums ir spēkā katrai grupai salīdzinājumā ar visām pārējām. Lai to pārbaudītu, nepieciešams veikt izkliedes analīzes pēcanalīzes testus (*post-hoc tests*; viens no biežāk lietotajiem ir Bonferoni pēcanalīzes tests). 5. tabula atspoguļo, cik lielas atšķirības ienākumos (eiro) ir katrai mājsaimniecībai no visām pārējām, kā arī statistiskā nozīmīguma līmeņus katrai atšķirībai. Piemēram,

5. tabula. Izklīdes analīze: Bonferoni pēcanalīzes testu rezultāti*

Lietu skaits, ko māsaimniecība var atļauties	1	2	3	4	5	6	7	8
0. grupa	-11,559 1	17,7237 1	70,0355 1	86,1728	125,08	166,519	180,014	222,009
1. grupa		29,2828 1	81,5946 0,04	97,7318 0,003	136,639 0	178,078 0	191,573 0	233,568 0
2. grupa			52,3118 0,732	68,449 0,077	107,357 0	148,795 0	162,291 0	204,285 0
3. grupa				16,1373 1	55,0449 0,182	96,4835 0	109,979 0	151,974 0
4. grupa					38,9077 1	80,3463 0,002	93,8415 0	133,836 0
5. grupa						41,4386 1	54,9338 0,074	96,9286 0
6. grupa							13,4952 1	55,49 0,032
7. grupa								41,9948 0,17

* Statistiski nozīmīgi rezultāti izcelti treknrakstā.

iedzīvotāju grupa, kas nevar atļauties tēriņus nevienā no jomām, vidēji saņem par 11,56 eiro mazāk nekā grupa, kas var atļauties tēriņus kādā vienā jomā, taču šis atšķirības nav statistiski nozīmīgas. Tai pašā laikā 6. grupa ir par 80,34 eiro pārticīgāka nekā 4. grupa un šis atšķirības ir statistiski nozīmīgas ($p = 0,002$).

No 5. tabulas ir secināms, ka ne visiem iespējamiem grupu pāriem ir statistiski nozīmīgas atšķirības. Zīmīgi ir 0., 1. un 2. grupas gadījumi (respektīvi, 193, 182 un 211 eiro apmērā, turklāt 1. grupas vidējie māsaimniecības ienākumi uz vienu locekli ir nedaudz zemāki nekā visdeprivētākajai 0. kategorijai). Šīs grupas ir loģiski apvienot vienā, uzskatot tās sociālekonomisko situāciju par nelabvēlīgāko.

6. tabula. Grupu apvienojums piecu deprivācijas līmeņu kategorijās

Kategorijas	Grupas
Pirmā (māsaimniecība nevar atļauties 6–8 lietas no saraksta)	0., 1., 2.
Otrā (nevar atļauties 4–5 lietas no saraksta)	3., 4.
Trešā (nevar atļauties 3 lietas no saraksta)	5.
Ceturtā (nevar atļauties 1–2 lietas no saraksta)	6., 7.
Piektā (var atļauties visu no saraksta)	8.

Nākamās iespējamās kandidātes uz apvienošanu ir 3. un 4. grupa ar vidējiem mēneša ienākumiem 263 un 279 eiro uz vienu māsaimniecības locekli. To starpā nav statistiski nozīmīgu atšķirību, tai pašā laikā 3. un 4. grupa nozīmīgi atšķiras no 6., 7. un 8. grupas. Naudas izteiksmē tās atrodas tālu no 5. grupas, kuras vidējie ienākumi ir 318 eiro, tāpēc 3. un 4. grupa apvienojamas nākamajā līmenī, kas arī uzskatāms par nelabvēlīgu, lai gan mazākā mērā nekā 0., 1. un 2. grupu aptverošais.

5. grupai ir statistiski nozīmīgas atšķirības no 6., 7. un 8. grupas, kā arī ienākumu rādītājs (318 eiro) ir vistuvāk vidējai vērtībai (329 eiro). Tā apvieno māsaimniecības, kas var atļauties tēriņus piecās no astoņām jomām, un tas ir vērtējams kā vidējs labklājības (vai arī deprivācijas) līmenis. 6. un 7. grupa atbilst māsaimniecībām, kas nevar atļauties tēriņus divās vai vienā no astoņām jomām, un ir apvienojamas vidēji augstā labklājības līmeņa grupā. Visbeidzot, piekto un vislabāk situēto kategoriju veido 8. grupa, kurai piederīgi var atļauties tēriņus visās astoņās jomās. Kategoriju pārskats attēlots 6. tabulā.

Nabadzības un materiālās nenodrošinātības faktori: empīriskās liecības

Respondentu māsaimniecību materiālās nenodrošinātības analīzē pirmā būtiskā atziņa ir tā, ka deprivācijas rādītāji atšķiras ne tikai respondentu grupu, bet arī dažādu jomu starpā. Piemēram, gandrīz visi respondenti norāda, ka var atļauties uzturēt mājokli pietiekami siltu, tai pašā laikā veikt remontu, kad tas ir nepieciešams, var atļauties mazāk nekā puse respondentu. Runājot par izmaksām sociālo kontaktu uzturēšanai, 23% jeb nedaudz mazāk kā viena ceturtā daļa māsaimniecību nevar atļauties kaut reizi mēnesī uzaicināt radus vai draugus

7. tabula. Mājsaimniecību īpatsvars, kas var atļauties segt izmaksas noteiktās jomās (sk. sarakstu 119. lpp)

Indikatori	Īpatsvars	
1. Katru gadu vienu nedēļu doties brīvdienās ārpus mājām		46%
2. Ēst gaļu, putnu gaļu, zivis vai līdzvērtīgu veģetāro ēdienu katru otro dienu		82%
3. Uzturēt mājokli pietiekami siltu		95%
4. Nomainīt nolietotās mēbeles		45%
5. Veikt dzīvokļa remontu, kad tas ir nepieciešams		45%
6. Iegādāties jaunas drēbes		71%
7. Reizi mēnesī uzaicināt radus vai draugus uz pusdienām		77%
8. Interneta pieslēgums		84%

uz pusdienām. Nolietoto mēbeļu nomaiņšana arī ir problemātiska vairāk nekā pusei mājsaimniecību — to var atļauties vien 45% respondentu (7. tabula).

Kopumā materiālās nenodrošinātības un deprivācijas rādītājos iezīmējas būtiskas kvalitatīvas atšķirības. Trīs jomas, kurās ir lielākais deprivācijas risks, ir saistītas ar mājas iekārtošanu un remontēšanu, kā arī došanos ārpus mājām, piemēram, atvaļinājumā — šīs lietas var atļauties mazāk nekā puse mājsaimniecību. Otrā jomu grupa, kur deprivācijas rādītāji ir krietni zemāki, apvieno jauna apģērba iegādāšanos un sociālo kontaktu uzturēšanu — atrast resursus šo vajadzību apmierināšanai rada problēmas aptuveni ¼ mājsaimniecību. Samērā laba situācija ir ar uzturu un interneta pieslēgumu, kas mūsdienās acimredzot ir kļuvis par pārliecinošu dzīves pamata vajadzību — deprivēto skaits šajās jomās ir zem 20%, lai arī tas nav maz. Visbeidzot, pārliecinošs vairākums mājsaimniecību (95%) spēj uzturēt mājokli pietiekami siltu. Līdz ar to nākamais jautājums, kas izriet no ļoti nevienmērīgas vajadzību apmierinātspējas, ir tas, cik dažādu vajadzību apmierināšana korelē savā

8. tabula. Deprivācijas indikatoru korelācijas (sk. sarakstu 119. lpp)

Indikatori	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1.	1							
2.	0,3342	1						
3.	0,1688	0,3018	1					
4.	0,4936	0,3385	0,1683	1				
5.	0,4354	0,3289	0,1639	0,7017	1			
6.	0,4018	0,4332	0,2043	0,4817	0,4163	1		
7.	0,3715	0,4073	0,2464	0,3919	0,3665	0,4741	1	
8.	0,3057	0,3906	0,2341	0,287	0,2684	0,4216	0,3264	1

Piezīme: visi koeficienti ir statistiski nozīmīgi vismaz $p = 0,05$ līmeni. Stiprākās korelācijas izceltas treknrakstā.

starpā un vai tiešām var runāt par dažādu vajadzību «klasteriem» atkarībā no tā, cik liels vai mazs mājsaimniecību īpatsvars var segt to apmierināšanas izmaksas. Dziļāku ieskatu šajā jautājumā spēj sniegt korelāciju analīze, kurai tiks izmantots neparametriskais Spīrmena korelācijas koeficients, ņemot vērā indikatoru dihotomisko dabu (8. tabula).

No deprivācijas indikatoru korelācijas ir redzams, ka visciešāk savā starpā korelē 4. un 5. indikators, proti, nolietoto mēbeļu nomaiņšana un mājokļa remonta veikšana. Nākamie stiprākie koeficienti ir nolietoto mēbeļu nomaiņšanai un brīvdienu pavadīšanai ārpus mājām (0,49), un jaunu drēbju iegādei (0,48). Visvājāk savā starpā korelē 3. indikators (uzturēt mājokli pietiekami siltu) ar 4. un 5. indikatoru — zīmīgi, ka tie arī attiecas uz mājokļa uzturēšanu. Acimredzot regulāras iemaksas par siltuma uzturēšanu mājsaimniecībām grūtības nesagādā (to var atļauties 95%), atšķirībā no neregulāriem, toties būtiskiem tēriņiem atvaļinājumam ārpus mājām un par mēbeļu nomaiņu.

Nākamais solis ir aplūkot divdimensionālas sakarības deprivācijas līmeni, kurā iekļaujas svarīgākie sociāldemogrāfiskie mainīgie — dzimums, nodarbinātība, bērnu skaits mājsaimniecībā, izglītības līmenis un reģions, kurā atrodas respondenta mājsaimniecības dzīvesvieta. Šo mainīgo klāstā

9. tabula. Respondentu spējas segt izmaksas noteiktās jomās pēc izglītības līmeņa

Izglītības līmenis	Respondentu īpatsvars*, %	Labumu skaits, ko mājsaimniecība var atļauties (vid.)	Drošticamības intervāls
Pamata (8–9 klases)	7,7	4,4	3,98–4,82
Nepabeigta vidējā	4,5	5,4	4,96–5,87
Arodizglītība (arodskola bez vidējās izglītības)	4,6	4,0	3,52–4,53
Vidējā vispārīzglītojošā (11–12 klases)	15,7	5,2	4,97–5,46
Vidējā profesionālā/speciālā	32,1	5,2	5,00–5,35
Nepabeigta augstākā	8,2	6,1	5,79–6,38
Augstākā	25,4	6,3	6,11–6,42
Zinātniskais grāds	1,7	6,9	6,43–7,46

* Noapaļots līdz desmitdaļām.

var iekļaut arī ienākumus, taču analīzes rezultāti interpretējami piesardzīgi, ņemot vērā augstu neatbildētību uz jautājumu par ienākumiem.

Deprivācijas līmeņa atšķirības abiem dzimumiem ir nozīmīgas statistiski ($p = 0,02$), bet ne saturiski. Piemēram, pie 1. (deprivētākās) kategorijas, kura nevar atļauties 6–8 lietas, pieder 11,7% vīriešu un 12,4% sievietes, pie 3. kategorijas — 13,4% vīriešu un 14,1% sievietes, bet pie 4. kategorijas — 26% vīriešu un 26% sievietes. Dzimumu atšķirības ir ievērojamākas 2. jeb otrajā nabadzīgākajā kategorijā, kurā ir sievietes pārsvars (pie tās pieder 23,1% sievietes un 18,7% vīriešu) un 5. jeb vislabāk situētajā kategorijā, kurā savukārt ir vīriešu pārsvars (30,3% vīriešu un 24,3% sievietes). Jāsecina, ka dzimums nav starp galvenajiem nabadzību veicinošiem faktoriem.

Nodarbinātības sakarība ar deprivācijas līmeni ir gan saturiski, gan statistiski nozīmīga ($\chi^2 = 137,4$; $p < 0,001$), un datus redzamā aina atbilst sagaidāmajai atziņai — strādājošie retāk ieslīgst nabadzībā nekā nestrādājošie.

Piemēram, pie deprivētākās kategorijas pieder 6,8% strādājošo un 20,9% nestrādājošo, pie otras nabadzīgākās kategorijas — 17,9% un 26,6%. Atlikušajās kategorijās, kas atbilst labvēlīgākai sociālekonomiskai situācijai, vērojams strādājošo respondentu pārsvars, lai arī ne tik izteikts kā nestrādājošo prevalence 1. kategorijā. Piemēram, to respondentu vidū, kas norāda, ka var atļauties tērpinus visās astoņās jomās, ir 32,2% visu strādājošo respondentu un 18,2% visu nestrādājošo.

Izglītības līmenis tradicionāli tiek uzskatīts par tikpat svarīgu sociālekonomiskās nodrošinātības faktoru kā nodarbinātība, un abi šie faktori ir cieši saistīti viens ar otru. SUSTINNO pētījumā tiek izcelti astoņi izglītības līmeņi. Jāatzīmē, ka respondentu sadalījums pēc izglītības līmeņiem ir ļoti nevienmērīgs — ar vidējās profesionālās/speciālās (32,1%) un augstākās (25,4%) izglītības līmeņu pārsvaru un nelielu respondentu īpatsvaru zemāko izglītības līmeņu kategorijās. Spirmena rangu korelācijas koeficienta vērtība izglītības līmeņa un deprivācijas līmeņa sakarībai ir 0,25 ar statistisko nozīmīgumu $p < 0,005$. Kopumā tas liecina par sociālekonomiskās situācijas uzlabošanos, pieaugot izglītības līmenim. Lai uzskatāmāk attēlotu izglītības līmeņa un deprivācijas līmeņa sakarību, atgriezīsimies pie astoņu labumu saraksta un salīdzināsim, vidēji cik daudz dažādu labumu var atļauties respondenti atkarībā no izglītības līmeņa (9. tabula).

No tabulas redzams, ka pirmo triju izglītības līmeņu pārstāvji vidēji var atļauties 4–5 labumus no saraksta, respondenti ar vidējo vispārējo vai vidējo profesionālo/speciālo izglītību — 5 labumus, savukārt personas ar nepabeigtu un pabeigtu augstāko izglītību — vidēji 6–7 labumus. Ņemot vērā drošticamības intervālu pārklāšanos (pamatizglītība, nepabeigta vidējā izglītība un arodizglītība), redzams, ko šo triju grupu starpā nav statistiski nozīmīgu atšķirību. Zīmīgi, ka nepabeigtās vidējās izglītības grupas pārstāvjiem vidējā labumu skaita drošticamības intervāls pārklājas ar diviem salīdzinoši augstākiem līmeņiem — vidējo vispārīzglītojošo un vidējo profesionālo/speciālo izglītību. Tai pašā laikā jāpievērš uzmanība tam, ka nepabeigtās vidējās izglītības grupas pārstāvju ir ļoti maz (91 respondents jeb 4,5% no izlases), tās stāvoklis nav izplatīts vai tipisks (pārtrauktās izglītības dēļ), un šo iemeslu dēļ to nevar uztvert kā viendabīgu grupu ar labi paredzamām nodarbinātības un labklājības izredzēm. Iespējams, ka šīs grupas izpēte prasītu lielāku iedziļināšanos individuālajās dzīves gaitās ar kvalitatīvo pētniecības metožu palīdzību.

Vēl viens faktors, kas potenciāli var ietekmēt mājsaimniecības spējas atļauties noteiktus labumus, ir nepilngadīgo bērnu skaits ģimenē. No pirmā skatiena būtu loģiski pieņemt, ka nepieciešamība gādāt par nepilngadīgiem bērniem ir izaicinājums mājsaimniecību sociālekonomiskajai situācijai, līdz ar to var sagaidīt, ka mājsaimniecības bez nepilngadīgiem bērniem būs salīdzinoši labklājīgākas. Lai šo pieņēmumu pārbaudītu, salīdzināsim, cik vidēji

10. tabula. Respondentu spējas segt izmaksas noteiktās jomās pēc nepilngadīgo bērnu skaita mājsaimniecībā

Nepilngadīgo bērnu skaits mājsaimniecībā	Labumu skaits, ko mājsaimniecība var atļauties (vid.)	Drošicamības intervāls
Neviens	5,3	5,17–5,41
1	5,9	5,73–6,15
2 un vairāk	5,8	5,50–6,04

11. tabula. Respondentu spējas segt izmaksas noteiktās jomās (pēc reģiona)

Reģions	Labumu skaits, ko mājsaimniecība var atļauties (vid.)	Drošicamības intervāls
Rīga	5,9	5,75–6,04
Vidzeme	5,0	4,68–5,26
Kurzeme	5,1	4,78–5,33
Zemgale	5,5	5,18–5,79
Latgale	5,4	5,14–5,66
Pierīga	5,4	5,12–5,68

dažādu labumu var atļauties respondenti atkarībā no nepilngadīgo bērnu skaita mājsaimniecībā (10. tabula). Dati tomēr rāda, ka sākotnējais pieņēmums nav apstiprinājies. Pirmkārt, atšķirības pēc nepilngadīgo bērnu skaita nav saturiski nozīmīgas — tās svārstās ± 1 labuma robežās. Otrkārt, mājsaimniecībām bez nepilngadīgiem bērniem vidējais pieejamo labumu skaits ir nedaudz mazāks nekā pārējām divām grupām (ar vienu un vairākiem

12. tabula. Respondentu materiālās nodrošinātības kategoriju īpatsvars (pēc reģiona)

Kategorijas	Īpatsvars Rīgā*	Īpatsvars pārējā Latvijā
Pirmā (mājsaimniecība nevar atļauties 6–8 lietas no saraksta)	4,3	15,7
Otrā (nevar atļauties 4–5 lietas no saraksta)	18,8	22,3
Trešā (nevar atļauties 3 lietas no saraksta)	16,8	12,5
Ceturta (nevar atļauties 1–2 lietas no saraksta)	33,3	22,7
Piektā (var atļauties visu no saraksta)	26,8	27

* Īpatsvars Rīgai un pārējai Latvijai noapaļots līdz desmitdaļām.

bērniem). Treškārt, atšķirības starp mājsaimniecībām ar vienu un vairākiem bērniem ir minimālas un statistiski nenozīmīgas.

Latvijas specifika ar pilsētu un novadu izteikti nevienmērīgu attīstības līmeni un dinamiku diktē nepieciešamību salīdzināt dzīves līmeni raksturojošos rādītājus arī reģionālā griezumā. Reģionu atšķirības nešķiet izteiktākas par izglītības līmeņu atšķirībām, taču ir vēra ņemamas atziņas. Pirmkārt, pretēji vispārātajam pieņemumam, ka Latgale sociālekonomiskās situācijas ziņā ir problemātiskākais Latvijas reģions, vidējais labumu skaits, kuru var atļauties Latgali pārstāvošie respondenti, ir 5,4 — tas ir vienā līmenī ar Pierīgu un augstāk nekā vidējie rādītāji Vidzemē (5,0) un Kurzemē (5,1). Otra svarīga atziņa ir tāda, ka vienīgā statistiski nozīmīgā atšķirība, izmantojot iepriekš izklāstīto astoņu labumu skalu, ir starp Rīgu un pārējiem pieciem reģioniem, ņemot vērā drošicamības intervālus (turklāt Rīgai tie margināli pārklājas ar Zemgali, kura, pēc izveidotās skalas loģikas, materiālās un sociālās nodrošinātības ziņā ierindojas otrajā vietā aiz Rīgas).

Izmantojot šādu vienkāršotu pieeju, salīdzināsim dažādos deprivācijas līmeņos esošo mājsaimniecību īpatsvaru Rīgā un pārējās Latvijas reģionos, lietojot krustojuma tabulas metodi. Kopumā atšķirības ir statistiski

nozīmīgas ($\chi^2 = 72,77; p < 0,001$), taču no tabulas redzams, kuru deprivācijas līmeņu ieguldījums atšķirību tapšanā ir būtiskākais. Viskrasāk tās izpaužas, salīdzinot visnelabvēlīgāk situēto mājsaimniecību īpatsvaru Rīgā (4,3%) un pārējā Latvijā (15,7%), kur tas sasniedz gandrīz vienu sesto daļu mājsaimniecību. Otrajā vietā ierindojas atšķirības 4., salīdzinoši pārtikušajā kategorijā, kas var atļauties lielāko daļu no astoņiem labumiem – Rīgā tās īpatsvars ir viena trešā daļa, un tas pusotru reizi pārsniedz īpatsvaru pārējā Latvijā, kur tas nedaudz pārsniedz vienu piekto daļu. Tai pašā laikā interesanti, ka vislabāk situētā kategorija ir vienlīdz pārstāvēta Rīgā un pārējā Latvijā (26,8% un 27%).

Nabadzības un materiālās nenodrošinātības izpausmes: kuru vajadzību apmierināšana ir problemātiskāka?

Nabadzību un nenodrošinātību vērts aplūkot arī specifiskāk – pirmkārt, kā tā izpaužas samērā īsā laika posmā, un, otrkārt, kā izpaužas, risinot konkrētākus jautājumus vai problēmas (piemēram,

ārsta izrakstīto zāļu iegāde, bērnu mācībām nepieciešamā inventāra pirkšana vai kino kā atpūtas pasākuma apmeklējums). Šim nolūkam SUSTINNO pētījumā tika uzdots sērija specifisku jautājumu par to, vai pēdējo 12 mēnešu laikā no aptaujas veikšanas brīža respondentu mājsaimniecībā (ģimenē) ir bijušas noteikta veida situācijas, kas saistītas ar nespēju segt izdevumus par noteiktām vajadzībām (piemēram, nevarēja samaksāt par mājokļa īri). Jautājumi aptvēra pienācīgai dzīvei svarīgus pakalpojumus un aktivitātes, kas skar iztiku, mājokļa uzturēšanu, veselības aprūpi, kontaktus ar radniecīgiem un draugiem, bērnu izglītības vajadzības, kā arī atpūtas un kultūras vajadzības. Jautājums paredzēja četrus atbilžu variantus, kas parāda, vai respondents vienmēr varēja segt šos izdevumus vai 1–2 reizes vai 3 un vairāk reizes nevarēja segt šos izdevumus, vai arī viņam nebija nepieciešamības risināt attiecīgo problēmu (piemēram, ja mājsaimniecībā nav bērnu, tad nebija arī vajadzības pirkt mācībām nepieciešamo inventāru). Analīzes vienkāršības labad 2. un 3. variants tika apvienoti, lai kopumā raksturotu tādus gadījumus, kuros respondenta mājsaimniecība kaut reizi pārskata periodā nespēja segt izdevumus konkrētā situācijā. Respondentu atbilžu sadalījums attēlots 13. tabulā. Beidzamajā ailē attēlota attiecība starp to respondentu īpatsvaru, kuri kaut vienu reizi pēdējo 12 mēnešu laikā nespēja segt attiecīgos izdevumus, pret kopējo respondentu īpatsvaru, kuriem šāda vajadzība bija (aprēķinā neietverot respondentus, kuriem šādas vajadzības nebija). Piemēram, pirmajā apakšjautājumā 18,5% respondentu, kuriem bija nepieciešamība samaksāt par mājokļa īri, vismaz vienu reizi pēdējo 12 mēnešu laikā nevarēja to atļauties, jo $13,9 : (13,9 + 61,1) = 0,185$. Šajā aprēķinā netika ņemti vērā tie respondenti, kuri norādīja, ka viņiem nav bijusi šāda nepieciešamība (25%).

13. tabula. Respondentu iespējas segt izmaksas dažādu vajadzību apmierināšanai

Situācija, kas prasīja noteiktu izdevumu segšanu	Varēja samaksāt vienmēr, %	Nevarēja samaksāt vienu vai vairākas reizes, %	Nav bijusi nepieciešamība, %	Respondentu īpatsvars, kuriem izmaksas bija jāsedz, bet dažreiz to nevarēja, %
Jāsamaksā par mājokļa īri	61,1	13,9	25	18,5
Jāsamaksā par komunālajiem pakalpojumiem (siltumu, ūdeni, elektrību)	78,7	18,8	2,5	19,3
Jāiegādājas mājsaimniecībā nepieciešamās mēbeles (galds, gulta, krēsls u. tml.)	49,4	23,9	26,7	32,6
Jānomaksā parādi, lai tiktu atjaunota komunālo pakalpojumu sniegšana (elektrības, siltā ūdens padeve)	93,7	3,2	3,1	3,3
Jāiegādājas ārsta izrakstītās zāles	70	16,5	13,5	19,1
Jāsamaksā par ārsta noteiktajiem izmeklējumiem (analīzēm, pārbaudēm)	71,4	14,4	14,2	16,8
Jāizmanto dārgi pakalpojumi – jāapmeklē zobārsts vai zobu higiēnists	57,8	27,4	14,8	32,2
Jānopērk ikdienā nepieciešamie pārtikas produkti	87,8	10,5	1,7	10,7
Jānopērk mājsaimniecībā nepieciešamās lietas (mazgāšanas līdzekļi, sikais inventārs)	85,9	12,3	1,8	12,5
Jāapmeklē frizieris	77,2	15,9	6,9	17,1
Jānopērk bērnam pedagogu prasītais inventārs vai mācību līdzekļi (bērnu dārzā un/vai skolā)	39,7	2,6	57,7	6,1
Jāsamaksā par izglītības iestāžu organizētajām ekskursijām, koncertu un izrāžu apmeklējumiem	40,0	4,1	55,9	9,3

Situācija, kas prasīja noteiktu izdevumu segšanu	Varēja samaksāt vienmēr, %	Nevarēja samaksāt vienu vai vairākas reizes, %	Nav bijusi nepieciešamība, %	Respondentu īpatsvars, kuriem izmaksas bija jāsedz, bet dažreiz to nevarēja, %
Jāapciemo radnieki citā pašvaldībā Latvijā un jāsedz transporta pakalpojumi (biļetes, degviela)	61,3	24,3	14,4	28,4
Jāapciemo tuvi draugi citā pašvaldībā Latvijā un jāsedz transporta pakalpojumi (biļetes, degviela)	60,7	24,8	14,5	29,0
Jāsvin dzimšanas diena vai vārda diena sev vai kādam ģimenes loceklim	74,5	20,0	5,5	21,2
Jāapmeklē kino, teātra izrāde vai koncerts	57,1	32,4	10,5	36,2

Pētījumā bija svarīgi noskaidrot, kāds īpatsvars cilvēku nespēj apmierināt vienu vai otru dzīves nepieciešamību, kas tiek uzlūkota par normu mūsdienu sabiedrībā.

13. tabulā ir identificējamas jomas, kurās visvairāk cilvēku sastopas ar grūtībām segt attiecīgās izmaksas. Pirmajā vietā ierindojas kultūras joma — vairāk nekā trešdaļai (36,3%) respondentu, kuriem bijusi šāda vajadzība, nācies atteikties no nodoma apmeklēt kino, teātra izrādi vai koncertu naudas trūkuma dēļ. Visai augsti rādītāji bija arī mājāsaimniecībā nepieciešamo mēbeļu iegādei (32,6%) un zobārsta vai zobu higiēnista apmeklēšanai — šīs pozīcijas nevarēja atļauties gandrīz viena trešā daļa respondentu. Trešajā vietā ierindojās grūtības uzturēt sociālos kontaktus — gandrīz 30% respondentu, kuriem bija šāda vajadzība vai vēlme, nevarēja apciemot radniekus vai draugus citā pašvaldībā Latvijā transporta pakalpojumu (biļešu, degvielas) dārdzības dēļ. Vienai piektajai daļai respondentu (21,2%) bija jāatsakās no nodoma svinēt dzimšanas dienu vai vārda dienu sev vai kādam ģimenes loceklim naudas trūkuma dēļ. Gandrīz tikpat liels īpatsvars aptaujāto (19,1%) nevarēja atļauties ārsta izrakstītās zāles vai samaksāt par komunālajiem pakalpojumiem (19,3%). Kā redzams, finansiālie ierobežojumi būtiski iedragā dažāda veida vajadzību apmierināšanu — tas attiecas uz garīgām, medicīniskām, mājokļa uzturēšanas un labiekārtošanas vajadzībām, kā arī uz sociālo saišu uzturēšanu. Vislabvēlīgākā situācija ir inventāra vai mācību līdzekļu iegādes jomā (izmaksu segšanas grūtības radušās 6,1% respondentu) un komunālo pakalpojumu izmaksu segšanā (3,3%). Pētījumā lietotā metode neļauj izprast, kā cilvēki sabalansē savas vajadzības un nosaka

izdevumu prioritātes, tam būtu nepieciešama padziļināta izpēte. Tomēr aptaujas rezultātu analīze liek domāt, ka cilvēki ļoti rūpīgi apsver izdevumu prioritātes — komunālie maksājumi ir jāsedz, jo var atslēgt pakalpojumu, bet vecās mēbeles var arī nenomainīt, jo no tā nekas sliktas nenotiek; bērnu izglītībā nepieciešamie izdevumi ir jāsedz, lai bērns iekļautos izglītības sistēmā un klases kolektīvā, bet personiskās vajadzības, kā tālāk dzīvojošu radu un draugu apciemošana, var arī atlikt; pie friziera ir jāiet, jo uz darbu jādodas sakoptā izskatā, kamēr pie zobārsta vai zobu higiēnista var arī neaiziet, ja vien nav patiešām liela nepieciešamība utt. Kopumā jāsecina, ka nabadzībai un materiālai nenodrošinātībai piemīt multidimensionāla ietekme, kas pasliktina nevis kādu vienu vai divas jomas, bet gan cilvēku dzīves kvalitāti reizē vairākos veidos un virzienos.

Secinājumi: nabadzību veicinošo faktoru daudzdimensionālā ietekme

Šajā rakstā pamatota nepieciešamība apzināt alternatīvas pieejas nabadzības, sociālās atstumtības un materiālās nenodrošinātības mērīšanai. Tradicionālās

pieejas, kas raugās uz šo problemātiku caur ienākumu prizmu, neļauj ņemt vērā iedzīvotāju (mājsaimniecību) faktisko izdevumu struktūru un tās atbilstību ienākumiem; turklāt cilvēki ne vienmēr precīzi norāda savus ienākumus apsekojumos un aptaujās, kā arī neatbildētības rādītāji ir visai augsti, sasniedzot 25–30%. Kā līdzvērtīgu un nepieciešamu papildinājumu pētnieki iesaka lietot indikatorus, kas raksturo izdevumu struktūru, piemēram, lūdzot respondentiem norādīt, vai viņi var atļauties segt izmaksas noteiktās jomās (piemēram, pirkt un/vai uzturēt noteiktas lietas vai samaksāt par pakalpojumiem). Arī šai pieejai piemīt zināmi riski, jo neviens izmaksu saraksts nebūs pilnīgs un ideāls. Līdz ar to izdevumu indikatori papildināmi ar jautājumiem, kas raksturo finansiālo vai materiālo grūtību iestāšanos specifiskākās jomās īstermiņa vai vidējā termiņa periodos — piemēram, pēdējo 12 mēnešu laikā. *Tikai kombinējot vairākas pieejas materiālās (ne)nodrošinātības un sociālās iekļaušanās identificēšanai, ir iespējams adekvāti izvērtēt nabadzības un sociālās atstumtības izplatību un riskus.*

SUSTINNO datu deskriptīvā analīze liecina, ka 47,1% jeb gandrīz puse mājsaimniecību nevar atļauties trīs vai vairāk no astoņām pozīcijām, kuras pētnieki izvēlējās kā pienācīgu mūsdienu dzīves līmeni raksturojošas un kuras daļēji pārklājas ar materiālās nodrošinātības standarta rādītājiem. Savukārt to mājsaimniecību īpatsvars, kas nevar atļauties četras vai vairāk pozīcijas no šī saraksta, ir 33,9%. Balstoties uz šiem rādītājiem, aptuveni viena trešā daļa Latvijas mājsaimniecību atzīstamas par nabadzīgām, un vēl 13,2% atrodas riska zonā. No vienas puses, iekļaujot spēju segt izdevumus par jaunu apģērbu, nevis spēju veikt remontu, kad tas ir nepieciešams, situācija

būtu šķietami labāka — jo gan SUSTINNO aptaujas, gan Centrālās statistikas pārvaldes apsekojumu dati rāda, ka aptuveni 70% iedzīvotāju nav grūtību iegādāties jaunu apģērbu. No otras puses, apģērbs ir pamata nepieciešamība, tāpat kā ēdiens un mājoklis, kamēr iespējas savu mājokli labiekārtot un uzturēt estētiskā kārtībā jau liecina par dzīves kvalitāti. Ja Latvija vēlas nostiprināt stabilu vidusšķiru, tad izvēlētie rādītāji labāk parāda mūsu attālumu no šī mērķa nekā klasiskie materiālās nenodrošinātības rādītāji.

Ir jāapzinās, ka *nespējai segt noteiktas izmaksas ir komplekss un lavīnveidīgs efekts*. Piemēram, nespējot samaksāt par ārstēšanu, medicīniskiem izmeklējumiem vai zālēm, cilvēkam pasliktinās veselība, kā rezultātā viņš var daļēji vai pilnīgi zaudēt darbspēju un piemērotību darba veikšanai, bet ilgtermiņā tas var nozīmēt darba zaudēšanu un vēl krasāku ienākumu samazināšanos un nespēju segt vairākas citas izmaksas. Citos iespējamajos scenārijos riskus veselībai rada arī nespēja vai ierobežotā spēja samaksāt par komunālajiem pakalpojumiem (siltumu, ūdeni, elektrību) vai iegādāties pārtiku, savukārt nespēja uzturēt sociālos kontaktus ar līdzcilvēkiem, kā arī apmeklēt sabiedriskas kultūras aktivitātes var sekmēt psiholoģisku problēmu rašanos, sociālo izolāciju un marginalizāciju.

Deprivācijas prognozēšanai jāaptver arī tās saistība ar svarīgākajiem sociāldemogrāfiskajiem faktoriem. Datu analīze parādīja, ka būtisku atšķirību starp vīriešu un sieviešu materiālo nenodrošinātību nav, kā arī bērnu skaits ģimenē nav nozīmīgs faktors. Šie secinājumi atšķiras no datiem par nabadzības riskam pakļauto iedzīvotāju īpatsvaru dažādās sociāldemogrāfiskajās grupās un māsaimniecībās, tāpēc saistība starp ienākumiem un māsaimniecību vajadzībām un izdevumu struktūru prasītu papildu izpēti. Savukārt tādi faktori kā nodarbinātība un izglītība rada nozīmīgas materiālā nodrošinājuma atšķirības (šāda sakarība parādās arī citos pētījumos, kā iedzīvotāju ienākumu un dzīves apstākļu apsekojumos (Centrālā statistikas pārvalde, 2016; 2017b)). Piemēram, pie nabadzīgākās kategorijas pieder ap 7% strādājošo un viena piektā daļa nestrādājošo, savukārt to respondentu vidū, kuru māsaimniecība var atļauties tēriņus visās astoņās jomās, atrodami 32,2% visu strādājošo un mazāk nekā 20% visu nestrādājošo respondentu. Individīdi ar salīdzinoši augstāku izglītības līmeni ir labāk nodrošināti (Spīrmena $\rho = 0,25$; $p < 0,01$) — vidējie nodrošinātības rādītāji personām ar augstāko izglītību ir visai labvēlīgi (var segt izmaksas 6 no 8 definētajām jomām), kamēr indivīdi ar pamatzglītību un arodizglītību ir visvairāk pakļauti nabadzības riskam. Reģionālā griezumā pastāv acīmredzama plaša starp Latvijas reģioniem, sevišķi starp galvaspilsētu Rīgu un pārējo Latviju. Piemēram, nabadzīgākajai kategorijai Rīgā ir piederīgi tikai 4,3% māsaimniecību, bet pārējos Latvijas reģionos — vairāk nekā 15%. Nabadzību veicinošie faktori neiedarbojas izolēti, atrauti cits no cita, bet mēdz cits citu pastiprināt — šī iemesla dēļ, piemēram, cilvēki ar salīdzinoši zemu izglītības līmeni, kas

dzīvo samērā nabadzīgā reģionā, saskaras ar lielāku nabadzības risku nekā tādi paši cilvēki Rīgā vai arī citu reģionu iedzīvotāji ar augstāko izglītību.

Kaut gan nabadzības rādītāji pēc sociālajiem transfertiem ir ievērojami zemāki nekā pirms tiem (piemēram, 2014. gadā pirms sociālajiem transfertiem nabadzības riska indekss bija 40,9%, kā rāda Centrālās statistikas pārvaldes dati (2016)), SUSTINNO pētījumā konstatētie materiālās nenodrošinātības un dažādu vajadzību apmierināšanas rādītāji liecina, ka iedzīvotāji ar zemākajiem ienākumiem var nodrošināt tikai pamata vajadzības minimālā līmenī un materiālā deprivācija ir nevis dziļa, bet katas-trofāla. Tas nozīmē, ka patlaban saņemtais sociālais atbalsts nav pietiekošs, lai nodrošinātu kaut vai minimālu pienācīgas dzīves līmeni. Minimālie sociālās palīdzības sliekšņi ir zemi un ilgstoši nav tikuši pārskatīti, kā arī to apjoms nav zinātniski pamatots (Labklājības ministrija, 2014a). Arī Pasaulē Bankas eksperti ir norādījuši, ka Latvijā minimālā ienākuma atbalsts ir neadekvāti zems un turklāt ar pārāk zemu pārklājumu (The World Bank, 2013). Eiropas Parlaments ir aicinājis dalībvalstis ieviest minimālā ienākuma sliekšni pat 60% no ienākumu mediānas valstī, lai panāktu, lai minimālais ienākums būtu pietiekama aizsardzības sistēma marginalizētām un mazaizsargātām personām (Eiropas Parlaments, 2010).

2017. gada vasarā pieņemtā nodokļu reforma varētu būt leģendāra tieši ar to, ka pirmo reizi Latvijas neatkarības vēsturē kopš 1991. gada ir pieņemti nopietni nodokļu atvieglojumi cilvēkiem ar zemiem ienākumiem un progresīva iedzīvotāju ienākumu nodokļa likme. Tomēr jautājums par zinātniski pamatota minimālā ienākumu līmeņa noteikšanu un ar to saistītās iespējas saņemt adekvātu sociālo palīdzību joprojām paliek plānu un diskusiju līmenī. Garantētā minimālā ienākuma (GMI) apjoms 2005. gadā tika noteikts 29,88 eiro, 2010. gadā tas tika palielināts līdz 56,91 eiro, bet jau 2013. gadā samazināts līdz 49,80 eiro mēnesī. Turklāt GMI pabalsta vidējais apmērs, ko saņem persona mēnesī, 2005. gadā bija tikai 15,74 eiro un 2016. gadā tikai 38 eiro mēnesī (Celmiņa, 2017). Sliekšnis trūcīgas personas ienākumu līmenim kopš 2005. gada gan ir dubultojies (2005. gadā tas bija 56 eiro, kopš 2009. gada tas ir noteikts 128,06 eiro uz cilvēku māsaimniecībā), tomēr joprojām tas nav saistīts ar aprēķiniem par iztikas minimuma patēriņa groza vai pienācīgas dzīves līmeņa nodrošinājumu, kā arī nav saistīts ar ienākumu mediānu valstī, kaut arī trūcīgas personas ienākumu līmenim atbilst 83 000 personu jeb 5% iedzīvotāju. Labklājības ministrijas Sociālās iekļaušanas politikas koordinācijas komitejas materiālos var atrast priekšlikumu noteikt minimālā ienākuma līmeni un trūcīgas personas ienākuma līmeni kā 40% no ricībā esošā ienākuma mediānas, kas atbilstoši 2016. gada vērtībai vienam ekvivalentajam patērētājam māsaimniecībā bija 188,00 eiro. GMI līmeni plānots noteikt kā ½ no trūcīgas personas ienākumu līmeņa jeb 20% no ienākumu mediānas, kas attiecīgi būtu

94,00 eiro (Celmiņa, 2017). Kaut arī tas neatbilst Eiropas Savienības rekomendācijām par minimālo ienākumu līmeni sekmīgai nabadzības apkarošanai un sociālās kohēzijas veicināšanai, tas tomēr būtu būtisks progress. Pat šie pieticīgie soļi atbilstoši Labklājības ministrijas aprēķiniem prasītu virs 30 miljoniem papildu finansējuma ik gadu. Acīmredzot arī tādēļ šie priekšlikumi tālāk valdībā netiek atbalstīti un koncepcija par minimālā ienākumu līmeņa noteikšanu netiek īstenota tajā laikā grafikā, kas tika sākotnēji paredzēts un 2014. gadā Ministru kabinetā apstiprināts. Jāuzsver, ka sociālās aizsardzības izdevumi Latvijā ir vieni no zemākajiem Eiropas Savienībā — 2015. gadā vidēji Eiropas Savienības valstīs sociālajai aizsardzībai atvēlēja 19,2%, kamēr Latvija tikai 11,5% no IKP (Platais, 2017).

Kaut arī kopumā labklājības rādītāji valstī uzlabojas un gandrīz puse valsts iedzīvotāju var atļauties segt izdevumus, kas raksturo pienācīgas dzīves līmeni, apmēram trešā daļa saskaras ar nopietniem ierobežojumiem, bet piektā daļa — ar smagiem ierobežojumiem. Šī situācija prasa kompleksus risinājumus. Valsts sociālās un ekonomiskās politikas plānošanā lielāka nozīme būtu pievēršama nabadzības, materiālās nodrošinātības un sociālās iekļaušanās novērtēšanai, ņemot vērā ne tikai mājsaimniecību ienākumus un nodarbinātības intensitāti, bet arī izdevumu struktūru un spēju segt izmaksas par pakalpojumiem un aktivitātēm dažādās jomās (mājokļa, izglītības, veselības, kultūras u. c.). Šāda pieeja ļautu nākotnē veidot un pielietot elastīgākus risinājumus, piemēram, pabalstu un atvieglojumu formā (tai skaitā nodokļu atvieglojumu), ļaujot aizvietot ienākumu līmeni kā tradicionāli formālu kritēriju ar rādītājiem, kas pilnīgāk un arī objektīvāk atspoguļo mājsaimniecību un indivīdu sociālekonomiskās vajadzības un iespējas tās apmierināt. Ņemot vērā nodarbinātības, izglītības un arī reģionālās dimensijas ietekmi uz nodrošinātību, valstij būtu jāpildveido un jāattīsta izglītības iegūšanas iespējas, kā arī iespējas pārkvalificēties tiem, kas ilgstoši nevar atrast iegūtajai izglītībai, prasmēm un dotībām atbilstošu darbu. Nodrošinot šādas iespējas, īpaša uzmanība būtu pievēršama Latvijas reģioniem, jo tikai tā var sekmēt Latvijas sabiedrības un tautsaimniecības līdzsvarotu un ilgtspējīgu attīstību. Visbeidzot, ņemot vērā Latvijas demogrāfisko situāciju, būtu jāveido un jāīsteno tāda politika (tai skaitā plaši lietojot nemonetāros līdzekļus, piemēram, attīstot atbilstošu infrastruktūru), kas cilvēkiem ļautu palikt Latvijā un veicinātu izvēlēties par savu dzīvesvietu ne tikai Rīgu un Pierīgu, ļautu dibināt ģimēni un atļauties bērņus, neuztraucoties par iespējām nodrošināt sev un bērņiem visu pienācīgai dzīvei nepieciešamo.

Izmantotie avoti

- ANO *Vispārējā cilvēktiesību deklarācija* (1948). Pieņemta un pasludināta ar Ģenerālās Asamblejas 1948. gada 10. decembra 217. A (III) rezolūciju. Izgūts no <http://www.tiesibsargs.lv/tiesibu-akti/ano-dokumenti/ano-vispareja-cilvektiesibu-deklaracija/>
- Buchanan, A. (2005). Equality and Human Rights. *Politics, Philosophy and Economics*, 4(1), 69–90. <https://doi.org/10.1177/1470594X05049436>
- Celmiņa, E. (2017). *Plāns minimālo ienākumu sistēmas pilnveidošanai*. Sociālās iekļaušanas politikas koordinācijas komitejas materiāli 2017. gada 21. aprīļa sēdē. Rīga: Labklājības ministrija. Izgūts no http://www.lps.lv/uploads/docs_module/4_Pl%C4%81ns_minim%C4%81lo_ien%C4%81kumu_atbalsta_sist%C4%93mas_pilnveido%C5%A1nai.pdf
- Centrālā statistikas pārvalde (2015). *Ekonomiskā spriedze. Terminu skaidrojums*. Izgūts no <http://www.csb.gov.lv/statistikas-temas/termini/ekonomiska-spriedze-36070.html>
- Centrālā statistikas pārvalde (2017a). *Definīcijas. Monetārās nabadzības, ienākumu nevienlīdzības indikatori (EU-SILC apsekojums)*. Izgūts no <http://www.csb.gov.lv/statistikas-temas/metodologija/nabadzibas-ienakumu-nevienlidziba-36833.html>
- Council of the European Union (2004). *Joint report by the Commission and the Council on social inclusion*, 7101/04 C.F.R. Brussels, 5 March 2004. Retrieved from http://ec.europa.eu/employment_social/soc-prot/soc-incl/final_joint_inclusion_report_2003_en.pdf
- Eiropas Parlaments (2010). *Minimālā ienākuma nozīme nabadzības apkarošanā un integrējošas sabiedrības attīstības veicināšanā Eiropā*. Rezolūcija apstiprināta ar Eiropas Parlamenta 2010. gada 20. oktobra lēmumu (2010/2039(IN1)). Izgūts no <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/LV/ALL/?uri=CELEX:52010IP0375>
- Gordon, D., Levitas, R., Pantazis, C., Patzios, D., Payne, S., Townsend, P., ... Williams, J. (2000). *Poverty and social exclusion in Great Britain*. York: Joseph Rowntree Foundation.
- Hazans, M. (2012). Latvijas darba tirgus krīzes laikā. No A. Oslunds, V. Dombrovskis, *Kā Latvija pārvarēja finanšu krīzi* (254.–264. lpp.). Rīga: Ekonomistu apvienība 2010.
- Helmane, I. (2017). *Vai vidējā alga raksturo labklājību?* Latvijas Vēstneša portāls, 07.09.2017. Izgūts no <http://m.lvportals.lv/visi/viedokli/289543-vai-videja-alga-raksturo-labklajibu/>
- Labklājības ministrija (2014a). *Koncepcija par minimālā ienākuma līmeņa noteikšanu*. Ministru kabineta 2014. gada 30. oktobra rīkojums Nr. 619. Izgūts no http://www.lm.gov.lv/upload/sociala_ieklausana/koncepcija_fin.pdf
- Labklājības ministrija (2014b). *Nacionālais sociālais ziņojums*. Izgūts no www.lm.gov.lv/upload/sociala_aizsardziba/.../nsr_2014_latvia_fin2.pdf

- Labklājības ministrijas Sociālās iekļaušanas un sociālā darba politikas departaments (2016). *Valsts statistikas pārskatu kopsavilkums. Pārskati par sociālajiem pakalpojumiem un sociālo palīdzību novada/republikas pilsētas pašvaldībā 2015. gadā*. Izgūts no <http://www.lm.gov.lv/text/3400>
- Lāce, T. (2012). *Sociālā atstumtība Latvijā*. Rīga: Zinātne.
- Lehtinen, A. R., Varjonen, J., Raijas, A., & Aalto, K. (2011). *Reference budgets for the decent minimum standard of living*. National Consumer Research Centre. Working papers 132. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/259772177_What_Is_the_Cost_of_Living_Reference_Budgets_for_a_Decent_Minimum_Standard_of_Living_in_Finland
- Oslunds, A., & Dombrovskis, V. (2012). *Kā Latvija pārvarēja finanšu krīzi*. Rīga: Ekonomistu apvienība 2010.
- Pārresoru koordinācijas centrs (2012). *Latvijas Nacionālais attīstības plāns 2014.–2020. gadam*. Apstiprināts ar 2012. gada 20. decembra Latvijas Republikas Saeimas lēmumu. Izgūts no http://www.varam.gov.lv/lat/pol/ppd/ilgtsp_att/?doc=13858
- Platais, J. (2017). *Ilgtspēja un publiskais sektors*. Ekspertu diskusija par publiskā sektora ilgtspēju. 2017. gada 6. jūnijs. Rīga: Fiskālās disciplīnas padome. Izgūts no <http://fdp.gov.lv/diskusija-par-publiska-sektora-ilgtspeju>
- RAIM (2017). *Datu izguves un analīzes rīki*. Reģionālās attīstības indikatoru modulis. Rīga: Valsts reģionālās attīstības aģentūra. Izgūts no <http://raim.gov.lv>
- Saeima (2010). *Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030. gadam*. Apstiprināts ar 2010. gada 10. jūnija Latvijas Republikas Saeimas lēmumu. Izgūts no http://www.latvija2030.lv/upload/latvija2030_saeima.pdf
- Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. New York: Anchor Books.
- Spector, P. E. (1992). *Summated rating scale construction: an introduction*. Newbury Park: Sage Publications.
- Suter, C., & Iglesias, K. (2005). Relative Deprivation and Well-being: Switzerland in a Comparative Perspective. In H. Kriesi, P. Farago, M. Kohli & M. Zarin-Nejadan (Eds.), *Contemporary Switzerland* (pp. 9–37). London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230523586_2
- United Nations (1995). *Report of the World Summit for Social Development*. A/CONF.166/9. Copenhagen, Denmark, 6 to 12 March 1995. Retrieved from <http://www.un.org/documents/ga/conf166/aconf166-9.htm>
- United Nations (2015). *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. A/RES/70/1. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. Retrieved from <http://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>
- United Nations Conference on Environment & Development (1992). *AGENDA 21*. Rio de Janeiro, Brazil, 3 to 14 June 1992. Retrieved from <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>

- Wilkinson, R., & Pickett, K. (2010). *The Spirit Level: Why Greater Equality Makes Societies Stronger*. New York: Bloomsbury Publishing.
- Walker, R. (2014). *The Shame of Poverty*. Oxford: Oxford University Press.
- The World Bank (2013). *Latvia: Who is Unemployed, Inactive or Needy? An Assessment of Post-Crisis Policy Options*. Retrieved from <http://www.lm.gov.lv/text/2562>

Datu avoti

- Centrālā statistikas pārvalde (2016). *Ienākumi un dzīves apstākļi Latvijā 2015. gadā*. Statistisko datu krājums. Rīga. Izgūts no <http://www.csb.gov.lv/dati/e-publikacijas/ienakumi-un-dzives-apstakli-latvija-2015-gada-44193.html>
- Centrālā statistikas pārvalde (2017b). *Ienākumi un dzīves apstākļi Latvijā 2016. gadā*. Statistisko datu krājums. Rīga. Izgūts no <http://www.csb.gov.lv/dati/e-publikacijas/ienakumi-un-dzives-apstakli-latvija-2016-gada-45988.html>
- Centrālā statistikas pārvalde (2017c). *2017. gada 1. ceturksni bezdarba līmenis Latvijā bija 9,4%*. Izgūts no <http://www.csb.gov.lv/notikumi/2017-gada-1-ceturksni-bezdarba-limenis-latvija-bija-94-46617.html>
- Centrālā statistikas pārvalde (2017d). *Darba samaksa – mēneša vidējā bruto darba samaksa. 1. ceturksnis*. Datubāze. Izgūts no http://data.csb.gov.lv/pxweb/lv/Sociala/Sociala_ikgad_dsamaksa/DS0040_euro.px/table/tableViewLayout2/?rxid=cdbc978c-22bo-416a-aacc-aa650d3e2ceo
- Centrālā statistikas pārvalde (2017e). *DSG07. Strādājošo mēneša vidējā darba samaksa republikas pilsētās un novados (bruto, EUR). Darba samaksa*. Datubāze. Izgūts no http://data.csb.gov.lv/pxweb/lv/Sociala/Sociala_ikgad_dsamaksa/DS0070_euro.px/table/tableViewLayout2/?rxid=cdbc978c-22bo-416a-aacc-aa650d3e2ceo
- Centrālā statistikas pārvalde (2017f). *SDG05. Strādājošo mēneša vidējā darba samaksa Latvijas reģionos (bruto, EUR). Darba samaksa*. Datubāze. Izgūts no http://data.csb.gov.lv/pxweb/lv/Sociala/Sociala_ikgad_dsamaksa/DS0050_euro.px/table/tableViewLayout2/?rxid=cdbc978c-22bo-416a-aacc-aa650d3e2ceo
- Centrālā statistikas pārvalde (2017g). *NIG15. Nabadzības riska indekss Latvijas reģionos pēc vecuma un dzimuma (%)*. Monetārās nabadzības un ienākumu nevienlīdzības indikatori. Datubāze. Izgūts no http://data.csb.gov.lv/pxweb/lv/Sociala/Sociala_ikgad_monetara_nab/NIG150.px/?rxid=cdbc978c-22bo-416a-aacc-aa650d3e2ceo
- Eurostat (2016). *People at risk of poverty or social exclusion*. Retrieved from http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/People_at_risk_of_poverty_or_social_exclusion

Nabadzības strupceļš: grūtību akumulācija un risinājumu meklējumi sieviešu pieredzes stāstos

Latvijas attīstības stratēģiskie mērķi ietver viziju par Latviju kā plaukstošu valsti, kurā aktīvi un atbildīgi pilsoņi var īstenot savus mērķus un justies droši (Saeima, 2010). Ekonomika lēnām atkopjas pēc krīzes, un pēdējos divus gadus vērojams algu kāpums daudzos tautsaimniecības sektoros. Banku ekonomisti prognozē arī turpmāku mēnešalgu kāpumu (*lsm.lv* ziņu redakcija, 2017). Tomēr ekonomiskā izaugsme neskar visas iedzīvotāju grupas vienādā mērā un Latvijā joprojām vērojams augsts nabadzības riskam pakļauto iedzīvotāju īpatsvars — 2015. gadā Latvijā nabadzības riskam bija pakļauti 21,8% iedzīvotāju (Jeb 424 tūkstoši). Bet mājsaimniecībās, kurās bērnus audzina tikai viens no vecākiem, nabadzības riskam 2015. gadā bija pakļauti pat 34,4% iedzīvotāju (Centrālā statistikas pārvalde, 2017). Jāatzīmē, ka viena vecāka ģimenēs un daudz bērnu ģimenēs nabadzības un sociālās atstumtības rādītāji ilgstoši ir ievērojami augstāki nekā vidējie rādītāji Latvijā. Ko nozīmē dzīvot ar ierobežotiem līdzekļiem mūsdienu sabiedrībā, kas vērsta uz izaugsmi un patēriņu? Kā trīs un vairāk bērnu vecāki un vecāki, kuri bērnus audzina vieni, sabalansē visas vajadzības? Šajā grāmatas nodaļā tiks padziļināti pievērsta uzmanība sievietēm, kurām ir zema izglītība un kuras audzina bērnus vienas vai kopā ar problemātiskiem partneriem, — viņas var uzlūkot kā sevišķi ievainojamu sociālu grupu. Mērķis ir saprast ilgstošu grūtību situācijas veidošanos šo sieviešu dzīvē, analizēt ikdienas ierobežojumus, to pārvarēšanas stratēģijas un iespējas, aplūkojot arī sieviešu pieredzi par saņemtās sociālās palīdzības un pakalpojumu atbilstību vajadzībām.

Pievērsties tādu jaunu sieviešu pieredzes izpētei, kuras ir nonākušas ilgstošās grūtībās un kurām ir bērni, rosina ne tikai problēmas sociālā aktualitāte, bet arī sabiedrībā pastāvošie aizspriedumi. Valstīs, kurās sociālajā jomā tiek īstenota neolibērālā politika, kā Lielbritānijā, pastāv uzskats, ka nabadzīgie ir slinki, alkohola vai narkotiku atkarīgi un savtīgi izmanto sociālo pabalstu sistēmu (Fahmi & Pemberton, 2012). Kaut arī Latvijā vēl nesen vairums cilvēku uzskatīja, ka nabadzība pastāv tādēļ, ka sabiedrība nav taisnīgi izveidota, tomēr pēdējos gados parādās tendence pieaugt to cilvēku īpatsvaram, kuri uzlūko nabadzību kā sekas cilvēku slinkumam un gribasspēka trūkumam, — no 20% 2010. gadā līdz jau 27% 2013. gadā. Sevišķi šādi uzskati dominēja sabiedrības augšējā slānī — jaunu, izglītotu un turīgu vīriešu vidū (Rasnača & Niklass, 2013). Latvijā vairākus gadus pat Labklājības ministrijas ierēdņi pauda uzskatu, ka daudziem nabadzībā dzīvojošiem cilvēkiem ir izveidojusies atkarība no pabalstiem un viņi negrib strādāt (Rizga, 2012). Šādā sabiedriskās domas kontekstā, kad lēmumus pieņemošā sabiedrības daļa ir tendēta vainot grūtībās nonākušos, ir grūti pieņemt efektīvus lēmumus nabadzības mazināšanai un pārvarēt plaīsu starp politikā deklarētiem mērķiem un reālu rīcību, lai mazinātu nabadzību un sociālo atstumtību. Kaut arī neformālās sarunās un intervijās ar pašvaldību sociālajiem darbiniekiem

apstiprinās, ka ikkatrā pašvaldībā ir atsevišķi cilvēki un pat ģimenes, kuras patiešām dod priekšroku bezdarbībai, to nevar attiecināt uz vairumu grūtībās nonākušo cilvēku. 2013. gadā Pasaules Bankas eksperti veica rūpīgu kvantitatīvu sociālās palīdzības analīzi un atklāja, ka vairums palīdzības saņēmēju to saņem vienu reizi, īsu laika posmu, palīdzība nav pieejama visiem, kuriem tā nepieciešama, ir nepietiekošā apjomā. Tātad nav iespējams runāt par atkarību no pabalstiem un sociālās palīdzības kā par dominējošu tendenci (The World Bank, 2013). Padziļināta grūtībās nonākušo cilvēku pieredzes analīze var palīdzēt labāk saprast situācijas iemeslus un sekas un mazināt iepriekš minētos aizspriedumus.

Nepieciešamība pievērsties grūtību personiskās pieredzes analīzei ir saistīta arī ar apsvērumu, ka sociālās problēmas gan publiskā diskursā, gan sociālās politikas diskusijās un zinātniskos pētījumos pārsvarā tiek aplūkotas, balstoties uz kvantitatīvajiem rādītājiem. Par to var pārlicināties, caurskatot publikācijas zinātnisko žurnālu datubāzēs, sociālās politikas dokumentus un Latvijas Republikas Labklājības ministrijas pasūtītus pētījumus, kā arī virsrakstus Latvijas interneta ziņu portālos (kā izņēmums jāmin «Re:Baltica» veidotie pētnieciskās žurnālistikas materiāli). Līdzīgi kā citur (Fahmi & Pemberton, 2012), Latvijā ir maz pievērstas uzmanība pašiem grūtībās nonākušajiem cilvēkiem, viņu skaidrojumam par sarežģījumu iemesliem un pieredzei par dzīvi nabadzībā un sociālajā atstumtībā. Tomēr personiskās balss sadzirdēšana var palīdzēt labāk saprast, ka aiz statistikā minētajiem cipariem ir konkrētas dzīves, un var sniegt labāku izpratni par to, ko nozīmē dzīve ar ļoti ierobežotiem līdzekļiem uz izaugsmi un patēriņu vērsta sabiedrībā.

Personiskās pieredzes padziļināta analīze aktualizē arī svarīgu ētisku jautājumu. Vairāki autori (Fahmy & Pemberton, 2012; Walker, 2014) norāda, ka jēdzieni «nabadzība» un «sociālā atstumtība» paši par sevi ir aizvainojoši un ka cilvēki, kurus zinātnieki un dominējošā sabiedrības daļa šādi klasificē, nekad nelieto šādus apzīmējumus, kad runā par sevi. To parāda arī 1998. gadā Latvijā tapušais plašais pētījums par nabadzību (Dudwick et al., 1998). Kā norāda Roberts Volkens (*Robert Walker*), dzīve nabadzībā ir grūta, bet vēl grūtāk ir to zināt un atzīt. Tiek norādīts, ka dzīve ar ierobežotām iespējām bagātās sabiedrībās ir daudz grūtāka, vispārējās labklājības kontekstā ir daudz grūtāk saglabāt pašcienu savās acīs un saņemt cieņpilnu attieksmi no citiem. Apzīmējumus «nabags» un «sociāli atstumts» islaicīgās vai ilgstošās grūtībās nonākušie cilvēki uztver kā pazemojošus un stigmatizējošus (Walker, 2014).

Varam pieņemt, ka, lietojot jēdzienus «nabadzība» un «sociālā atstumtība» savos tekstos, zinātnieki šādi turpina uzturēt stigmatizējošu diskursu. Nabadzības objektivizācijas valoda ir raksturīga visiem kvantitatīvajiem pētījumiem un arī daudziem kvalitatīvajiem pētījumiem, kuri pievēršas grūtībās nonākušo cilvēku pieredzes analīzei (Fahmy & Pemberton, 2012; Walker et al.,

2008; Walker, 2014). Tikai daži autori (piemēram, Martilla et al., 2013) par šīm asajām sociālajām problēmām raksta, respektējot pētījuma dalībnieku pašcienu un dodot balsi šai mērķgrupai. Tādēļ centīšos nelietot stigmatizējošu valodu diskusijā par to, kā tiek pieredzēta ilgstoša grūtību akumulācija un dzīve ar ierobežotiem līdzekļiem.

Savā ikdienas dzīvē mēs pamatā saskaramies ar cilvēkiem, kuriem ir līdzīgi sociālie un ekonomiskie apstākļi. Kaut arī Latvijā gandrīz trešdaļa iedzīvotāju ir pakļauti nabadzības vai sociālās atstumtības riskam, vairumam sabiedrības šādas pieredzes nav, un veidojas tendence uzskatīt, ka nabadzības cēloņi meklējami cilvēku slinkumā, nevis sabiedrības un ekonomiskās sistēmas uzbūvē. Tomēr Nobela prēmijas laureāts ekonomikā Jozefs Stiglits (*Joseph Stiglitz*), kurš padziļināti analizējis nevienlīdzības un ekonomiskās izaugsmes saistību, parāda tieši sistēmas lomu un uzskata, ka kopš apmēram 1980. gada ekonomiskā izaugsme vairs nenozīmē nevienlīdzības mazināšanos, un tas liek domāt, ka iedzīvotāju ienākumu limenis ir drīzāk saistīts ar viņu vietu konkrētajā sistēmā, nevis kādām personiskām īpašībām. Viņš arī pamato, ka mūsdienās nevienlīdzība ir nevis kapitālisma ekonomikas sekas, bet gan pieņemto politiku rezultāts, jo kapitālisma ekonomika darbojas līdzīgi visur, tomēr ASV tā rada augstāku ienākumu nevienlīdzību nekā Eiropas valstīs (Stiglitz, 2015). Atsaucoties uz kolēģu Džona Hilsa (*John Hills*) un Leina Kenvērtija (*Lane Kenworthy*) veiktiem pētījumiem, Pols Koplands (*Paul Copeland*) un Marija Dalī (*Mary Daly*) uzsver, ka neoliberālās ekonomikās ar salīdzinoši lielu zemu prasmju un slikti atalgotu pakalpojumu sektoru (kā Lielbritānijā) dalība darba tirgū automātiski nemazina nabadzību (Copeland & Daly, 2012). Arī Latvijā situācija ir līdzīga — nabadzības un materiālās deprivācijas rādītāji ir augstāki par vidējiem ES, kamēr māsasaimniecību īpatsvars ar zemu nodarbinātības intensitāti ir zem ES vidējā (Eurostat, 2016). Arī, savstarpēji salīdzinot Eiropas valstis, Skandināvijā nabadzības un sociālās atstumtības riskam pakļauto iedzīvotāju īpatsvara rādītāji ir zemāki nekā ES vidējie (pat zem 20%), savukārt no bijušās PSRS ietekmes zonas valstīm šie rādītāji ir zemi tikai Slovēnijai, Slovēnijai un Čehijai (arī zem 20%) (Eurostat, 2016). Tas liek domāt par labklājības valsts modeļa efektivitāti ienākumu pārdalē un nabadzības mazināšanā.

Atgriežoties pie Latvijas situācijas, dažas grupas ir vairāk ievainojamas (*vulnerable*) nekā citas, un salīdzinājumā ar 2007. gadā veiktu plašu pētījumu par bezdarba un sociālās atstumtības iemesliem un ilgumu (Rungule et al., 2007) tādas tās ir jau gadiem — kā seniori (sevišķi tie, kuri dzīvo vieni), bezdarbnieki, cilvēki ar zemu izglītību, viena vecāka ģimenes un daudz bērnu ģimenes. Piemēram, 2014. gadā nabadzības riskam bija pakļauti 37% viena vecāka māsasaimniecību, 34,5% māsasaimniecību, kurās divi pieaugušie audzina trīs un vairāk bērnus, 55% bezdarbnieku (Centrālā statistikas pārvalde, 2016). Kā jau minēju, šajā nodaļā padziļināti pievērsīšos tikai vienas specifiskas

ievainojamo cilvēku grupas pieredzei — jaunām sievietēm ar bērniem, kuras pieder pie viena vecāka ģimenēm vai daudz bērnu ģimenēm, turklāt kombinācijā ar zemu izglītību, bezdarbu vai nodarbinātību tā saucamajos strupceļa darbos. Viens no nodaļas uzdevumiem ir parādīt, ka nabadzības un sociālās atstumtības augstie rādītāji gan ļauj identificēt problēmu izplatību, tomēr tikai personīgās balss uzklauššana palīdz saprast problēmu veidošanos un trūkuma negatīvo seku dziļumu tā skarto cilvēku dzīvēs, kā arī dziļāk izprast stigmatizācijas negatīvos efektus un smagos apstākļos nonākušo cilvēku centienus normalizēt savu dzīvi, vismaz stāstījumā.

Vispirms aplūkošu izpratni par nabadzību un sociālo atstumtību pētījumos, pēc tam iepazīstināšu ar konkrētā pētījuma metodoloģiju un tālāk pievērsīšos sieviešu pieredzes stāstu analīzei.

Nabadzības un sociālās atstumtības objektivizācijas diskurss un personiskās pieredzes balss būtiskums

Izpratne par nabadzību un sociālo atstumtību ir laika gaitā mainīga, un pat mūsdienu sociālajās zinātnēs trūkst vienprātības par to definēšanu, tāpat kā nav vienprātības par nabadzības cēlo-

ņiem — vai nabadzību pamatā rada strukturāli faktori sabiedrības uzbūvē vai personiskas neveiksmes dzīves gaitā (Lāce, 2012; Walker, 2014). Divas galvenās jomas, kas definē šos jēdzienus, ir zinātne un politika. Turklāt tam, kā šos jēdzienus definē politikā, ir ļoti konkrētas sekas attiecībā uz to, ko valstu valdības dara, lai problēmu risinātu.

Aplūkojot politisko dimensiju, Eiropas attīstības plānošanas dokumentā «Eiropa 2020. Stratēģija gudrai, ilgtspējīgai un integrējošai izaugsmei» pirmo reizi sociālie mērķi uzskatīti par tikpat svarīgiem kā ekonomiskie un ierādīta būtiska loma nabadzības mazināšanai (Eiropas Komisija, 2010). Kopš 2010. gada pirmo reizi ES vēsturē attīstības plānošanā nabadzības un sociālās atstumtības mazināšana ir kļuvusi par nozīmīgu kvantitatīvu sociālu mērķi — līdz 2020. gadam plānots par 20 miljoniem samazināt to cilvēku skaitu, kuriem draud nabadzība. Ne tikai Latvijā, bet arī Eiropas Savienībā ilgstoši ticis uzskatīts, ka «ekonomiskā izaugsme un jaunas darbavietas automātiski radīs lielāku sociālo kohēziju» (Copeland & Daly, 2012, p. 274), tādēļ atbalsts sociālas Eiropas idejai ir liels sasniegums.

Sociālās politikas kontekstā izmērāmi nabadzības un sociālās atstumtības rādītāji ir izšķiroši svarīgi, jo ļauj uzskatāmi sekot līdzi situācijai. Ņemot vērā nabadzības jautājuma nozīmīgo lomu politikā, valstis atbalsta regulāru statistikas datu vākšanu, un arī sociālajās zinātnēs vairums pētījumu ir balstīti tieši uz kvantitatīvo datu analīzi, pievēršoties nabadzības un sociālās atstumtības riska līmeņa, dinamikas un sociālā sadalījuma novērtējumam (Fahmy & Pemberton, 2012). Dažkārt pētījumu loma ir rosināt diskusiju par

atbilstošākiem kritērijiem nabadzības mērīšanā un interpretācijā un gan drīz vienmēr — sniegt rekomendācijas politikas veidotājiem. Diemžēl šāds skatījums nedod dziļāku izpratni par dzīves trajektorijām, kuru rezultātā cilvēki nonāk grūtībās, ne arī palīdz saprast, ko nozīmē dzīve ar ierobežotiem līdzekļiem un ierobežotām iespējām iekļauties sabiedrībā.

Nabadzības jēdziens vēsturiski ticis saistīts ar ienākumu nepietiekamību, kā arī ar finanšu un materiālo resursu trūkumu (Lāce, 2012). Ienākumu nepietiekamība kā nabadzības novērtējuma kritērijs tiek uzskatīts par pārāk viendimensionālu, kas nespēj parādīt daudzveidīgās problēmas, to savstarpējo saikni un ierobežojumus, ar ko saskaras cilvēki, kuriem ir nepietiekoši ienākumi. Diskusijās par nabadzības mērīšanu pētnieki Kristofers Vilans (*Christopher T. Whelan*) un Bertrāns Metrs (*Bertrand Maître*) uzdod interesantu jautājumu saistībā ar pieeju mērit nabadzību kā ienākumu nepietiekamību — ko īsti parāda tradicionālais relatīvās nabadzības mērījums, lietojot kā nabadzības kritēriju 60% no ienākumu mediānas valstī? Piemēram, tūkstošgades sākumā nabadzības rādītāji Latvijā bija daudz augstāki nekā Dānijā, kur savukārt bija vieni no zemākajiem nabadzības rādītājiem Eiropā. Ja šos pašus rādītājus pārreķinātu atbilstoši kā pirktspējas paritāti (*purchasing power standards* — PPS), tad parādītos ievērojami lielākas atšķirības, jo Latvijas rādītājs ir 2300 PPS, kamēr Dānijai — 10 200 PPS. Autori apgalvo: kaut arī nabadzības riska sliekšnis ir vērtīgs rādītājs un kaut ko liecina par relatīvās nabadzības izplatību katrā atsevišķā valstī, tas neko daudz neatklāj par ekonomiskajām atšķirībām starp valstīm un tiem ierobežojumiem, ar ko nabadzībai pakļautie iedzīvotāji saskaras konkrētajā valstī (Whelan & Maître, 2005b). Starp citu, Eiropas dzīves kvalitātes pētījumā tika secināts, ka Latvijā kvintile (20%) iedzīvotāju ar augstākajiem ienākumiem saskaras ar lielākām materiālām grūtībām nekā Dānijā kvintile iedzīvotāju ar zemākajiem ienākumiem (Eurofound, 2012). Tas nozīmē, ka svarīgs ir gan ienākumu apjoms māsaimniecībā, gan tas, ko par šo naudu iespējams iegādāties. Bet vissvarīgākais ir vispārējais labklājības līmenis valstī — turīgākās valstīs arī trūcīgāko iedzīvotāju ienākumi ir pietiekoši, lai nodrošinātu dzīves pamatvajadzības un noteiktu dzīves kvalitāti, kamēr mazāk labklājīgās valstīs pat turīgākie iedzīvotāji var sastapties ar grūtībām nodrošināt pamatvajadzības un noteiktu dzīves kvalitāti.

Tālāk pievērsīšos nabadzības un sociālās atstumtības jēdziena aplūkojumam un to daudzdimensionālā rakstura izpētei, kas ir būtisks jautājums gan nabadzības kvantitatīvā mērīšanā, gan kompleksu grūtību pieredzes kvalitatīvā analizē. Nabadzības un sociālās atstumtības jēdzienu robežas ir neskaidras un lielā mērā pārklājas, tomēr sociālā atstumtība tiek uzlūkota kā plašāks jēdziens, kurā uzsvērtā nabadzības sociālā dimensija un sociālo attiecību kvalitāte (Lāce, 2012). Nabadzības un sociālās atstumtības daudzdimensionālā izpratne ir balstīta uz skatījumu, ka nabadzība un sociālā atstumtība ir dažādu resursu deprivācija, kas neļauj dzīvot tādu dzīvi, kādu sabiedrības

vairākums pieņem par normālu. Kompleksa pieeja nabadzības dimensiju izpētē ietver ienākumu nepietiekamību, materiālo deprivāciju un psiholoģisko labbūtību (Walker, 2014, p. 21). Daudzdimensionālajā pieejā tiek ņemta vērā arī veselība un pieeja pakalpojumiem (Whelan & Maitre, 2012, citēts pēc Walker, 2014), pieeja tiesībām, iespējām un resursiem (Todman et al., 2009, citēts pēc Walker, 2014), kā arī mājokļa un apkaimes apstākļi (nabadzīgāki cilvēki parasti dzīvo degradētās un nedrošās apkaimēs) (Walker, 2014). Visi šie ierobežojumi ir savstarpēji saistīti un pastiprina cits citu, kavējot pilnvērtīgi iekļauties sabiedrības dzīvē (piemēram, saņemt atbalstu, informāciju vai izmantot kontaktus, kas palīdzētu atrast darbu). Jāņem vērā arī nabadzības psiholoģiskā dimensija — kā sabalansēt visas vajadzības (savas, ģimenes locekļu, draugu, darba devēja), ja ir nepietiekoši resursi. Uz deprivāciju balstīta nabadzības izpratne pievēršas arī rīcībspējas trūcumam un dažādu kapitāla formu trūcumam (Ansari et al., 2012; Hick, 2014). Gan nabadzība, gan sociālā atstumtība ir saistītas ar zemu dzīves standartu (resursu, tiesību, labumu un pakalpojumu nepietiekamību), kas nopietni ierobežo cilvēka iespējas darboties ekonomikas, sociālajā, kultūras un politikas laukā (Levitas, 2007, citēts pēc Bak & Larsen, 2015). Šāda kompleksa pieeja ir izmantota pētījumā, kurā veikti plaši aprēķini par ekonomisko ievainojamību un tās saistību ar sociālo kohēziju, izmantojot Eiropas dzīves kvalitātes pētījuma datus (Whelan & Maitre, 2005b). Pētnieki secinājuši: kaut arī ekonomiski ievainojamu personu ir vairāk ekonomiski nabadzīgos iedzīvotāju klasteros, tomēr asākas atstumtības problēmas izjūt iedzīvotāji ekonomiski turīgākos klasteros. Tas lielā mērā apstiprina tēzi, ka būt trūcīgam starp bagātiem ir grūtāk.

Kopsavelkot materiālā nenodrošinātība un sociālā atstumtība tiek operacionalizētas izmērāmos rādītājos, lai izmēritu to izplatību sabiedrībā un izstrādātu sociālās politikas instrumentus, kas to mazinātu un ļautu noteikt kritērijus, kuros gadījumos kādi sociālās aizsardzības pasākumi būtu piemērojami. Kvantitatīvajiem skatījumiem tomēr ir viens būtisks trūkums — tie savā veidā nostiprina nabadzības stigmatizāciju, neņem vērā grūtībās nonākušo cilvēku pašcieņu, kā arī šādā pieejā trūkst individuālo dzīves situāciju dziļas izpratnes un grūtībās nonākušo cilvēku pašu redzējuma.

Nabadzības materiālās, sociālās, psiholoģiskās sekas ikdienas pieredzē un to, kāda ir trūkuma subjektīvā nozīme, — šos retāk pētītos jautājumus var izprast tikai ar kvalitatīvām pētījumu metodēm (Fahmy & Pemberton, 2012). Arī R. Volkers uzskata, ka nabadzības izpētē vairāk jāņem vērā nabadzības psiholoģiskā dimensija, sevišķi nabadzības un kauna saistība. Autors uzskata, ka tieši kauna dziļāka izpratne varētu palīdzēt izskaidrot nabadzības noturīgumu un tās novēršanas politiku zemo efektivitāti. Tiek uzskatīts, ka sabiedrība ierosina kaunu un indivīds to akceptē un pieredz kā spēcīgu negatīvu emociju, kas rada bezspēcības un sociālās atsvešināšanās sajūtu, kas kopumā atņem rīcībspēju (Walker, 2014). Ar nabadzību saistītais kauns ir

sevišķi intensīvs individuālistiskās un uz tirgu orientētās sabiedrībās, kurās cilvēka ekonomiskā veiksmē nosaka personisko identitāti un sociālo statusu. Kaut arī nabadzības materiālās izpausmes ir ļoti atšķirīgas valstīs ar dažādu labklājības līmeni, nabadzības subjektīvā uztvere ir līdzīga — cilvēki nevar dzīvot atbilstoši savām un citu gaidām un priekšstatiem par normālu dzīvi. Nabadzības pieredzei raksturīga sajūta ir nespēja būt labiem partneriem, vecākiem, draugiem, pilsoņiem (Walker, 2014; Fahmy & Pemberton, 2012). Noteikti varu piekrist R. Volkeram (2014), ka nabadzības raksturs un pieredze ir sociāli konstruēti un pamatā visur tos nosaka morāles spriedums, kas materiālo resursu esamību saista ar sociālajām gaidām.

Personiskās pieredzes un balss nozīme kļūst svarīga arī skatījumā uz nabadzību kā cilvēktiesību jautājumu, kur pašcieņai un varas attiecībām ir ierādīta svarīga loma. Pašcieņas (*dignity*) svarīgums ir saistīts ne tikai ar nabadzības riska sliekšņa un sociālās aizsardzības minimuma noteikšanu, bet arī ar tādu pieeju pakalpojumu un palīdzības sniegšanā, kas nepazemo palīdzības saņēmējus. Šis jaunais ietvars uzsver spēju stiprināšanu (*empowerment*) un līdzdalību, nediskriminēšanu un vienlīdzību (Walker, 2014). Šāds skatījums sasaucas ar ebreju filozofa Avišai Margalita (*Avishai Margalit*) skatījumu par cienījamu sabiedrību (*decent society*) — cienījama sabiedrība ir tāda, kuras institūcijas nepazemo to pakļautībā esošos cilvēkus un kuras pilsoņi nepazemo cits citu. Cienījamā sabiedrībā ir iespējams dzīvot bez pazemojumiem un ar cieņu (Margalit, 1996, citēts pēc Rasnača & Niklass, 2013).

Tomēr salīdzinoši maz ir pētījumu, kuru autori aplūko personisko pieredzi par dzīvi ar ierobežotiem līdzekļiem un izturas jūtīgi pret pētījuma dalībnieku pašcieņu. Eldins Fāmi (*Eldin Fahmy*) un Saimons Pemberton (*Simon Pemberton*) pētījumā par nabadzību un sociālo atstumtību Lielbritānijas laukos parāda grūtības, ar kurām ikdienā saskaras intervētie cilvēki, un nabadzības stigmatizējošās sekas. Piemēram, publiskās administrācijas pazemojošo sistēmu, kas palīdzības sniegšanu pasniedz drīzāk kā labdarības dāvanu vai disciplinējošu varu nekā cilvēka pamattiesības uz sociālo aizsardzību. Pētnieki arī parāda spēcīgo subjektīvo vainas, kauna un bezvērtības apziņu, kas sasaucas ar citu pētnieku novēroto (Fahmy & Pemberton, 2012; Martilla et al., 2013). Tajā pašā laikā pētnieki turpina lietot zinātniskajā literatūrā plaši pieņemtos nabadzības un sociālās atstumtības jēdzienus, kaut arī atzīst tos par stigmatizējošiem. Savukārt Zviedrijas zinātnieku komanda Anneli Martilas (*Anneli Marttila*) vadībā ir pētījusi ilgstošos sociālās palīdzības saņēmējus Stokholmā un viņu dzīves gājumu. Pētnieki secina, ka gandrīz visiem ir viena vai divas pamatproblēmas (problēmas vecāku ģimenē, mācīšanās problēmas, mentālās veselības problēmas u. c.), kuras nav tikušas pienācīgi risinātas, sekmējot lejupejošas spirāles veidošanos un grūtību akumulāciju dzīves gaitā (Marttila et al., 2013). Analizējot personiskās stratēģijas un pretestību grūtību akumulācijai, pētnieki secina, ka intervētie cilvēki

mēģina risināt savas problēmas un saglabāt kontroli pār savu dzīvi, kā arī ir saņēmuši individuālus pakalpojumus un palīdzību. Diemžēl tā ir bijusi pārāk islaicīga un fragmentāra, lai būtu efektīva. Pētnieku ieskatā palīdzībai un atbalstam būtu jābūt ilgstošam, personalizētam un vispusīgam, vienlaicīgi gan uzlabojot labklājību un pašvērtējumu, gan sniedzot iespēju iegūt tālāku izglītību un veicināt nodarbinātību. Šo pētījumu raksturo arī ļoti jūtīga attieksme pret pētījuma dalībnieku pašcieņu un subjektīvo pieredzi, nabadzības un sociālās atstumtības jēdzieni praktiski netiek lietoti, tādā veidā neturpinot pētījuma dalībnieku stigmatizāciju (Marttila et al., 2013).

Šajā rakstā lietošu Karstena Kronborga Baka (*Carsten Kronborg Bak*) un Jergena Elma Larsena (*Jorgen Elm Larsen*) skatījumu uz nabadzību kā sociālās šķiras (strukturālu nosacījumu) un individuālās biogrāfijas kombināciju (Bak & Larsen, 2015). Ņemot vērā A. Martilas un kolēģu pieeju, pievērsīšu uzmanību pētījuma dalībnieču pamatproblēmām un grūtību akumulācijai dzīves gaitā. Ievērošu daudzdimensionālu skatījumu uz nabadzību un sociālo atstumtību, pievērsot uzmanību ienākumiem, materiālajiem apstākļiem, mājokļa apstākļiem, sociālajai iekļautībai, pieejai pakalpojumiem un resursiem, rīcībspējai un psiholoģiskajai labbūtībai. Pievērsīšu uzmanību arī cieņam un pašcieņas jautājumiem.

Grūtību personiskās pieredzes izpētes metodoloģija

Pētījums veikts valsts pētījumu programmas «SUSTINNO 2014–2017» ietvaros. Pētījuma laikā 2015. gadā tika veikta reprezentatīva Latvijas iedzīvotāju aptauja

($n = 2007$) un ierakstītas 25 dzīvesstāsta intervijas ar cilvēkiem, kuri pārstāv dažādas ievainojamas sociālas grupas un kuriem ir atšķirīgas grūtību pieredzes (pensijas un pirmspensijas vecuma cilvēki, invalīdi, bezdarbnieki, strādājošo nabadzībai pakļauti cilvēki, viena vecāka ģimenes, daudz bērnu ģimenes, jaunieši ar zemu izglītības līmeni). Biogrāfiskā metode ļauj padziļināti aplūkot grūtībās nonākušo cilvēku ikdienas dzīves pieredzi, personiskās izvēles dzīves gaitā, ģimenes un plašāku sociālo kontekstu, ļauj analizēt ciešo un vājo sociālo saišu lomu, resursu pieejamību un rīcībspēju to izmantojumā, kā arī ļauj izprast sociālās palīdzības saņēmēja skatpunktu un saņemtā atbalsta pietiekamību ievainojamības pārvarēšanai. Jāatzīmē, ka atsevišķa pētījuma vērts ir jautājums par tiem cilvēkiem, kuri atrodas tuvu nabadzības riska līnijai vai nekvalificējas sociālās palīdzības un pakalpojumu saņemšanai, bet kuriem atbalsts grūtību pārvarēšanai būtu nepieciešams un ļautu situāciju normalizēt ar mazākiem ieguldījumiem no valsts puses, nekā tas būtu tajā brīdī, kad krīze jau ir smaga un ilgstoša.

Lai padziļināti izpētītu personīgo pieredzi, pētījumā tika iesaistīti arī studenti, veidojot ciešāku sasaisti starp zinātni un augstāko izglītību.

Dzīvesstāsta intervijas ierakstījuši projekta pētniece Anžela Jurāne-Brēmane, socioloģijas maģistra studiju un kultūras un sociālās antropoloģijas bakalaura un maģistra studiju studenti 2015. gadā, kā arī dažas intervijas studenti veikuši 2016. gadā. Intervēto cilvēku izvēlē kritērijs bija sastapšanās ar grūtiem materiāliem apstākļiem un iespēja tikt pakļautiem nabadzības un sociālās atstumtības riskam. Kopumā ierakstītas un mācību procesā analizētas vairāk nekā 40 dzīvesstāsta intervijas, bet projekta datubāzē iekļautas tikai tās intervijas, kuru dalībnieki ir piekrituši savu stāstu izmantot arī pētījuma vajadzībām.

Šajā pētījumā padziļinātai analīzei izvēlēti četru sieviešu dzīvesstāsti, kuru stāstītājām ir nepabeigta pamatizglītība vai nepabeigta vidējā izglītība, divi vai vairāk bērnu un komplicētu partnerattiecību pieredze (partnera alkohola atkarība vai vardarbība ģimenē). Lai nodrošinātu pētījuma dalībnieču anonimitāti, analīzes aprakstā ir minēts tikai dalībnieču vecums, ģimenes stāvoklis, bērnu skaits un vecumgrupa, pētījuma dalībniecēm piešķirti pseidonīmi, nav minēti citu personu vārdi, kā arī netiek norādītas citas identificējošas pazīmes. Piemēram, minēts tikai dzīvesvietas tips, nodarbošanās sektors u. tml. Atsevišķi dzīves apstākļu un grūtību raksturojumi tiek sniegti, taču tie visumā raksturo tipiskās iezīmes līdzīgās situācijās nokļuvušu sieviešu pieredzē.

Vispirms sniegšu vispārīgu pētījuma dalībnieču situāciju raksturojumu. Divas pētījuma dalībnieces (turpmāk saukšu viņas par Annu un Mariju) dzīvo ar partneriem, vienai ir trīs skolas vecuma bērni, un otrai ir četri pirmsskolas vecuma bērni, abas nestrādā algotu darbu. Divas pētījuma dalībnieces (turpmāk saukšu viņas par Ritu un Lindu) bērnus audzina vienas, vienai ir divi, un otrai ir pieci bērni, abām bērni ir pirmsskolas un pamatskolas vecumā. Abas strādā par apkopējām, jo šo darbu var savienot ar rūpēm par bērniem, kaut arī tas ir maz atalgots un neļauj pakāpties virs nabadzības riska sliekšņa. Ciematos dzīvojošajām pētījuma dalībniecēm (Annai un Lindai) piemājas saimniecība ir būtisks atspajds, kā arī abas sievietes izmanto iespējas veikt dažādus gadījuma darbus, lai uzlabotu ģimenes materiālo situāciju. Tikai vienai sievietei no četrām ir bijusi laimīga bērnība un pašas izveidotā ģimene balstās uz stabilām, ilgstošām partnerattiecībām. Šī ģimene ir tipisks krīzes un kredītu ietekmētas dzīves piemērs. Pārējo trīs sieviešu dzīves gājums parāda sakarību, kas konstatēta arī citos Eiropā veiktos pētījumos, — vecākiem ar zemu izglītību arī bērni atkārtoti to pašu trajektoriju (Peruzzi, 2015), kā arī vecāku disfunkcionāla ģimene negatīvi ietekmē bērnu dzīves tālāko trajektoriju (Marttila et al., 2013). Biogrāfiskā pieeja ļauj saskatīt izcelsmes ģimenes sarežģīto attiecību un komplekso problēmu graužojošo iespaidu uz sieviešu tālāko dzīvi. Sievietes bērnībā vai agrā jaunībā pieredzējušas rūpju un atbalsta trūkumu, nolaidīgu attieksmi un vienā gadījumā arī ilgstošu vardarbību pret sevi kā bērnu. Rezultātā sekojusi pāragri uzsākta

patstāvīga dzīve, ko raksturo zemi izglītības sasniegumi, destruktīvas partnerattiecības un agras grūtniecības, kā arī vienā gadījumā ir pamats domāt par zemām dzīves prasmēm kopumā.

Nabadzības personiskā pieredze

GRŪTĪBU AKUMULĀCIJA UN EKONOMISKĀ KRĪZE. ANNAS STĀSTS

Annai ir 43 gadi, viņai un vīram ir trīs bērni pamatskolas un vidusskolas vecumā. Viņi dzīvo ciematā, kas atrodas tālu no Rīgas, bet tuvu republikas nozīmes pilsētai. Trisistabu dzīvoklis iegādāts uz kredīta, nav remontēts un ir pārāk šaurs piecu cilvēku ģimenei. Dārzā Anna izaudzē augļus, ogas un dārzeņus, tādēļ vasarās veikalā jāpērk tikai piena produkti, maize un gaļa. Annai ir vidusskolas izglītība, kaut arī noslēguma eksāmeni nav nokārtoti. Viņa ir strādājusi vienkāršus darbus, ilgstoši bijusi sekretāre vīra uzņēmumā. Pašlaik ir bez oficiāla darba, jo vīra biznesam kopš krīzes iet arvien sliktāk. Dažas stundas nedēļā piestrādā par auklīti, lai ģimenei būtu kādi papildu ienākumi. Vīrs iebilst, ja viņa ārpus mājas strādātu ilgākas darba stundas, jo viņš nevēlas uzņemties mājas pienākumus un rūpes par bērnu ikdienas gaitām. «Treknajos gados» likās, ka dzīve strauji iet uz augšu, pēc otrā bērniņa piedzimšanas ģimene paņēma kredītu un iegādājās dzīvokli. Tomēr drīz viens pēc otra sekoja divi kritiski notikumi, kas radīja ģimenes dzīvē lejupejošu spirāli. Viens no bērniem smagi saslima, viņa ārstēšanai ģimene iztērēja visu summu, kas bija atlikta dzīvokļa remontam. Bērniņš nomira. Vīrs sāka dzert, jo citādi neprata tikt galā ar bēdām. Drīz sekojošā ekonomiskā krīze negatīvi ietekmēja jomu, kurā viņš strādāja, viņa uzņēmuma apgrozījums strauji saruka. Viņiem tika piešķirts trūcīgas ģimenes statuss. Vīram ir grūti pārdzīvot to, ka viņš nespēj pietiekoši apgādāt savu ģimeni. Reizēm Anna ir optimistiski noskaņota par nākotni, bet dažkārt neredz nekādas iespējas atrisināt esošās problēmas, kamēr vīrs turpina dzert, savukārt viņa nevar savienot rūpes par bērniem ar kvalifikācijas iegūšanu, kas nepieciešama pietiekoši labi atalgota darba iegūšanai.

Annas stāsts reizē ir un nav tipisks daudzām krīzes skartām ģimenēm, kuras ekonomikas sabrukuma dēļ nespēj savilkt galus un kurām mājokļa kredīts situāciju padara patiešām smagu. Situāciju pasliktina iepriekš piedzīvotais bērna zaudējums, kuram vīrs emocionāli netiek pāri, nomaļā dzīvesvieta un abu vecāku kvalifikācijas trūkums (vīram kā jau daudziem nelikās būtiski pabeigt bakalaura studijas, jo, būdams labs speciālists savā jomā, naudu varēja nopelnīt tāpat; savukārt Anna savulaik nenokārtoja vidusskolas eksāmenus veselības problēmu dēļ, tāpēc nevarēja

1 Līdzīgā situācijā, piedzīvot dzīves kvalitātes pasliktināšanos, nonāca liels skaits ģimeņu, tādēļ Labklājības ministrija uzsāka attiecīgu grozījumu sagatavošanu. Tomēr Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības saņemšanas likuma 5. panta grozījumi par to, ka klienta materiālo resursu novērtēšanā valsts ģimenes pabalsts netiek uzskatīts par ienākumiem, tika pieņemti tikai gadu vēlāk — 2017. gada 12. janvārī — un stājās spēkā 2017. gada 9. februārī (Labklājības ministrija, 2017).

tikt uzņemta augstskolā un profesiju neieguva). Dzīvesvieta ciematā izvēlēta kā mierīga, zaļa un droša vide, kur augt bērniem. Tomēr ekonomisku grūtību brīdī ģimene kļuvusi par apstākļu ķīlnieci — attālums līdz tuvākajai pilsētai un galvaspilsētai šķir no pieejas plašākām iespējām un pakalpojumiem (izglītībā, nodarbinātībā, veselības aprūpē). Anna nav izmantojusi Nodarbinātības valsts aģentūras sniegtās apmācības, jo lietvedības pamatus viņa zina, grāmatveža palīga kvalifikācija viņu neinteresē, bet interesēm un dotībām atbilstošas apmācību iespējas dzīvesvietas tuvumā netiek piedāvātas. Annai attālums ir kļuvis par nopietnu šķērslī, lai iegūtu profesionālu kvalifikāciju sev interesējošā jomā (nav, kas pieskatītu bērnus, un nav arī naudas, lai iegūtu kvalifikāciju tālu no dzīvesvietas, pat ja to piedāvātu bez maksas — segt ceļa un dzīvošanas izdevumus ģimene nevar atļauties). Savukārt bez kvalifikācijas viņa var atrast tikai zemu atalgotu darbu, kur ieguvumi ir mazāki nekā ar darbu saistītās

izmaksas (tai skaitā nemonētārās — mazāk laika darbam dārzā, mazāk laika pilnvērtīga un garšīga ēdiena gatavošanai pieciem cilvēkiem, mazāk laika mājas un bērnu aprūpes pienākumiem). Jāatzīmē, ka 2016. gada sākumā līdz ar ģimenes valsts pabalsta apmēra pieaugumu ģimenes ienākumi izrādījās par dažiem eiro lielāki nekā trūcīgas ģimenes statusa iegūšanai noteiktie ienākumi uz cilvēku mājāsaimniecībā. Ģimene zaudēja trūcīgas ģimenes statusu un līdz ar to mājokļa pabalstu, kas ziemas mēnešos bija izšķirošs apkures izmaksu segšanai, kā arī bērniem brīvpusdienas skolā, kas bija ļoti nozīmīgs atvieglojums, lai ģimene savilktu galus ikmēneša tēriņiem¹. Annas ģimene un līdzīgā situācijā nokļuvušas ģimenes tālāk sastapās ar nevienlīdzīgām iespējām valsts atbalsta saņemšanai. Maznodrošinātā statusa saņemšanas kritērijus katra pašvaldība nosaka pēc saviem ieskatiem, un dažādās pašvaldībās ienākumu sliekšnis maznodrošinātā statusa saņemšanai ievērojami atšķiras — tie var būt 143 eiro mēnesī kā Neretā un Nicā, bet var būt arī 360 eiro mēnesī kā Mālpilī un Salaspilī (Labklājības ministrijas, 2016). Līdz ar to ģimenēm ar līdzīgu materiālo situāciju un problēmām ir ļoti atšķirīgas iespējas saņemt sociālo atbalstu. Iespējas ir pilnībā atkarīgas no dzīvesvietas, nevis no vajadzībām. Annas ģimenei nepaveicās, jo viņu pašvaldībā maznodrošinātā statusa iegūšanai ienākumu sliekšnis ir tikai nedaudz augstāks kā ienākumu sliekšnis trūcīgā statusa iegūšanai. Tā nu ģimenei bija jārisina grūtības pašu spēkiem.

Annas pieredze palīdz labāk saprast grūtību veidošanās komplekso raksturu un sarežģījumus to risināšanā. Ģimenei, saskaroties ar vairākām smagām problēmām isā periodā — vispirms zaudējot bērnu un pēc tam ekonomiskās krīzes rezultātā piedzīvojot arī būtisku ienākumu kritumu —, ir

nepieciešami papildu resursi grūtību pārvarēšanai, un ģimenes kā sistēmas darbība tiek izjaukta. Iepriekš vairāk uzsvēru ienākumu līmeņa vai pašvaldības rocības saistību ar sociālā atbalsta saņemšanas iespējām, tomēr pirmām kārtām izšķiroša loma ir citiem personas rīcībā esošiem resursiem, kā spējai psiholoģiski pārvarēt dzīves triecienus, ģimenes atbalstam un plašākam atbalsta tīklam, galu galā arī spējai pieņemt atbalstu un palīdzību. Ne mazāk svarīga loma ir kultūrā sakņotiem priekšstatiem, piemēram, par dzimumu lomām. Annas vīrs, kā ļoti daudzi vīrieši Latvijā, nespēj pieņemt profesionāla psihologa palīdzību zaudējuma traumas dziedāšanai, līdz ar to viņš atsakās no ļoti būtiska resursa grūtību pārvarēšanā. Tradicionālais priekšstats par vīrieti kā stipro dzimumu un ģimenes apgādnieku neļauj viņam atzīt savu ievainojamību un pieņemt palīdzību, kā arī rada papildu psiholoģisko slodzi situācijā, kad nav iespējams pildīt ģimenes apgādnieka lomu atbilstoši savām un sabiedrības gaidām. Situāciju vēl pasliktina alkohola īpašā nozīme postpadomju telpā, kurā tradicionālajos priekšstatos par «īstu vīrieti» ietilpst arī spēja lietot stipro alkoholu lielos daudzumos. Pētnieki ir novērojuši, ka pārmērīgs alkohola patēriņš vīrišķības apliecināšanai sevišķi tiek izmantots situācijās, kad nauda un vara kā tradicionālie vīrišķības atribūti nav pilnībā sasniegti (Hinote & Webber, 2012, citēts pēc Gātere, 2017). Iespējams, šajā kultūrā ietilpst arī priekšstats, ka isti vīri, kad viņiem ir grūti, dzer, nevis apmeklē psihologu. Rezultātā problēmas tikai padziļinās un ģimene vairs nefunkcionē kā sistēma, kļūst disfunkcionāla. Vienlaicīgi Annai, tāpat kā ļoti daudzām sievietēm līdzīgā situācijā, laulības šķiršana nav pieņemams risinājums. Svarīga ir arī laulības emocionālā dimensija — milestība un pieķeršanās, kā arī morālā dimensija — solījums būt kopā priekos un bēdās, bagātībā un nabadzībā, veselībā un slimībā. Arī tradicionālie priekšstati sievietei piešķir ģimenes pavarda sargātājas lomu, un atkāpe no šīs lomas iedarbina kauna un vainas izjūtas. Līdz ar to sievietes centīsies atbilst ģimenes pavarda sargātājas lomai un nodrošināt bērniem pēc iespējas normālu ikdienu pilnā ģimenē tik ilgi, cik tas būs iespējams.

Jāatzīmē pieejama valsts atbalsta trūkums, lai ģimene varētu atkal kļūt funkcionāla, pirms vēl ir iestājusies ļoti smaga krīze. Lielākoties pašvaldību sociālo pakalpojumu grozs ir tik plāns, ka sociālo darbu ar ģimeni var atļauties tikai ļoti kritiskos gadījumos, kad vecāki nespēj pildīt savas funkcijas un draud bērnu izņemšana no ģimenes². Savukārt valsts finansētus psihologa pakalpojumus var saņemt tikai vardarbībā cietušas sievietes ar bērniem. Kultūras priekšstatos un cilvēka psiholoģijā rodamos šķēršļus, kas ierobežo vai kavē izmantot pieejamos resursus grūtību pārvarēšanai, varbūt ir pat grūtāk mainīt nekā sociālās palīdzības un pakalpojumu grozu un budžetu. Darbs ar psihologu, mainot uzskatus un attieksmes, šeit būtu

² Analizējot līdzekļu sadalījumu pašvaldību sociālajiem pabalstiem 2015. gadā, jāuzsver, ka lauku pašvaldībās atbalsta iespējas jebkurā gadījumā ir mazākas nekā pilsētās, jo sociālajai palīdzībai un pakalpojumiem atvēlētie līdzekļi ir mazāki uz lielāku skaitu cilvēku (turklāt palīdzību saņemošo bērnu skaits laukos 2015. gadā bija divreiz lielāks nekā pilsētās) (Bela, 2017; Labklājības ministrijas, 2016).

ne mazāk svarīgs kā materiālā palīdzība, lai sasniegtu cerēto rezultātu un ģimenei izdotos pārvarēt grūtības.

GRŪTĪBAS UN TO PĀRVARĒŠANA DZĪVĒ AR IEROBEŽOTIEM IENĀKUMIEM. RITAS STĀSTS

Ritai ir 31 gads, un viņa viena audzina divus sākumskolas un pirmsskolas vecuma bērnus. Abas attiecības, kurās bērni dzimuši, ilgušas vien dažus gadus. No otrā bērna tēva Rita aizgājusi pēc tam, kad viņš dzērumā kļuvis vardarbīgs. Kritiskais notikums Ritas dzīvē ir tēva nāve, kad meitenei bija tikai 16 gadi, tam sekoja skolas pamešana un patstāvīgas dzīves sākšana. Pirms gada Ritas dzīve atkal apmeta kūleni — Ritas draugs viņu pameta, atstājot vienu ar bērniem, bez darba, bez iztikas līdzekļiem, mazpilsētā, kur viņa nevienu nepazīst. Rita izmisumā vērsās pēc palīdzības sociālajā dienestā, kur viņai atteica, pat neuzklausījuši, jo viņa neizskatoties nabadzīga. Krīzi palīdzēja pārvarēt reliģiska organizācija, sniedzot materiālu un psiholoģisku palīdzību, kā arī praktisku atbalstu sociālās palīdzības nokārtošanai. Patlaban Rita strādā par apkopēju un oficiāli ir dzīvokli no bijušā drauga, kurš devies peļņā uz ārzemēm. Kaut arī apkopējas alga ir maza, tie tomēr ir pašas gūti ienākumi un šo darbu var savienot ar abu bērnu aprūpi, kas pilnībā gulstas uz Ritas pleciem. Pārtikas pakas un zupas virtuve ir pagātne, tomēr drēbes joprojām ir tikai no lietoto preču veikala, kur Rita tās iegūst apmaiņā pret palīdzību. Rita vēlētos pabeigt vidusskolu un apgūt kādu profesiju, lai varētu strādāt labāk atalgotu darbu. Mazpilsēta ir laba vieta dzīvošanai, tomēr ne tālākai izglītībai. Kamēr bērni ir tik mazi un naudas tik tikko pietiek, lai savilktu galus, un kamēr Ritai nav neviena, kas varētu palīdzēt pieskatīt bērnus vai atbalstīt materiāli (mamma dzīvo tālu, kā arī ir azartspēļu atkarīga un viņai pašai vajadzīga palīdzība), viņai nav iespējas savienot darbu un rūpes par bērniem ar tālāku izglītošanos. Pagaidām ir tikai sapņi, ko Rita darīs, kad bērni paaugsies.

Ritas stāsts labi parāda agrīnu kritisku notikumu izšķirošo lomu un atbalstošu pieaugušo nozīmi pusaudža vecumā, kā arī grūtību akumulāciju dzīves gaitā un sociālā atbalsta tīkla svarīgumu. Palikusi ar māti, kura acīmredzot nespēja pārdzīvot dzīvesdrauga zaudējumu un uzņemt rūpes par sevi un meitu, 16 gadu vecumā Rita ir spiesta uzņemt atbildību par savu dzīvi pati. Izglītības iegūšana nešķiet svarīga, un līdzās nav neviena pieaugušā, kurš pārliecinātu par profesijas nozīmīgumu un sniegtu atbalstu tās iegūšanā. Tagad Ritai ne tikai ir jātiek galā ar sevi, bet arī jāspēj rūpēties par diviem maziem bērniem. Stāsts parāda arī apņēmību risināt grūtības un efektīvu saņemtās palīdzības izmantošanu, lai tās pārvarētu. Vajadzības gadījumā viņa meklē palīdzību, ko arī saņem, un cīnās, lai uzlabotu savus dzīves apstākļus.

Ritai un arī citām intervētajām sievietēm ir dažādas izdzīvošanas stratēģijas, kas ierobežotu resursu apstākļos prasa rūpīgu aprēķinu un izdomu. Rita un Marija visgrūtākajos dzīves mēnešos ir saņēmušas pārtikas pakas un iespēju ģimenei ēst bezmaksas zupas virtuvē. Ēdiena gatavošana, ja iespējas ir pieticīgas, ir nogurdinošs uzdevums visām, jo ir grūti izdomāt veselīgu un garšīgu ēdienu, kas katru dienu neatkārtojas. Annai un Lindai dzīve laukos sniedz dažas priekšrocības — daudz ko var izaudzēt dārzā, un Linda, ar kuru iepazināšu vēlāk, pat tur mājpūtņus un kazas, lai veikalā nebūtu jāpērk gaļa un piens. Ritai un otrai pilsētniecei Marijai dārza sniegtu iespēju nav. Visas intervētās sievietes stāsta, ka drēbes un mēbeles pamatā iegādājas lietotas. Ģimenē, kur bērni jau ir skolēni un pusaudži, saspīestība ir nopietna problēma — katram gribas arī privātu dzīves telpu, bet tādas nav pat vecākiem. Piemēram, Annas ģimenē abiem dēliem jādala mācībām viens galds, jo otram galdam vienkārši nav vietas. Visām sievietēm ir ļoti pieticīgs radu un draugu atbalsts bērnu aprūpē un grūtību pārvarēšanā (vai kā Lindai — nav radu un draugu, kas varētu atbalstīt). Vienlaicīgi visām ir tā saukto vājo sociālo saišu loks, kur dažreiz iespējams saņemt kādu praktisku palīdzību un atbalstu, kā arī aizņemties 5–15 eiro līdz pabalstu saņemšanas dienai. Anna ir vienīgā, kura var aizņemties no tuviem radniekiem. Marija aizņemas no ģimenes asistentes, kaut gan arī vecāki reizēm sniedz palīdzīgu roku, nopērkot drēbes vai apavus bērniem. Linda un Rita nepieciešamības gadījumā aizņemas no kaimiņiem un paziņām, kuri viņas saprot, jo paši dzīvo pieticīgi, un «tā mēs palīdzam viens otram, kā nu varam» (Linda). Viņām nav radnieku sniegtas materiālas palīdzības. Ritu reizēm praktiski atbalsta tuva radnieka sieva, kas dzīvo citā novadā, — viņas ciemojas viena pie otras, dodas nelielās kopīgās ekskursijās, kas ļauj izrauties no mājas, un par saviem līdzekļiem Rita to nevarētu.

Ritai un Marijai piederība reliģiskai kopienai ir nozīmīgs atbalsta resurss. Pirmkārt, praktisks — pieeja pārtikai, lietotām drēbēm, lietotām mēbelēm un sadzīves tehnikai. Marija pat dzīvokli ir atradusi ar draudzes palīdzību, jo neviens nevēlas izīrēt dzīvokli bezdarbnieku ģimenei ar četriem pirmsskolas vecuma bērniem, baidoties, ka viņi nemaksās īri un bērni var sabojāt dzīvokli. Par samaksu, ko Marija varēja atļauties, piedāvājumā bija tikai dzīvokļi bez labierīcībām (malkas apkure, aukstais ūdens). Otrkārt, bet ne mazāk svarīgs — draudzes sniegtais morālais un emocionālais atbalsts. Tas ir ļoti nozīmīgs, lai mazinātu sociālo izolāciju, kādā sievietes dzīvo, jo viņām nav ne laika, ne naudas sociālai dzīvei, kontakti ar radniekiem ir pārtrūkuši vai ierobežoti. Piemēram, māmiņu tikšanās draudzē ļauj izrunāties savā starpā, un «paliek vieglāk» (Marija). Rita ar draudzes palīdzību ir izveidojusi kontaktus jaunajā dzīvesvietā, kur viņa nevienu iepriekš nepazīna un jutās ļoti izolēta un nomākta, kad partneris viņu pameta. Ritas gadījumā tieši draudzes locekļi sniedza palīdzību krīzes

brīdī, un tagad Rita palīdz sestdienas skoliņas nodarbībās un dažādos citos darbiņos, kas savukārt ļauj justies kā devējai, nevis tikai ņēmējai. Arī Linda ir saņēmusi palīdzību no reliģiskas organizācijas, un tieši nenosodošā attieksme un beznosacījumu palīdzība ir cēlusi viņas pašapziņu un motivējusi meklēt iespējas sakārtot dzīvi.

Medicīnas pakalpojumi un zāles ir nopietnākā problēma visām sievietēm. Kamēr statistika operē ar skaitļiem par augstajiem pacientu līdzmaksājumiem Latvijā un grūtībām saņemt medicīnas pakalpojumus, kad tie ir nepieciešami, šo sieviešu stāsti parāda dramatiskās izvēles, ar kādām sastopas cilvēki ar ierobežotiem ienākumiem tajā brīdī, kad ir veselības problēmas. Gan pašas, gan bērni mēdz slimot. Dažkārt ir jāizšķiras, kurš apmeklēs ārstu, kuram taisīs analīzes un kuram pirks zāles. Parasti priekšplānā ir rūpes par bērniem, un par sevi sievietes rūpējas tikai smagos akūtos gadījumos. Kaut arī bērni var saņemt bezmaksas medicīnas pakalpojumus, izdevumi par zālēm tik un tā ir jāsedz no savas kabatas. Laukos speciālisti nav pieejami, un daži nav pieejami arī tuvākajā republikas nozīmes pilsētā. Sabiedriskais transports ir dārgs (turklāt ceļš paņem visu dienu, kas strādājošām sievietēm savukārt nozīmē arī kavēt darbu), tāpēc galvaspilsētā Rīgā pieejamos speciālistus apmeklēt tikai ļoti nopietnas vajadzības gadījumā. Kaut arī teorētiski ir iespējams saņemt kompensāciju par ceļa izdevumiem, praktiski šī iespēja netiek izmantota.

Kaut arī dāvanas parasti literatūrā netiek minētas pie dzīves pamatvajadzībām, tomēr ikdienā tām ir svarīga loma sociālo saišu uzturēšanā — vārda dienās, dzimšanas dienās, Ziemassvētkos ir pieņemts pasniegt dāvanas tuvākajiem ģimenes locekļiem un draugiem. Intervijās par svētku svinēšanu speciāli jautāts netiek, Marija ar Lindu ciemošanos un dāvanas nepiemin. Bet Anna un Rita stāsta par to, kā viņas ģimenei un draugiem dāvanas izgatavo pašas. Tas ļauj uzturēt attiecības un justies piederīgām. Rita pat prāto, vai savu radošo talantu nepārvērst biznesa idejā.

Jāatzīmē, ka tikai raksta vajadzībām priekšplānā izvirzīts apkopojošs skatījums uz galvenajām grūtībām, ar kurām sastopas intervētās sievietes. Stāstos priekšplānā izvirzīti galvenie ikdienas uzdevumi un sieviešu radošā pieeja situāciju risināšanā.

BAŽAS PAR BĒRNU NĀKOTNI UN IZGLĪTĪBAS TRŪKUMA STRUPCEĻŠ. MARIJAS STĀSTS

Marijai ir 26 gadi, nepabeigta pamatskolas izglītība un četri pirmsskolas vecuma bērni. Viņas vecākā bērna tēvs patlaban atrodas cietumā. Arī pašreizējais partneris un jaunākā bērna tēvs ir bijis ieslodzījumā. Intervijas brīdī Marija un viņas partneris ir bez algota darba. Var nojaust, ka partnerim ir problēmas ar alkohola pārmērīgu lietošanu, bet Marija nedzer un nesen atmetusi

arī smēķēšanu. Ģimene irē nelielu dzīvoklīti Rīgā. Viņiem ir trūcīgas ģimenes statuss, un Marija saņem ģimenes asistenta pakalpojumu. Marija ļoti cenšas normalizēt dzīvi, jo baidās, ka viņai varētu atņemt bērnus. Viņa grib būt laba mamma. No pieticīgā ģimenes budžeta Marija sedz maksu vecākajam bērnam par vingrošanas (8 eiro mēnesī) un angļu valodas (12 eiro mēnesī) nodarbībām bērnudārzā. Viņa baidās, ka viņas rūpes par bērniem aprobežosies ar tīrīšanu un ēst gatavošanu, ka viņa nespēs atbalstīt bērnu talantu attīstību un segt izdevumus par ārpusskolas nodarbībām, kad bērni paaugsies. Viņa arī nevar samaksāt par kopīgu muzeja, Zoologiskā dārza vai citu kultūras iestāžu apmeklēšanu, kas ir tik ļoti būtiski bērnu vispusīgai attīstībai. Marija ir bēdīga, ka valsts sedz tikai izdzīvošanas vajadzības, bet neinvestē bērnu attīstībā. Tomēr dzīvei galvaspilsētā ir savas priekšrocības — Marijai sabiedriskais transports ir bez maksas, un viņa cenšas ar bērniem apmeklēt tos kultūras pasākumus, kuri ir par brīvu. Marija gribētu pabeigt pamatskolu, bet viņai ir kauns mācīties kopā ar pusaudžiem.

Arī šajā pētījumā iegūtie dati rāda, ka dzīve ar ierobežotiem līdzekļiem ierobežo noteiktu sociālu lomu izpildi atbilstoši sabiedrības gaidām un pieņēmumiem (Fahmi & Pemberton, 2012; Walker, 2014). Visas sievietes ir norūpējušās par to, vai ir pietiekoši labas mātes, un pārdzīvo, ka nevar sniegt bērniem visu nepieciešamo. Varbūt Linda, kura vienīgā ir piedzīvojusi patiešām traumējošu bērnību un par kuras attīstību nekad neviens nav rūpējies, mazāk uzsver bažas par savu bērnu nākotni un nespēju būt labai mammai, kas atbalsta bērnu izglītību. Marija uztraucas, ka bērni var nesaņemt jēgu mācīties, tāpēc ka mammai arī nav izglītības un viņa tāpat izdzīvo. Viņa arī uztraucas, ka nevarēs samaksāt par privātskolotāju, ja gadījumā bērniem skolā būs grūtības apgūt vielu tikpat ātri kā citiem. Marija nezina, ka skolēniem ir pieejami pulciņi, par kuriem pašvaldību finansētās iestādēs Latvijā nav dārgi jāmaksā, turklāt trūcīgu un maznodrošinātu vecāku bērni no līdzmaksājuma ir atbrīvoti. Ritas meita iet mūzikas skolā, un Annas meita dejo pašdarbības kolektīvā. Tomēr sievietēm un viņu ģimenēm lauku reģionos un mazpilsētās iespējas ir daudz ierobežotākas nekā galvaspilsētā vai lielākās pilsētās. Anna ļoti pārdzīvo, ka var segt vienīgi izdevumus par tiem kultūras pasākumiem, ko bērni apmeklē kopā ar klasi (un pat tad bieži ir jāaizņemas no radiem, jo neparedzētiem izdevumiem naudas nav). No sava lauku ciemata viņi nevar doties uz tuvāko pilsētu, par galvaspilsētu pat nerunājot, lai visi kopā apmeklētu kino vai teātri. Kopš ģimenei nav mašīnas, viņi arī nevar nekur aizbraukt ekskursijā. Vienīgi Rita stāsta, ka ceļo kopā ar bērniem samērā regulāri, jo viņas draugi no iepriekšējām dzīvesvietām vai radniece atbrauc pakal, un tad visi kopīgi dodas kādā ekskursijā. Faktiski neviena no ģimenēm nevar pavadīt laiku kopā tādā veidā, kā to var vairums

ģimeņu, dodoties kopīgos braucienos, apmeklējot kultūras pasākumus, — tas viss ir tikai sapnis. Kopīga ēšana ārpus mājas intervijās nemaz netiek pieminēta, par tik ekskluzīvu lietu sievietes pat nesapņo. Pamatotas ir bažas par atbalstu bērnu talantu attīstībai un izglītības sasniegumiem — ar ierobežotiem līdzekļiem, sevišķi laukos, iespēju ir daudz mazāk. Savukārt Marijas stāsts liek domāt par nezināšanu un informācijas trūkumu — gan par viņas pašas izglītības iespējām, gan bērnu ārpusskolas izglītības iespējām.

Nepietiekams atbalsts un sliktāka situācija ģimenēm ar bērniem lauku pašvaldībās atzīmēta arī citos pētījumos. Piemēram, pētījumos par bērnu nabadzību un sociālā riska ģimenēm Signe Dobelniece (2015) ar kolēģiem ir konstatējusi, ka laukos dzīvojošās ģimenes ar bērniem atrodas dziļākā nabadzībā. Savukārt Labklājības ministrijas pasūtītā apsekojumā par trūcīgām daudz bērnu ģimenēm cita starpā apkopota arī statistika par saņemto palīdzību un pakalpojumiem, kas apliecina, ka tie pamatā ir vērsti uz izdzīvošanas pamatvajadzību apmierināšanu un mazāk uz izaugsmi un attīstību (GfK, 2013).

DZĪVES NORMALIZĀCIJA STĀSTĪJUMĀ UN PRETESTĪBA STIGMATIZĀCIJAI. LINDAS STĀSTS

Lindai ir 31 gads, nepabeigta pamatskolas izglītība un pieci bērni (dzīvo kopā ar četriem, par vienu maksā uztur naudu). Trim bērniem katram ir cits tēvs, jaunākajiem bērniem — viens. Divas reizes precējusies. Nevienas partnerattiecības nav bijušas ilgstošas, Lindas vīriešiem bijušas problēmas ar alkoholu un vardarbīgu rīcību. Atzīst, ka arī pati ir bijusi vardarbīga. Tagad oficiāli šķirusies, jo vīrs meitas nav uzturējis, naudu tērējis par alkoholu un azartspēlēm, bet oficiālās laulības dēļ Linda nav varējusi pretendēt uz sociālo palīdzību, jo vīra alga formāli bija pietiekoša. Dzīvo tajā pašā ciematā, kur dzimusi un augusi. Pašlaik strādā par apkopēju uz pusslodzi. Lai piepelnītos, audzē mazos dzīvniekus — zosis, vistas, kazas, trušus, pīles — un piestrādā dažās zemnieku saimniecībās. Par savu bērnību stāsta, ka ir bijusi lieks bērns. Mātei nav bijusi vajadzīga, jo, kad māte satikusi citu vīrieti, meita atdota vecvecākiem. Sista, ja nav izdarījusi, kas likts. Aiz bailēm no vecsmātes vardarbības 12 gadu vecumā neturpināja mācības skolā, kad pedagogi piedāvāja pāriet uz speciālo internātpamatskolu. Kopš 12 gadu vecuma strādā fermā, vecsmātes vietā kopjot un slaucot 48 govīs. Kopš 13 gadu vecuma fermā arī dzīvo. 17 gadu vecumā Lindai piedzimst vecākais dēls. Pēc tam seko virkne destruktīvu partnerattiecību, kurās dzimst bērni, veikusi arī divus abortus. Pirmo reizi dzīvē Lindai ir drosme būt vienai, un viņa atzīst, ka bez vīriešiem dzīve ir labāka. Tomēr Linda ir ļoti vientuļa, viņai nav draugu, nav arī laika un naudas, lai kaut kur aizietu. Viņa atzīst, ka reizēm jūtas ļoti nomākta. Vienlaicīgi viņa ir apņēmības pilna sāktot savu dzīvi un izvērza sev mērķus — šogad tā bija šķiršanās un uztur naudas nokārtošana, parādu atdošana. Nākošgad mērķis ir nokārtot autovadītāja tiesības,

kāds paziņa ir gatavs atdot Lindai savu veco mašīnu. Dzīvojot laukos, mašīna ļoti atvieglotu sadzīvi un paplašinātu piepelnīšanās iespējas.

Faktiski Lindas stāsts ir vienīgais, ko nav iespējams izstāstīt, izvirzot priekšplānā mierīgu ikdienas dzīvi un grūtības pēc iespējas atvirzot otrā plānā. Stāsts ir pretrunu pilns, un viena atkāpe seko otrai, lēkājot no viena dzīves posma uz otru, no viena notikuma uz citu. Attiecību samezģlojumi un sāpīgi konflikti kā ileni izspraucas cauri stāstam par pūlēm sakārtot dzīvi. Samezģlojumi kā noklusējumi ir jūtami arī Marijas stāstā, viņa koncentrējas uz tagadējiem centieniem veidot sev un bērniem normālu ikdienu, apejot pagātnes kritiskos notikumus, kuru akumulācija ir novedusi pie pašreizējiem sarežģījumiem (piemēram, kādas ir attiecības ar vecākiem, kas notika pēc trešā mēģinājuma pabeigt 9. klasi, kas ir pirmo trīs bērnu tēvi u. c.). Annai un Ritai dzīves pieredze ir mazliet gludāka, viņas savus stāstus veido, aprakstot ikdienu un savu radošo pieeju pieticīgo resursu izmantošanā. Visas sievietes cenšas uzsvērt risinājumus, nevis grūtības.

Nabadzības vārds netiek lietots nevienā stāstā. Atstumtība gan tiek minēta trīs stāstos: kad Linda apraksta savu bērnību; kad Marija apraksta paziņu pieredzi, kuri nelūdz pabalstus, lai netiktu atstumti; kad Anna apraksta savas pūles nodrošināt bērniem visu skolai nepieciešamo, lai viņiem būtu viss kā citiem un viņi skolā netiktu atstumti. Priekšplānā tiek virzīts pozitīvais — gan ģimenes ikdienas dzīvē, gan savā darbībā, gan sadarbībā ar sociālo dienestu. Tikai stāstījuma vidū vai noslēgumā kādā teikumā starp citiem atklājas arī dzīves smagākā puse — esošo vai bijušo partneru alkoholisms, trim sievietēm bijusi arī vardarbības pieredze (Lindas gadījumā ilgstoša un bieži abpusēja emocionāla un fiziska vardarbība).

Ar pazemojošu vai stigmatizējošu attieksmi no sociālā dienesta puses vismaz vienu reizi ir saskārušās visas, izņemot Annu. Subjektīvi izjustā attieksme ir līdzīga, kādu savā pētījumā identificē arī E. Fāmi un S. Pembertons (2012) Lielbritānijā — pabalsts tiek piešķirts ar tādu attieksmi, it kā tā būtu labdarības dāvana no ierēdņa personiskās kabatas, nevis cilvēka tiesības saņemt palīdzību dzīves krīzes situācijās; palīdzības saņēmēji tiek turēti aizdomās par ienākumu slēpšanu u. tml. Lindai vairākas reizes ir atteikta sociālā palīdzība. Vienreiz tādēļ, ka viņa bijusi pierakstīta vienā platībā ar vecmāti, kurai bija pietiekoši liela alga. «Tad bija tā no *sociālajiem* ļoti lieli pārmetumi. Tu tikai bērnus taisī, valsts naudu saņem, strādāt nemaz negribi. [Pauze.] To es dzirdēju ne vienu vien reizi. Jo, jo, jo... [Pauze, nevar parunāt.]» (Linda) Tāpēc nākošajā lielajā dzīves krīzes brīdī viņa ir sevišķi pārsteigta par Pestīšanas armijas sniegto palīdzību: «Man tagad arī asaras acīs, kad es tagad atstāstu. Nevis atbrauca satrauktos bērnus paņemt projām, bet vienkārši saveda visu, kas bija nepieciešams, tā. Es, man... vai patiešām tā man var vienkārši palīdzēt? Tā atbraukt, kastes pilnas ar pilnīgi visu, ko vajadzēja, lai

varētu mēnesi dzīvot, ne būdu nezināt. I nezināju, kā pateikties vispār, ļoti tā kā neērti bija [caur asarām]. Bet pēc tam sāku domāt, kāpēc man ir jākaunas no tā?» (Linda) Viņai ir grūti atrast vārdus, jo viņa kopš bērnības ir jutusies mazāk vērtīga nekā citi un arī iepriekšējie lūgumi palīdzēt tikuši noraidīti. Lindas pieredzē beznosacijumu palīdzības saņemšana ir kaut kas jauns, un pieredzētā epizode pamazām maina viņas dzīvi. Izšķiroša loma ir sastaptai atbalstošai sociālajai darbiniecei, kura palīdz pārtraukt destruktīvas partnerattiecības, sakārtot formalitātes (tas aizņem aptuveni gadu), normalizēt ikdienu un būvēt jaunus nākotnes plānus. Kļūt par palīdzības saņēmēju ir grūti ne tikai Lindai. Sabiedrībā par normu tiek uzlūkots, ka pieaudzis cilvēks spēj pats parūpēties par sevi un saviem bērniem. Kultūrā pieņemta vērtība ir būt devējam, nevis būt atkarīgam no citu palīdzības (Walker, 2014). Piemēram, Anna ilgā nav zinājusi, ka ar ģimenes ienākumu līmeni var pretendēt uz sociālo palīdzību, un, tikai draugu mudināta, ir sākusi interesēties par atbalsta iespējām. Annas vīram sociālās palīdzības un sociālo pakalpojumu saņemšana ir smags psiholoģisks trieciens, jo skaidri norāda, ka viņš nepilda tradicionālo ģimenes apgādnieka lomu. Kā to raksturo Anna: «Nu, vīrs ir pavisam skeptisks, un viņš ir nikns uz visu pasauli. Viņš ir lepns, ka viņam ir trīs bērni, bet tai pašā laikā viņš jūtas gandrīz tā kā noziedznieks — a kam tad tev vajadzēja tos trīs bērnus, ka tu tagad pats netiec galā, un tas tāds .. jā.»

Kaut gan sievietēm ģimenes apgādnieka lomas nepildīšana rada mazāku spriedzi, arī sievietes dalās pārdomās par to, vai ir atbalsta cienīgas un vai ir morāli tiesīgas kritizēt valsti par atbalsta nepietiekamību: «[...] lai tas dzīves līmenis mazliet, mazliet būtu augstāks, lai gan ko es varu prasīt, ja man pašai nav izglītības .. Tik daudz atkal, varbūt, ka, nu, es neesmu nodzērusies, un es neesmu slinka, man ir dārzs, un es viņā strādāju, lai pabarotu ģimeni, un meklēju visu, visādas iespējas, lai mēs...» (Anna). Toties sievietes sāpīgāk uztver atbilstību savām un sabiedrības gaidām par mātes lomu. Visām sievietēm ir svarīgi stāstījumā parādīt savas pūles un centienus sakārtot savu dzīvi, lai nodrošinātu bērniem normālu ikdienu. Arī Linda uzsver, cik ļoti ir mainījusies, kā cenšas un cik ļoti viņai sāp, ka kaimiņi vai citi cilvēki reizēm mēdz atgādināt par viņas nopietnajām kļūdām pagātnē. Savos stāstos sievietes līdzsvaru objektīvo grūtību aprakstu ar pozitīvu paštēlu un savas rīcības spējas uzsvēršanu. Grūtību aplūkojums iedarbina sabiedrības uzturētās kauna jūtas par dzīvi ar trūcīgiem līdzekļiem un liek skaļi atzīt savu nespēju dzīvot atbilstoši vairākuma pieņemtajam dzīves standartam. Tāpēc savas rīcības spējas uzsvēršana, meklējot izeju un risinājumu svarīgāko dzīves vajadzību apmierināšanai, un pozitīva paštēla veidošana (parādot sevi kā strādīgas sievietes, kuras cīnās ar savu slinkumu un meklē dažādas iespējas uzlabot ģimenes materiālo situāciju, nelieto atkarību izraisošas vielas un cenšas būt labas mātes) ir tik ļoti svarīga, lai varētu izstāstīt savu stāstu ar pašcieņu, kuru uzturēt ir tik būtiski katram cilvēkam.

Noslēgums: starp cerībām un bezcerību

Analīze rāda, ka strukturālie nosacījumi (kā ekonomiskā krīze, zems minimālās algas līmenis valstī, izglītības un nodar-

binātības iespējas konkrētajā dzīvesvietā) un piederība noteiktam sociālam slānim joprojām ieņem ārkārtīgi svarīgu lomu (apšaubot nabadzības individualizācijas teoriju). Sievietēm, kuras bērnībā bija dzīvojušas funkcionālās ģimenēs, kuru talanti tikuši attīstīti dažādās ārpuskolas aktivitātēs, ir arī vairāk iekšējo resursu tikt galā ar grūtībām, labākas dzīves prasmes, augstākas prasības pret sevi kā mātēm un to, ko viņas vēlas dot saviem bērniem. Sievietēm, kuras pieredzējušas vecāku nolaidīgu attieksmi vai pat aprūpētāju vardarbību, ir daudz grūtāk pārvarēt citus kritiskus dzīves notikumus, veidot funkcionālas partnerattiecības. Kaut arī stāstījumi skaidri parāda kritiskā notikuma lomu, tālāk sekojošo negatīvo notikumu un grūtību akumulāciju, tie parāda arī sievietes kā radošas būtnes, kuras maksimāli izmanto pieejamos ierobežotos resursus un veido normālu dzīvi.

Satraucošāks ir jautājums par morālo pašcieņu un cerībām dzīvot cieņpilnu dzīvi. Stāstos mijas cerības un bezcerība, uzņēmība un nomāktība, cīņa par ikdienas izdzīvošanu un sapņi par labāku nākotni. Ja ne sev, tad bērniem. Sievietes visvairāk pārdzīvo par savu nespēju (reālu vai iespējamu) dot bērniem visu nepieciešamo, lai bērnu dzīve būtu normāla tagad un labāka nākotnē. Valsts atbalsts tiek interpretēts kā nepietiekošs un uz izdzīvošanu, nevis attīstību vērstš. Iespējas ievērojami uzlabot ģimenes finansiālo stāvokli pašu spēkiem ir vērtējamas kā niecīgas. Sieviešu nodarbinātības iespējas ir ierobežotas gan viņu zemās izglītības dēļ, gan viņu dzīvesvietu ierobežoto iespēju dēļ — pašlaik viņas var strādāt tikai maz atalgotus, vienkāršus darbus, turklāt mazo bērnu mammām ir jāspēj līdzsvarot darbu un bērnu aprūpes pienākumus. Stāsti tieši un netieši atsedz mazo jēgu strādāt maz atalgotu darbu (pieaugoša slodze, lai atalgotu darbu savienotu ar darbu piemājas saimniecībā, kas nodrošina daļu pārtikas; pieaugošas transporta un bērnu pieskatīšanas izmaksas, kuru dēļ strādāt zemu atalgotu darbu faktiski neatmaksājas). Iespējas pabeigt pamatskolu vai vidusskolu, kā arī iegūt profesionālu kvalifikāciju visām sievietēm ir ierobežotas dažādu iemeslu dēļ. Tikai galvaspilsētā un lielākajās pilsētās ir pietiekami plašas pamata, vidējās izglītības un tālākizglītības iespējas. Lauku apvidos šādu iespēju nav, savukārt ar izglītības un kvalifikācijas iegūšanu saistītās izmaksas un nepieciešamība uz izglītības iegūšanas laiku pilnībā vai daļēji deleģēt kādam citam bērnu aprūpi un to vēl savienot ar darbu padara izglītības un profesijas iegūšanu par gandrīz neiespējamu. Toties tālmācības iespējas prasa labas datorprasmes un pietiekošu piekļuvi datoram ar interneta pieslēgumu, un ne visām sievietēm šādi resursi ir. Partnerattiecībās esošajām sievietēm vēl jāsadzīvo ar dzīvesbiedra alkohola atkarību, kas ikdienai pievieno dažus riska faktorus. Partnera esamība gan rada pilnas ģimenes ilūziju, tomēr savas atkarības dēļ

viņi katrā brīdī var kļūt par vēl vienu problēmu. Izveidojas noslēgts apburtais logs — nav kvalifikācijas, nav cerību uz pietiekoši atalgotu darbu; ja nav naudas un atbalsta bērnu aprūpē, kvalifikāciju iegūt ir neiespējami. Grūtību plašais spektrs šīs sievietes padara sevišķi ievainojamas.

Individuālo situāciju padziļināta analīze liecina: lai saņemtu sociālo palīdzību un pakalpojumus, izšķiroša loma ir iejutīgam un uzmanīgam sociālajam darbiniekam, kurš iedziļinās individuālajos gadījumos un palīdz meklēt risinājumus (kas ir sevišķi svarīgi situācijās, kad formālie kritēriji liedz saņemt palīdzību, bet pēc būtības tā ir ļoti nepieciešama). Tāpat analīze rosina domāt par sociālās palīdzības un pakalpojumu saņemšanai izvirzītajiem kritērijiem un to elastības trūkumu. Noteikti ir jādomā par elastīgāku pieeju viena vecāka un daudz bērnu ģimeņu gadījumā, kā arī par kritēriju vienādošanu maznodrošinātā statusa iegūšanai. Nav pieļaujama situācija, kad cilvēki ar līdzīgām problēmām un vajadzībām, sevišķi bērni, nevar saņemt palīdzību un pakalpojumus uz vienādu nosacījumu pamata. Tāpat izgaismojas atsevišķu ļoti būtisku pakalpojumu neesamība (piemēram, valsts finansētas psihologa konsultācijas depresijas, līdzatkarības, smagu traumatisku notikumu pārvarēšanai) un esošo pakalpojumu nepieejamība (formāli pakalpojums ir, bet reāli pašvaldības ierobežotās rocības dēļ nav pieejams). Tāpat sociālās politikas veidotāji ir sevišķi sarežģīta uzdevuma priekšā, lai izstrādātu tādas atbalsta mehānismus, kas būtu atbilstoši konkrētās mērķgrupas vajadzībām un spētu efektīvi palīdzēt jauno sieviešu komplekso problēmu risināšanā ilgtermiņā (galvenokārt atbalstot bērnu aprūpi reizē ar izglītības un profesionālas kvalifikācijas iegūšanu, kas ļautu sievietēm atrast darbu par atalgojumu virs minimālā un pārraut nabadzības strupceļu). Te jādomā par sociālā budžeta palielināšanas iespējām, kas ļautu nodrošināt plašāku pakalpojumu klāstu un uzlabotu jau esošo pakalpojumu pieejamību — sevišķi attiecībā uz pakalpojumiem, kuri stiprina cilvēka pašapziņu un rīcības spēju. Jārisina arī jautājums par pietiekošu atbalstu bērnu izglītībai un talantu attīstībai, lai viņiem nebūtu jāatkārto savu vecāku dzīves modelis. Tomēr atšķirībā no pieaugušajām sievietēm, kurām precīzi mērķēta palīdzība un pakalpojumi var efektīvi palīdzēt situāciju risināšanā, mērķēta palīdzība bērniem var pastiprināt viņu stigmatizāciju. Bērņus nevajadzētu saistīt ar vecāku uzvedību un problēmām. Attiecībā uz bērniem noderīgāki būtu universāli atbalsta mehānismi, kas bērnam *nepiekar birkas* jau mazā vecumā un neliek justies negatīvā nozīmē citādiem kā pārējie.

Tomēr pastāv arī iespējas, kas ir ārpus valsts sociālās palīdzības un pakalpojumu ietvara un ārpus sieviešu individuālajiem resursiem, — iespējas, kas sakņojas privātajā un nevalstiskajā sektorā. Kā ļoti efektīvs instruments analīzē parādījās reliģisko organizāciju sniegtā palīdzība, kuras pamatā ir vajadzību un līdzjūtības princips, nevis cilvēka materiālās situācijas formāls novērtējums. Saņemtā palīdzība ir ne tikai tūlītēja (nav jāgaida vairākas

nedēļas, kamēr izskata iesniegumu (vai pat mēneši un gadi, kā tas ir nesakārtotu juridisko formalitāšu gadījumos)), bet arī pašcieņu neaizskaroša un, varētu pat teikt, dvēseli dziedinoša (cilvēkam krīzes situācijā ir būtiski, ka viņu nekritizē un nevērtē moralizējoši, bet līdzcilvēki viņu pieņem un atbalsta tādu, kāds viņš ir). Starp citu, universālā pamatienākuma idejas aizstāvji ir pārliecināti, ka beznosacījumu pamatienākums spēs efektīvāk mazināt pastāvošo nabadzību un nevienlīdzību (Thornhill & Atkins, 2016), arī beznosacījumu atbalsts darbojas kā daudz efektīvāks pašcieņu un rīcībspēju stiprinošs instruments nekā uz līdzekļu izvērtēšanu balstīts atbalsts (Lacey, 2017). Iespējams, ka ir jāpieļauj iespēja vienu reizi dzīvē saņemt beznosacījumu sociālo palīdzību krīzes situācijā arī pašvaldības sociālajā dienestā. Kā līdz šim sevišķi maz izmantots resurss, kas arī neparādās nevienā no pētījumā aplūkotojām individuālajām situācijām, jāmin sociālās uzņēmējdarbības attīstīšana, kas varētu nodrošināt precīzi mērķētas apmācības un darba iespējas šādām sievietēm, kuras vienas audzina bērnus vai kurām ir iespēja strādāt tikai no mājām. Labās prakses piemērs Latvijā ir sociālais modes zīmols «MAMMU»³, ko attīsta Laikmetīgās mākslas centrs, radot darbvietas māmiņām, kurām jāapvieno iztikas pelnišana ar bērna audzināšanu. Mērķtiecīgs atbalsts sociālajai uzņēmējdarbībai un plašāks tādu alternatīvo sociālo pakalpojumu klāsts, kuri vērsti uz noteiktu grupu apmācību un iekļaušanu darba tirgū, varētu ļoti veiksmīgi un efektīvi palīdzēt problēmas risināšanā.

Izmantotie avoti

- Almqvist, Y. (2016). Childhood origins and adult destinations: The impact of childhood living conditions on coexisting disadvantages in adulthood. *International Journal of Social Welfare*, 25(2), pp. 176–186. doi:10.1111/ijsw.12178
- Ansari, S., Munir, K., & Gregg, T. (2012). Impact at the 'Bottom of the Pyramid': The Role of Social Capital in Capability Development and Community Empowerment. *Journal of Management Studies*, 49(4), pp. 813–842. doi:10.1111/j.1467-6486.2012.01042.x
- Bak, C. K., & Larsen, J. L. (2015). Social exclusion or poverty individualisation? An empirical test of two recent and competing poverty theories. *European Journal of Social Work*, 18(1), pp. 17–35. doi:10.1080/13691457.2013.878316
- Bela, B. (2017). Tricky circle of adversity: problems of social support for vulnerable groups in rural areas. *Proceedings of the 2016 International Conference «Economic science for rural development»*, 46, pp. 23–30.
- Bezdarba un sociālās atstumtības iemesli un ilgums* (2007). Pētījuma ziņojums, pētnieku grupas vadītāja Ritma Rungule. Latvijas Universitātes aģentūra «LU Filozofijas un socioloģijas institūts», biedrība «Baltic International

³ Sk. <http://old.brigade.lv/atbalstite/mammu>

- Centre for Economic Policy Studies», SIA «Socioloģisko pētījumu institūts». Rīga: Latvijas Universitātes aģentūra «LU Filozofijas un socioloģijas institūts».
- Centrālā statistikas pārvalde (2016). *Ienākumi un dzīves apstākļi Latvijā 2015. gadā. Statistisko datu krājums*. Rīga: Centrālā statistikas pārvalde.
- Centrālā statistikas pārvalde (2017). Nabadzības riskam Latvijā pakļauti 424 tūkstoši jeb 21,8% iedzīvotāju. 2017. gada 2. februāris. Izgūts no <http://www.csb.gov.lv/notikumi/nabadzibas-riskam-latvija-paklauti-424-tukstosi-jeb-218-iedzivotaju-45823.html>
- Copeland, P., & Daly, M. (2012). Varieties of poverty reduction: Inserting the poverty and social exclusion target into Europe 2020. *Journal of European Social Policy*, 22(3), pp. 273–287. doi:10.1177/0958928712440203
- Dobelniece, S., Millere, J., & Salmane-Kulikovska, I. (2015). Situation analysis of social risk families with children in Latvia. *Economic Science For Rural Development. Marketing and Sustainable Consumption. New Dimensions in the Development of Society*, 40, pp. 141–150.
- Dudwick, N., Trapenciere, I., Rungule, R., Pranka, M., & Lāce, T. (1998). *Nabadzīgo cilvēku viedokļi: nabadzības sociālais vērtējums Latvijā*. Atskaite par pētījumu. Rīga: Filozofijas un socioloģijas institūts. Izgūts no <http://petijumi.mk.gov.lv/>
- Eiropas Komisija (2010). *Eiropa 2020 Stratēģija gudrai, ilgtspējīgai un integrējošai izaugsmei*. Brisele. Publicēts 10.10.2010. Izgūts no http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_LV_ACT_part1_v1.pdf
- Eurofound (2012). *Third European Quality of Life Survey – Quality of life in Europe: Impacts of the crisis*, Luxembourg: Publications Office of the European Union. Retrieved from www.eurofound.europa.eu/pubdocs/2012/64/en/1/EF1264EN.pdf
- Eurostat (2016). *Material deprivation and low work intensity statistics*. Retrieved from http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Material_deprivation_and_low_work_intensity_statistics#At_risk_of_poverty_or_social_exclusion
- Fahmy, E., & Pemberton, S. (2012). A Video Testimony on Rural Poverty and Social Exclusion. *Sociological Research Online*, 17(1)2. Retrieved from <http://www.socresonline.org.uk/17/1/2.html>.
- Gātere, D. (2017). *Alternatīvās vīrietības prakses* (maģistra darbs). Rīga: Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Socioloģijas nodaļa.
- GfK Custom Research Baltics (2013). *Sākotnējs izvērtējums «Trūcīgo māsaimniecību ar bērniem raksturojums»*. Izgūts no http://www.lm.gov.lv/upload/petijumi/izvertejums_trucigas.pdf
- Hick, R. (2014). Poverty as Capability Deprivation: Conceptualising and Measuring Poverty in Contemporary Europe. *European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie*, 55(3), pp. 295–323. <https://doi.org/10.1017/S0003975614000150>

- Jackson, S., & Cameron, C. (2012) Leaving Care: Looking ahead and aiming higher. *Children and youth services review*, 34(6), pp. 1107–1114.
- Labklājības ministrija (2017). *Informācija par Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likuma piemērošanu sociālā darba un sociālās palīdzības jomā atbilstoši 2017. gada 12. janvāra grozījumiem likumā*. Stājās spēkā 2017. gada 9. februārī. Izgūts no http://www.lm.gov.lv/upload/aktuali/informacijai_spsplgroz_2017f.pdf
- Labklājības ministrijas Sociālās iekļaušanas un sociālā darba politikas departaments (2016). Valsts statistikas pārskatu kopsavilkums. *Pārskati par sociālajiem pakalpojumiem un sociālo palīdzību novada/republikas pilsētas pašvaldībā 2015. gadā*. Izgūts 02.01.2017. no <http://www.lm.gov.lv/text/3400>
- Lāce, T. (2012). *Sociālā atstumtība Latvijā*. Rīga: Zinātne.
- Lacey, A. (2017). Universal basic income as development solution? *Global Social Policy*, 17(1), pp. 93–97. doi:10.1177/1468018116684269
- lsm.lv ziņu redakcija (2017). *Straujš atalgojuma kāpums vērojams visā Baltijā; lielākās algas joprojām ir Igaunijā*. Rīga: Latvijas sabiedriskie mediji. 30.08.2017. Izgūts no <http://www.lsm.lv/raksts/zinas/ekonomika/straujs-atalgojuma-kapums-verojams-visa-baltija-lielakas-algas-joprojam-ir-igaunija.a248435/>
- Marttila, A., Johansson, E., Whitehead, M., & Burström, B. (2013). Keep going in adversity — using a resilience perspective to understand the narratives of long-term social assistance recipients in Sweden. *International Journal for Equity in Health*, 12:8, pp. 1–11. Retrieved from <http://www.equityhealthj.com/content/12/1/8>
- Mood, C. (2015). The not-very-rich and the very poor: Poverty persistence and poverty concentration in Sweden. *Journal of European Social Policy*, 25:3, pp. 316–330.
- Peruzzi, A. (2015). From Childhood Deprivation to Adult Social Exclusion: Evidence from the 1970 British Cohort Study. *Social Indicators Research*, 120:1, pp. 117–135.
- Rasnača, L., & Niklass, M. (2013). Sociālā ilgtspēja: vai nevienlīdzīgas sabiedrības ir ilgtspējīgas? No B. Bela (red.), *Latvija. Pārskats par tautas attīstību 2012/2013. Ilgtspējīga nācija* (13.–33. lpp.). Rīga: LU Sociālo un politisko pētījumu institūts.
- Rizga, K. (2012). *Latvijas «veiksmes stāsta» slēptā puse. Slēptā nabadzība Latvijā: dzīve ar «Dieva žēlastību un cilvēku labestību»*. Rīga: Re:Baltica. Izgūts no <https://rebaltica.lv/2012/10/slepta-nabadziba-latvija-dzive-ar-dieva-zelastibu-un-cilveku-labestibu/>
- Saeima (2010). *Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030. gadam*. Apstiprināts ar 2010. gada 10. jūnija Latvijas Republikas Saeimas lēmumu. Izgūts no http://www.latvija2030.lv/upload/latvija2030_saeima.pdf
- Stiglitz, E. J. (2015). The Origins of Inequality, and Policies to Contain It. *National Tax Journal*, 68(2), pp. 425–448. doi:dx.doi.org/10.17310/ntj.2015.2.09 Retrieved

from <http://www.ntanet.org/NTJ/68/2/ntj-v68no2p425-448-origins-inequality-policies-contain.html>

- Thornhill, J., & Atkins, R. (2016). Universal basic income: Money for nothing. *Financial Times*, May 26, 2016. Retrieved from <https://www.ft.com/content/7c7ba87e-229f-11e6-9d4d-c11776a5124d>
- Walker, J., Crawford, K., & Taylor, F. (2008). Listening to children: gaining a perspective of the experiences of poverty and social exclusion from children and young people of single-parent families. *Health and Social Care in the Community*, 16(4), pp. 429–436. doi:10.1111/j.1365-2524.2008.00781.x
- Walker, R. (2014). *The Shame of Poverty*. Oxford: Oxford University Press.
- Whelan, C. T., & Maître, B. (2005a). Vulnerability and multiple deprivation perspectives on economic exclusion in Europe: A latent class analysis. *European Societies*, 7(3), pp. 423–450. doi:10.1080/14616690500194050
- Whelan, C. T., & Maître, B. (2005b). Economic Vulnerability, Multidimensional Deprivation and Social Cohesion in an Enlarged European Community. *International Journal of Comparative Sociology*, 46(3), pp. 215–239. doi:10.1177/0020715205058942
- The World Bank (2013). *Latvia: Who is Unemployed, Inactive or Needy? An Assessment of Post-Crisis Policy Options*. Retrieved from <http://www.lm.gov.lv/text/2562>

Sociālās inovācijas labākai dzīvei

3

Sociālās inovācijas: valsts loma to sekmēšanā pasaulē un Latvijā

Sociālās inovācijas gūst aizvien lielāku sabiedrības, politikas veidotāju un pētnieku uzmanību un ir atzītas par nozīmīgu instrumentu sabiedrības problēmu risināšanā. Taču līdz galam nav skaidra atbilde uz jautājumu, kāda ir valsts loma sociālo inovāciju sekmēšanā. Šajā nodaļā tiek meklēta atbilde uz to. Sākumā aplūkotas diskusijas par valsts lomu sociālo inovāciju sekmēšanā, kam seko iespējamo ricībpolitikas instrumentu analīze un to piemēri. Nobeigumā sniegts īss ieskats Latvijas situācijā.

Teorētiski apsvērumi: kas ir sociālās inovācijas un kāda ir valsts loma to attīstīšanā

Sociālās inovācijas, par kuru definējumu un robežām vismaz akadēmiskajā literatūrā nepastāv vienprātība, tiek uzskatītas par ļoti vēlamu parādību, jo jaunos

veidos, ar jauniem paņēmieniem palīdz risināt dažādas sociālas problēmas. Visbiežāk minētie sociālo inovāciju piemēri pievēršas dažādām nevienlīdzības problēmām, pieejai pakalpojumiem (īpaši veselības aprūpei), novecojošas sabiedrības radītiem izaicinājumiem, jauniešu nodarbinātības problēmām, vides problēmām un tamlīdzīgi. Viena no sociālo inovāciju definīcijām skan šādi: «Sociālā inovācija ir jauna sociālā prakse ar sociāliem mērķiem un sociāliem līdzekļiem to sasniegšanai.» (Franz, Hochgerner, & Howaldt, 2012) Tātad atšķirībā no tehnoloģiskām un uzņēmējdarbības inovācijām, kuras ir vēlamas ekonomikas konkurētspējas nodrošināšanai, sociālo inovāciju mērķi ir sociāli — no tām labumu var gūt visa sabiedrība vai tās grupa, kuras problēma tiek risināta. Eiropas Sociālās inovācijas iniciatīvas definīcijā akcentēts tas, ka sociālām inovācijām ir jābūt efektīvākām nekā pastāvošajām pieejām (Social Innovation Europe initiative, 2011), proti, svarīga ir ne vien novitāte kā tāda, bet arī tās rezultāti un ietekme. Šis aspekts ir būtisks arī šī raksta problemātikas kontekstā, atbildot uz jautājumu, kāda ir valsts loma sociālo inovāciju atbalstā. Ja valsts ar savu ricībpolitiku palīdzību vai nodrošinot labvēlīgu vidi, atbalsta sociālo inovāciju procesus, tad jātiecas uz to, lai atbalstītās sociālās inovācijas tiešām risinātu sabiedrības problēmas.

Cita būtiska sociālo inovāciju iezīme ir to mērķtiecība. Kā norāda Hanss Verners Francs (*Hans-Werner Franz*) (Franz et al., 2012), sociālās inovācijas atšķirībā no sociālām pārmaiņām raksturo tas, ka tās notiek ar nodomu. Būtiski, ka, neņemot vērā šo nodomu, ar sociālām inovācijām atšķirībā no tehnoloģiskām inovācijām nevar gūt peļņu. Tas savukārt nozīmē, ka motivācija radīt sociālas inovācijas ir mazāka nekā motivācija radīt tehnoloģiskas un peļņu nesošas inovācijas. Literatūrā par sociālajām inovācijām nereti uzsvērta nepieciešamība šī fenomena analīzē atsaukties uz plašo inovācijas pētījumu virzienu, kas sāka attīstīties kopš 20. gadsimta 50. gadiem (Franz et al., 2012), un mācīties no tā. Tāpat nereti atrodami salīdzinājumi starp biznesa un sociālajām inovācijām, piemēram, Žoselina Buržona (*Jocelyne*

Bourgon) akcentē, ka biznesa motivācija inovācijās ir peļņa, bet sabiedrības motivācija sociālajās inovācijās ir sociālie labumi, kurus tā rezultātā gūst (*Bourgon*, 2011). Šajā apstākli ir saredzams būtiskākais pamatojums valstij iejaukties un motivēt sociālo inovāciju norisi, ja vien pastāv nosacījums, ka sociālās inovācijas sasnieg rezultātu, proti, sociālās problēmas tiek risinātas efektīvāk nekā līdz tam. Kā ricībpolitikas pamatojums sociālo inovāciju kontekstā literatūrā tiek minēti lieli sociālie izaicinājumi, piemēram, sabiedrības novecošanās, klimata pārmaiņas un citi. Tā kā šiem izaicinājumiem nepieciešami vispusīgi risinājumi un būtiska sabiedrības iesaiste, tad pastāv pamatojums īstenot ricībpolitiku, kas vērsta uz sociālām inovācijām (*Benneworth et al.*, 2014).

OECD (*Organization for Economic Development and Cooperation*) sociālās inovācijas definē šādi: «Sociālās inovācijas ietver konceptuālas, procesa vai produkta pārmaiņas, organizacionālas pārmaiņas un pārmaiņas finansēšanā, un tās var būt saistītas ar jaunām attiecībām ar iesaistītajām pusēm un teritorijām. Sociālās inovācijas meklē atbildes uz sociālām problēmām, identificējot un piedāvājot jaunus pakalpojumus, kas uzlabo indivīdu un sabiedrības dzīves kvalitāti.» (*OECD*, 2010, p. 196). Šajā definīcijā būtisks ir akcents uz to, ka sociālās inovācijas ietver arī konceptuālas pārmaiņas, kas ir plašākas nekā tikai jauni pakalpojumi vai produkti. Līdz ar to sociālās inovācijas tiek apskatītas ne vien kā produkti vai pakalpojumi, bet arī kā process (*Wehn & Evers*, 2015).

Cita sociālo inovāciju definīcija nosauc piecas iezīmes, kuras nepieciešamas, lai varētu runāt par sociālo inovāciju. Pirmkārt, sociālajai inovācijai ir jāparedz kaut kas jauns. Otrkārt, tai ir jārisina sabiedrībai aktuāla problēma vai vajadzība. Šī saraksta autori norāda, ka sociālā inovācija var būt ne vien problēmas risinājums, bet tās aktualizācija, kas sakrīt ar iepriekš minēto, ka sociālā inovācija var būt arī process. Treškārt, tai ir jābūt īstenotai praksē, pretējā gadījumā to precīzāk būtu dēvēt par sociālo izgudrojumu, kas ir tikai ideja, kura nav īstenota praksē. Ceturtkārt, tai ir jāiesaista mērķgrupas, kuras tā skar, lai nodrošinātu tās leģitimizāciju. Visbeidzot, tai jāspēj mainīt sociālo uzvedību un jārada pārmaiņas (*Ross & Godard*, 2015).

Sociālajām inovācijām tiek nošķirtas trīs dimensijas. Pirmā ietver cilvēku neapmierināto vajadzību apmierināšanu. Otrā attiecināma uz procesiem un pārmaiņām un līdzdalības palielināšanu, īpaši līdz tam izslēgtām grupām. Trešā dimensija paredz, ka sociālās inovācijas var palielināt iesaistīto iespējas, uzlabojot prasmes un pieeju resursiem (*Mouleart et al.*, 2005).

Lielā mērā sociālās inovācijas definīciju nosaka zinātnes nozare, kas to aplūko. No tās atkarīgs arī pētījumu fokuss. Piemēram, socioloģijā sociālo inovāciju jēdziens ir interesants, jo sociālā inovācija tiek apskatīta kā sociālu pārmaiņu avots. Citā kontekstā sociālās inovācijas tiek analizētas kā radošuma avots — tiek analizēts, kādi faktori ietekmē jaunu radošu ideju rašanos

(*Majumdar et al.*, 2015). Organizāciju studijās sociālās inovācijas tiek apskatītas kā iespēja organizācijām labāk piemēroties mainīgiem ārējiem apstākļiem (*Grimm et al.*, 2013). Vides zinātnēs sociālo inovāciju jēdziens izmantots, lai akcentētu globālo, plašo un sociālo raksturu problēmām, kas saistītas ar vides jautājumiem, kuru risināšanai sociālās inovācijas ir viena no cerībām. Vides zinātnieki norāda, ka nepietiks vien ar tehnoloģiskām inovācijām, lai risinātu vides problēmas (*Grimm et al.*, 2013).

Sociālās inovācijas ir interesantas arī no biznesa menedžmenta studiju viedokļa, koncentrējoties uz sociālo uzņēmējdarbību un analizējot Jozefa Šumpētera (*Joseph Schumpeter*) idejas. Psiholoģijā sociālās inovācijas ir piesaistījušas pētnieku uzmanību, jo tām kā kolektīvai ricībai ir kolektīva ietekme, kas ir interesanta no kopienu psiholoģijas perspektīvas. Ir pētījumi, kas pievēršas sociālām inovācijām no teritoriālās attīstības perspektīvas, akcentējot to nozīmību tādu sociālu problēmu risināšanai, kas ir aktuālas specifiskās teritorijās. Visbeidzot, tiek izšķirti arī pētījumi un ziņojumi, kas ir balstīti uz praksi, nevis uz teoriju. Šī literatūra galvenokārt koncentrēta uz dažādu praktisku padomu sniegšanu sociālo inovāciju stratēģiju attīstībai, atsevišķu gadījumu un piemēru aprakstu un rekomendācijām politikas veidotājiem (*Majumdar et al.*, 2015). Kā redzams, sociālās inovācijas ir interesantas dažādām sociālo zinātņu apakšnozarēm, kas tās pēta no samērā dažādām perspektīvām, ar ko var izskaidrot plašo jēdziena definīciju klāstu un to atšķirības. Neizbēgami sociālo inovāciju izpēte ir starpdisciplinārs pētījumu virziens.

Literatūrā, kas apskata dažādus faktoros, kuri ietekmē sociālās inovācijas, cita starpā minēta arī vieta jeb teritorija kā faktors, kas var ietekmēt to, cik liela ir iespējamība, ka tajā notiks sociālo inovāciju procesi. Proti, norādīts, ka pilsētās un plašāk apdzīvotās vietās ir lielāka iespējamība sociālo inovāciju procesiem, jo šādās vietās ir lielāka dažādu tehnoloģiju pieejamība, cilvēkresursi, finansējums un citi resursi (*Abad*, 2014). Tā kā pastāv dažādas specifiskas problēmas, ar kurām var saskarties lauku teritorijas, politikas veidotājiem būtu jāņem vērā, ka sociālām inovācijām var būt ierobežota izplatība un ietekme. Arī tādu problēmu risinājumi, kuras ir aktuālas neatkarīgi no teritorijas, var ietekmēt ne tikai urbānās teritorijas.

Runājot par sociālām inovācijām un valsts lomu, jānorāda, ka sociālās inovācijas notiek reti. To īstenošanai var trūkt materiālas motivācijas, un cilvēkiem, kas varētu tās īstenot, var nebūt finansiālo, laika un citu resursu savu ideju realizācijai. Līdz ar to ir pieļaujams, ka valsts ar tās īstenoto politiku iejaucas, risinot pastāvošo tirgus kļūdu un motivējot cilvēkus tomēr īstenot sociālas inovācijas, jo tās ir sabiedriski vēlamas (*Pol & Ville*, 2009). Tajā pašā laikā ir jāņem vērā, ka jebkuriem valsts instrumentiem, lai risinātu tā saucamo tirgus kļūdu (nepietiekams sociālo inovāciju apjoms un nepietiekami stimuli radīt sociālās inovācijas), ir jābūt pārdomātiem. Ir rūpīgi jāizvērtē,

kas ir sociālo inovāciju procesus kavējošie faktori, kā tos efektīvāk novērst, kādi ir nepieciešamie resursi un sagaidāmie rezultāti.

Par valsti un sociālām inovācijām var runāt divos kontekstos. Vienā no tiem, kas ir centrālais arī šajā rakstā, var redzēt valsts kā sociālo inovāciju atbalstītājas lomu. Taču pastāv arī skatījums, ka valsts pati var īstenot sociālās inovācijas. Piemēram, pārmaiņas, kas skāra publisko pārvaldi un tās darbības organizēšanu pēc Otrā pasaules kara un tiek saistītas ar jaunās publiskās pārvaldes jēdzienu, arī varētu dēvēt par sociālām inovācijām, kaut gan tas nav praktizēts (Levesque, 2013). Līdzīgi valsts var radīt inovācijas, piedāvājot sociālos pakalpojumus, un citos veidos. Taču, kā atzīst pētnieki, parasti jauni un efektīvi rīcībpolitikas risinājumi tiek dēvēti par labu rīcībpolitiku, nevis par sociālo inovāciju (Minks, 2011).

Lai labāk izprastu valsts lomu sociālo inovāciju sekmēšanā, ir jāapskata plašāki apstākļi, kas nosaka to norisi. Diemžēl salīdzinoši nesenā un fragmentārā sociālo inovāciju izpēte nesniedz viennozīmīgas atbildes uz šo jautājumu. Līdz ar to rekomendācijas politikas veidošanai nav viegli izstrādājamās. Sociālo zinātņu pētījumus par sociālo inovāciju procesiem var iedalīt divās grupās. Viena no šīm grupām ir aģentu pieeja, kas pieņem, ka sociālās inovācijas ir individu un to personīgās motivācijas virzītas. Līdz ar to šajā pieejā izpēte koncentrējas uz individuālo aģentu motivāciju. Otra izmantotā pieeja ir strukturālā, kas paredz, ka sociālās inovācijas ietekmē strukturālais konteksts, tajā skaitā valsts radītā vide un stimuli (Caijaba-Santana, 2014). Pilnvērtīgai izpratnei par sociālo inovāciju procesiem būtu jākombinē abas pieejas, pētot gan individuālas motivācijas, gan ārējos faktorus, kas ietekmē sociālās inovācijas.

No līdzšinējās izpētes ir secināms, ka sociālo inovāciju stimuli ir kompleksi un nevar runāt par kādiem atsevišķiem faktoriem (Franz, Hochgerner, & Howaldt, 2012). Tas nozīmē, ka arī politikas veidotāju atbilde nevar būt vienvēidīga. Jāņem vērā arī tas, ka sociālās inovācijas ir atkarīgas no konteksta (Osburg & Schmitdpeter, 2013), tāpēc tām nevar visās valstīs vai reģionos piemērot vienādotus risinājumus, lai gan tas nereti ir politikas veidotāju kārdinājums.

Līdzīgi kā citās sabiedrības dzīves sfērās, arī sociālo inovāciju norisē būtisku lomu ieņem internets, sociālie tīkli un iespējas, kādas tie paredz cilvēkiem. Internets ir būtisks sociālo inovāciju norises stimuls. Lai raksturotu inovācijas, kuras ir balstītas uz informācijas un komunikāciju tehnoloģijām vai ir attīstītas, pateicoties tām, tiek lietots jēdziens «digitālās sociālās inovācijas». Jēdziena definīcija ir šāda: «Digitālās sociālās inovācijas ir sadarbībā īstenotas inovācijas veids, kas paredz, ka inovatori, inovāciju lietotāji un sabiedrība sadarbojas, izmantojot digitālās tehnoloģijas, lai radītu zināšanas un risinājumus plašam sabiedrisku vajadzību lokam tādā mērā, kādā tas nebija iespējams pirms interneta izmantošanas pieauguma.» (Digital Social

Innovation, 2014) Eiropas Komisijas pasūtītā pētījumā par digitālām sociālām inovācijām tika apzināts vairāk nekā 6000 dažādu digitālo sociālo inovāciju projektu. Tematiski lielākā daļa no tiem koncentrējās uz izglītības un prasmju attīstīšanas jautājumiem, nākamā lielākā tematiskā kategorija ir jauni līdzdalības modeļi, bet salīdzinoši mazāk tika identificēti zinātnes un tehnoloģiju projekti un finanšu risinājumi (European Commission, 2015).

Minētajā pētījumā izstrādātas arī vairākas rekomendācijas politikas veidotājiem. Piemēram, norādīts uz nepieciešamību atvieglot piekļuvi finansējumam digitālo sociālo inovāciju projektiem, kas var risināt sabiedrības problēmas, izmantot publisko iepirkumu digitālo sociālo inovāciju pakalpojumu izmantošanai. Interesanti, ka ziņojumā norādīts – digitālo sociālo inovāciju tīklos nepieciešams vairāk iesaistīt Austrumeiropas inovatorus un arī politikas veidotājus (European Commission, 2015).

Ari sociālie mediji var būt būtiski sociālo inovāciju īstenošanas un iedzīvināšanas avoti, jo spēj uzrunāt plašas cilvēku masas, kā arī jaunākas paaudzes cilvēkus (Passani et al., 2015). Protams, tam ir arī ierobežojumi, jo ne visām sabiedrības grupām ir pieejami digitālie mediji un piemīt prasmes tos izmantot. Kā piemēri digitālām sociālām inovācijām tiek minēti interneta enciklopēdija *Wikipedia*, *change.org*, kas ir platforma sabiedrisku kampaņu organizēšanai, *Kickstarter*, kas ir platforma puļa finansējuma savākšanai, un citi (Passani et al., 2015).

Ņemot vērā minētos apsvērumus, ir pētnieki, kas lieto arī tādu jēdzienu kā «sociālo inovāciju rīcībpolitika» (Bourgon, 2011; Berzin, Pitt-Catsouphes, & Peterson, 2014). Taču galvenokārt visas sociālo inovāciju atbalsta iniciatīvas no valsts puses ir salīdzinoši nelielas un drīzāk uzskatāmas par daļu no kādas citas rīcībpolitikas jomas. Piemēram, ASV, kur federālā līmenī sociālās inovācijas ir aktuāls rīcībpolitikas jautājums, štatu loma ir neskaidra. Pētījumi par to darbībām ir nepietiekami (Berzin et al., 2014), taču, ņemot vērā sociālo inovāciju specifiku, tieši štatiem, kas ir tuvāk sabiedrībai, varētu būt lielāka ietekme nekā federālām iniciatīvām. Iespējams, precīzāk būtu runāt par sociālo inovāciju stimulēšanu citu jomu rīcībpolitikās, nevis izcelt tās kā atsevišķu rīcībpolitiku.

Ieskatš tajā, kādus instrumentus valstis praktiski izmanto, sniegts nākamajā apakšnodaļā. Savukārt tabulā ir raksturota iespējamā valsts loma dažādos sociālās inovācijas attīstības posmos. Katrā posmā sociālo inovatoru vajadzības ir atšķirīgas, tāpēc arī rīcībpolitikas atbildes ir jāpiemēro konkrētam posmam. Tā, piemēram, pirms sociālā inovācija vēl ir radusies vai kad tā ir ļoti agrīnā fāzē, valsts loma var būt motivēt domāt par jauniem un efektīviem risinājumiem sociālu problēmu risināšanā. Tas ir būtiski, ņemot vērā iepriekš minēto par materiālo stimulu trūkumu, kas atšķir sociālās inovācijas no uzņēmējdarbības inovācijām, kur tās, lai arī ir riskantas, tomēr var nest būtisku peļņu.

Tabula. Valsts loma dažādās sociālās inovācijas attīstības pakāpēs

Sociālās inovācijas attīstības pakāpe	Valsts loma
1. Ideju radīšana	Motivēšana, ekosistēma
2. Testēšana	Starta finansējums
3. Paplašināšana un uzturēšana	Finansējums paplašināšanai, publiskais iepirkums

(Mulgan, Tucker, Ali, & Sanders, 2007)

Bridi, kad sociālās inovācijas idejas ir radītas un noformulētas, bieži pastāv nepieciešamība tās testēt reālos apstākļos, lai noskaidrotu to dzīvotspēju. Arī šajā attīstības posmā valstij var būt nozīmīga loma, kas galvenokārt var izpausties starta finansējuma formā. Visbeidzot, ja ir izrādīties, ka ideja ir dzīvotspējīga, tā spēj parādīt pozitīvu ietekmi uz sociālo problēmu, ir nepieciešams to uzturēt un paplašināt, lai tās pozitīvo ietekmi izjustu plašākās teritorijās vai mērķgrupās. Šajā attīstības pakāpē valsts var palīdzēt ar finansējumu, lai nodrošinātu sociālās inovācijas paplašināšanu, kā arī var pasūtīt konkrēto sociālo inovāciju, izsludinot valsts iepirkumu un tādējādi nodrošinot tai pieprasījumu.

Valsts nav vienīgā ieinteresētā puse, kam var būt pozitīva ietekme uz sociālo inovāciju norisi. Būtiska loma var būt arī uzņēmējdarbības sektoram, izmantojot savus ietekmes resursus, kas galvenokārt ir finansiāli. Šī ietekme var izpausties tiešā veidā, ieguldot privātos resursus konkrētos sociālo inovāciju projektos vai atbalsta iniciatīvās. Taču literatūrā ir apskatīti arī piemēri, kad uzņēmēju ietekme ir izpaudusies netiešāk. Viens no piemēriem ir ASV kompānijas *Levi Strauss* rūpnīcas atvēršana Virdžīnijas štatā 20. gadsimta 60. gadu sākumā. Štata aktivisti uzstāja, ka rūpnīcu var atvērt tikai tad, ja tajā strādās vienīgi baltādainie ASV pilsoņi, bet kompānija tam nepiekrīta un solīja rūpnīcu atvērt citur. Ņemot vērā darbvietu nepieciešamību, štata pārstāvji piekāpās, un ASV dienvidos tika izveidota pirmā rūpnīca, kurā līdzās strādāja afroamerikāņi un baltādainie ASV pilsoņi, radot jaunu sociālo praksi (Saul, 2011). Šis piemērs ilustrē, ka lielām kompānijām un to sabiedriskajai nostājai var būt ietekme uz lokāliem sociāliem procesiem.

Sociālo inovāciju jēdziens ticis arī kritizēts. Viens no kritikas aspektiem ir cieši saistīts ar valsts lomu šajos procesos. Proti, pastāv risks, ka var notikt pārāk liela paļaušanās uz sociālām inovācijām sociālu problēmu risināšanā — neskaidras jaunas pieejas tiek izmantotas, strādājot ar nopietnām

problēmām (Bonifacio, 2014). Zināmā mērā šai kritikai var pievienoties, taču šādi riski ir novēršami. Kā minēts iepriekš, lai valsts iejauktos un īstenotu instrumentus sociālo inovāciju atbalstam, ir nepieciešams ne vien tirgus pamatojums, bet arī valsts spēja šo iejaukšanos sekmīgi īstenot. Tas ietver arī sociālo inovāciju izvērtēšanu un testēšanu mazākos apmēros, pirms tās tiek piemērotas lielos apmēros.

Citi pētnieki norāda uz iespējamām negaidītām un nevēlamām sekām, kuras var radīt sociālās, kā arī citas inovācijas, bet kurām ir pievērsta ļoti maza pētnieciskā uzmanība (Seegercrantz & Seck, 2013). Gan riskus, gan nevēlamās sekas, kuras var radīt disruptīvas un arī inkrementālas sociālās inovācijas, var novērst vai vismaz mazināt, izmantojot regulējumu (Grimm et al., 2013), protams, ņemot vērā to, ka regulējums var arī ierobežot inovācijas procesus. Sociālo inovāciju jēdziens tiek dēvēts arī par kvazikonceptu, jo tam ir akadēmisks pamatojums, tomēr tā nozīme var tikt ietekmēta, un tas rada ap to pastāvošo neskaidrību. Šādi kvazikoncepti var paralēli pastāvēt ar dažādām nozīmēm gan akadēmiskajā, gan rīcībpolitikas veidošanas vidē (Benneworth et al., 2014). Konkrēti iespējamie instrumenti sociālo inovāciju atbalstam apskatīti turpinājumā.

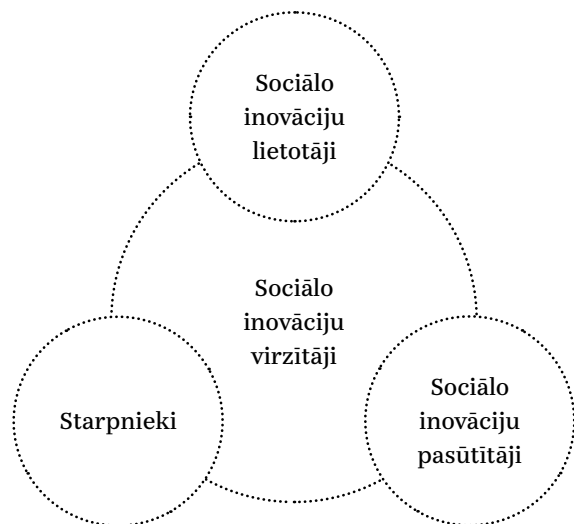
Iespējamie instrumenti sociālo inovāciju atbalstam, to klasifikācija

Veidi, kādos valsts var stimulēt sociālo inovāciju rašanos, to attīstību un saglabāšanu, var būt dažādi. Tie var aprobežoties ar kopumā labvēlīgas vides jeb eko-

sistēmas nodrošināšanu sociālo inovāciju procesiem, bet var būt arī daudz proaktīvāki. Pētījumā par ASV štatos izmantotajiem atbalsta instrumentiem sociālām inovācijām tika identificēti 29 dažādi rīcībpolitikas instrumenti (Berzin et al., 2014).

Labvēlīgas vides nodrošināšana ir visbiežāk minētais valsts uzdevums sociālo inovāciju atbalstam (Boelman et al., 2014). Ko sevi ietver sociālo inovāciju ekosistēma? Tā sastāv no tādām ieinteresētajām pusēm, kas virza sociālās inovācijas, un no tādām, kas virza pieprasījumu pēc sociālām inovācijām, kā arī no starpniekiem, kas galvenokārt sekmē abu minēto sasaisti (sk. att.). Valsts lomu vislabāk var saskatīt tieši kā tādu, kas virza pieprasījumu pēc sociālām inovācijām (Hansson et al., 2014). Var apgalvot, ka sociālo inovāciju ekosistēma ietver arī praktiski visus turpmāk aprakstītos instrumentus, kurus valsts var izmantot sociālo inovāciju atbalstam. Pārdomātas un sistēmiskas pieejas sociālo inovāciju atbalstam ir balstītas uz stratēģijām vai politikas plānošanas dokumentiem, kas veido ietvaru sasniedzamajiem mērķiem, izmantojamiem instrumentiem, sagaidāmajiem rezultātiem un to izvērtēšanai. Tāpēc veiksmīgāks sociālo inovāciju atbalsts no valsts puses ir atkarīgs no ilgtermiņa plānošanas.

Attēls. Sociālo inovāciju ekosistēmas spēlētāju klasifikācija

(Hansson, Bjork, Lundborg, & Olofsson, 2014). Ar autores modifikācijām.

Bez labvēlīgas vides radīšanas sociālās inovācijas var sekmēt ar dažādiem finansiāliem stimuliem, kā, piemēram, konkursu organizēšanu ar naudas balvām vai grantu piešķiršanu. Šādi stimuli var būt nozīmīgi iepriekš apskatītajā sociālo inovāciju ideju radīšanas fāzē, kad, piemēram, konkursi var stimulēt radīt sociālās inovācijas. Tie var būt organizēti bez tematiskām nostādnēm vai var būt koncentrēti uz kādas sociālās problēmas risināšanu, aicinot sabiedrību nākt klajā ar konkrētiem piedāvājumiem. Savukārt grantu finansējums var tikt izmantots testēšanas fāzē, lai pārlicinātos par sociālo inovāciju ideju dzīvotspēju.

Nepiešķirot finansējumu tiešā veidā, sociālo inovāciju projektus var atbalstīt arī netieši, piemēram, izveidojot labvēlīgāku nodokļu likmi vai piemērojot nodokļu atlaides noteiktām darbībām.

Praksē valstis finansējumu sociālām inovācijām izmanto dažādos apmēros. Lielbritānija, Vācija, ASV minamas kā piemēri, kas ir salīdzinoši aktīvi sociālo inovāciju atbalstīšanā. Piemēram, Lielbritānija, koncentrējoties uz konkrētu nozari, ir investējusi veselības aprūpes inovāciju fondos, kas atbalsta sociālās inovācijas, kuras risina problēmas veselības aprūpē. Tāpat Lielbritānijā finansējums, lai finansētu inovācijas, tajā skaitā sociālās inovācijas, tiek izmantots arī no nacionālās loterijas līdzekļiem (OECD, 2010). ASV savukārt ir izveidots speciāls birojs, kas strādā ar sociālo inovāciju jautājumiem, kas cita starpā organizē finansējumu inovācijām izglītības jomā

(Social Innovation Europe initiative, 2011). Par to nepieciešama turpmāka izpēte, bet, iespējams, šo valstu piekoptā prakse finansējumu koncentrēt konkrētās nozarēs, nevis horizontālos sociālo inovāciju pasākumos ir stratēģiski pareizāka rīcība, ņemot vērā neskaidro valsts instrumentu ietekmi uz sociālo inovāciju iniciatīvām.

Pārnacionālā līmenī, piemēram, Eiropas Komisija un Eiropas Investīciju fonds izstrādā arī finanšu instrumentus sociālo inovāciju finansēšanai. Eiropas Komisija ir uzdevusi Eiropas Investīciju fondam ieviest garantiju finanšu instrumentu, kas ir veltīts mikrofinansēšanai un sociālās uzņēmējdarbības finansēšanai. Instrumenta mērķis ir palielināt mikrofinansējuma pieejamību neaizsargātām sabiedrības grupām, kurām ir ļoti sarežģīti iegūt aizdevumus tradicionālā veidā, kā arī uzlabot finansējuma pieejamību sociāliem uzņēmumiem (European Investment Fund, 2016), kas var būt arī sociālo inovāciju autori.

Minētais finanšu instruments darbojas plašākas Eiropas Komisijas programmas «Nodarbinātības un sociālās inovācijas programma» ietvaros, kuras kopējais finansējums pārsniedz 900 miljonus eiro. Bez finanšu instrumenta šī programma sevī apvieno arī 2007.–2013. gadā īstenotās programmas «Progress» un «EURES», kas bija vērstas uz nodarbinātības problēmu risināšanu (Eiropas Komisija, 2013). Eiropas Komisija atbalsta arī sociālo inovāciju finansēšanu kohēzijas politikas ietvaros, veidojot struktūrfondu atbalsta programmas. Vai un kā tas izpaužas Latvijas gadījumā, aplūkots Latvijas situācijas analīzē veltītajā apakšnodalā.

Eiropas Komisijā sociālo inovāciju jēdziens kļuva aktuāls, pārskatot Lisabonas stratēģijas progresu, kad tapa skaidrs, ka tās progress ir nepietiekams, un domājot par jauno stratēģiju «Eiropa 2020» (Bonifacio, 2014). Eiropas Savienības kontekstā sociālo inovāciju jēdziens veidojas no ES kontekstā ļoti sasāpējušām sociālām problēmām, kurām tiek gaidīts risinājums, kā arī no Lisabonas stratēģijas diskursa, kas koncentrējas uz inovāciju nozīmi un nepieciešamību Eiropas Savienībai uzlabot savu inovācijas sniegumu (Bonifacio, 2014). Vienlaikus pētnieks akcentē to, ka veids, kā Eiropas Komisija ir definējusi sociālās inovācijas, proti, norādot, ka ierobežota budžeta laikā ir nepieciešams sabiedrības un individu radošums, lai risinātu sabiedrības problēmas ar sociālo inovāciju palīdzību, — liecina, ka cilvēkiem ir jārisina problēmas, kuras valstis vairs nevar atļauties risināt (Bonifacio, 2014). No vienas puses, var teikt, ka šī ir tikai viena autora skeptiska sociālo inovāciju jēdziena definīcijas interpretācija, bet, no otras puses, tomēr zināmā mērā pastāv risks, ka politikas veidotāji var izmantot sociālo inovāciju jēdzienu, lai aicinātu sabiedrību nākt klajā ar saviem risinājumiem un tādējādi nemeklēt līdzekļus sociālo problēmu risināšanai.

Starptautisko organizāciju līmenī lielu uzmanību sociālajām inovācijām pievērsis Pasaules Ekonomikas forums, kas ir izstrādājis vadlīnijas

valdībām sociālo inovāciju atbalstam un apkopojis dažādu gadījumu analīzes (World Economic Forum, 2013). Ziņojumā norādīts, ka valstij ir būtiska loma tādu biznesa modeļu atbalstīšanā, kuri paredz sociālus labumus. Tajā piedāvāti seši būtiski valstu rīcības virzieni, proti, atbalsts sociālo inovāciju tīkliem un galvenajām ieinteresētajām pusēm, valsts spēju attīstīšana sociālo inovāciju atbalstam, infrastruktūras attīstīšana un sociālo inovāciju starptautisku atbalsts, atbalsts uzņēmumu izaugsmei, privātā kapitāla papildināšana un rīcībpolitikas izvērtēšana un uzlabošana (World Economic Forum, 2013). Atšķirībā no citiem avotiem, būtiski, ka šajā akcentēta nepieciešamība attīstīt arī pašas valsts spējas un izvērtēt rīcībpolitikas nepieciešamību, jo šī ir jauna joma, kurā tiek sagaidīta valsts iejaukšanās, tāpēc publiskās pārvaldes kapacitātes izvērtēšana ir ļoti svarīga. Viens no aspektiem, ar ko var sākt šo izvērtēšanu, ir saprast, vai jaunās funkcijas var veikt jau pastāvošās struktūras vai arī nepieciešamas jaunas institūcijas (World Economic Forum, 2013).

Ierobežotu budžeta līdzekļu kontekstā, kad finansējums ir nepietiekams arī tehnoloģisko inovāciju atbalstam, kas tiek uzskatīts par priekšnosacījumu ekonomikas konkurētspējai, var būt politiski sarežģīti aizstāvēt nepieciešamību investēt sociālo inovāciju atbalsta pasākumos. Gan tehnoloģisko, gan sociālo inovāciju procesi ir saistīti ar risku, jo tie var arī neizdoties, un tas vēl vairāk var radīt ierobežojumus investīcijām sociālajās inovācijās. Pastāv risks, ka finansējums tiek izlietots nepiemēroti, kā arī risks, ka piedāvātās iniciatīvas neizrādās efektīvas. Tie ir faktori, kas politikas veidotājiem ir jāņem vērā, plānojot finansējumu inovācijām, un tie nedrīkst ierobežot šādas iniciatīvas. Riskus var mazināt, finansējumu piešķirot pakāpeniski un nelielos apjomos, lai pārliecinātos par sociālo inovāciju dzīvotspēju (Social Innovation Europe initiative, 2011). Taču gan tehnoloģiskās, gan sociālās inovācijas ir dārgas. Lai arī sociālās inovācijas nesaistās ar dārgiem zinātniskiem eksperimentiem, tomēr to iedzīvināšana plašākā sabiedrībā var būt resursu ietilpīga.

Tāpat ir jāņem vērā fakts, ka sociālo inovāciju atbalsts rezultēsies nevis konkrētos finansiālos ieņēmumos, bet gan problēmu risinājumos, kas var paredzēt tā finansējuma ietaupījumu, kas ticis plānots problēmu risināšanai (Social Innovation Europe initiative, 2011). Piemēram, var izrādīties lētāk finansiāli atbalstīt sociālās inovācijas projektu, kas ierobežo narkotiku lietošanu jauniešu vidū, nekā maksāt par ārstēšanos un rehabilitāciju jeb sekām, kuras rada šī problēma. Minētajā piemērā sociālās inovācijas projekts neradīs peļņu, bet radīs kopēju pozitīvu ietekmi uz budžetu un nākotnes ietaupījumus.

Ņemot vērā valsts finanšu resursu ierobežojumus, ir jāapsver iespējas veidot kopīgas finansēšanas shēmas ar privāto sektoru, kas arī var būt būtiska ieinteresētā puse sociālo inovāciju atbalstam. Izveidojot sociālo inovāciju atbalsta iniciatīvu ASV, prezidents Baraks Obama (*Barack Obama*) norādīja, ka šim fondam ir jākombinē publiskie un privātie resursi, lai palīdzētu

izaugt daudzsolosām iniciatīvām, kas spēj radīt labus rezultātus (Office of Social Innovation, n. d.).

Viena no iespējām atbalstīt sociālās inovācijas no valsts puses ir publiskais iepirkums. Valsts ir ļoti nozīmīgs dažādu preču un pakalpojumu pasūtītājs, it īpaši tad, ja tie ir sociālie pakalpojumi. Līdz ar to publiskajos iepirkumos var dot priekšroku sociālo inovāciju projektiem vai jau iepirkuma noteikumos noteikt, ka piegādātajam pakalpojumam ir jābūt inovatīvam.

Valsts sociālās inovācijas var atbalstīt arī citos veidos, ne tikai ar tiešu finansiālu palīdzību. Var lietot citus resursus, piemēram, neizmantotus nekustamos īpašumus, kas ir valsts rīcībā un var būt noderīgi sociālo inovāciju virzītājiem. Lielbritānijā tiek praktizēts neizmantotas telpas izīrēt par zemāku cenu sociālo inovāciju projektu autoriem (Boelman et al., 2014).

Visos sociālo inovāciju procesa posmos būtiski ir ne vien finanšu resursi, bet arī iespēja un vieta, kur mācīties no citiem, apmainīties ar idejām, meklēt nepieciešamos kontaktus un testēt sociālās inovācijas. Inovācijas procesos neatkarīgi no tā, vai tās ir tehnoloģiskās vai sociālās inovācijas, būtiska ir vide jeb sistēma, kurā tās notiek. Tāpēc valsts loma tiek saskatīta arī šādu apstākļu radīšanā. Lai atbalstītu sociālo inovāciju procesus, valsts var organizēt sistemātiskus tiklošanās forumus vai kampaņveidīgus pasākumus. Tāpat iespējams veidot arī sociālo inovāciju inkubatorus pēc analogijas ar tehnoloģisko inovāciju inkubatoriem (OECD, 2010). Nereti šādas aktivitātes nodrošina nevalstiskās organizācijas, bet, ja tā nenotiek, tās var nodrošināt valsts. Piemēram, Masačūsetsas štatā katru gadu kampaņveidīgi tiek izsludināts sociālo inovāciju mēnesis (Berzin et al., 2014).

Dažāda veida tiklošanās pasākumi ir būtiski. Lai sociālās inovācijas izdotos, ir nepieciešamas mazas un neatkarīgas ieinteresētās puses, kuras darbojas ar uzņēmējdarbības garu, rada idejas un cenšas tās virzīt. Tāpat nepieciešamas arī lielas, stabilas, tradicionālas organizācijas kā valdības, lieli uzņēmumi vai starptautiskas organizācijas, kas idejas var finansēt, testēt un iedzīvināt (OECD, 2010). Tiklošanās forumi ir nepieciešami, lai apmainītos ar pieredzi darbā ar lielām organizācijām, kā arī lai iegūtu kontaktus tajās.

Sociālo inovāciju lomas izpratnei un jaunu ideju radīšanai OECD savās rīcībpolitikas rekomendācijās norāda, ka šos jautājumus būtu nepieciešams ietvert arī skolu un augstskolu mācību programmās, līdzīgi kā tiek praktizēts ar tehnoloģisko inovāciju nozīmes apmācībām (OECD, 2010).

Lai atvieglotu sociālo uzņēmumu darbību, vairākās valstīs ir izveidotas speciālas šādu uzņēmumu reģistrācijas formas papildus tradicionālām uzņēmējdarbības reģistrācijas formām. Kā piemēru no ASV var minēt mazienesīgas SIA (*low profit limited liability companies*) vai pabalsta korporācijas (*benefit corporations*). Šāda veida reģistrācijas formas visumā ir līdzīgas tradicionālām reģistrācijas formām, bet atšķiras ar to, ka, izmantojot šādu formu, galvenais uzņēmuma uzdevums ir sociāls, bet peļņa ir sekundāra. Šīs formas

uzņēmumiem ir iespēja pretendēt uz speciālu grantu finansējumu, bet tajā pašā laikā tie nav atbrīvoti no nodokļu maksāšanas (Berzin at al., 2014). Nemot vērā, ka sociālo inovāciju virzītāji var būt cilvēki bez uzņēmējdarbības pieredzes vai motivācijas, šādas atvieglotas juridiskās formas var papildus motivēt attīstīt sociālo inovāciju idejas.

Salīdzinoši nelielajā akadēmiskajā un cita veida literatūrā par valsts lomu sociālo inovāciju atbalstīšanā bez apakšnodaļas sākumā minētās nepieciešamības veidot sociālām inovācijām labvēlīgu vidi vai ekosistēmu pastāv vienprātība par vēl vienu nepieciešamību. Proti, politikas veidotājiem ir jāturpina pētīt sociālo inovāciju fenomenu, lai radītu lielāku skaidrību par tā definīciju, par faktoriem, kas to ietekmē un sekmē, un par to, kāda var būt valsts loma šajos procesos.

Tāpat ir nepieciešams izvērtēt sociālo inovāciju procesu rezultātus, kā arī līdz šim īstenotās valstu aktivitātes sociālo inovāciju atbalstam. Tieši šādu izvērtējumu rezultāti varēs parādīt, kāda ir valsts izmantoto instrumentu ietekme un vai un kas tajos būtu uzlabojams. Nepieciešams arī veidot starptautiskus salīdzinājumus, lai salīdzinātu dažādu instrumentu darbību un sekmētu rīcībpolitikas mācīšanos (OECD, 2010), jo pašlaik trūkst sistemātiski apkopotu datu par sociālo inovāciju procesiem dažādās valstīs un valsts lomu šajos procesos.

Latvijas situācija

Latvijā inovāciju jēdziens galvenokārt tiek izprasts tikai šaurajā tehnoloģisko

inovāciju nozīmē. Tādi jēdzieni kā organizācijas pakalpojumu inovācijas, dizaina, mārketinga un arī sociālās inovācijas tiek lietoti, bet ne vienmēr izpratne par tiem ir pietiekama. Arī akadēmiskajā vidē sociālo inovāciju jēdziens Latvijā ir jauns un publikācijas par šo tēmu ir retas. Savukārt šajā rakstā apskatītā problemātika, proti, valsts loma sociālo inovāciju atbalstam, ir cita starpā aplūkota tikai vienā publikācijā — Lāsma Dobeles rakstā par faktoriem, kas ietekmē sociālās inovācijas Latvijā (Dobele, 2015).

Dobeles secinājumi par sociālo inovāciju situāciju Latvijā lielā mērā sakrīt ar nodaļas autores vērojumiem. Proti, būtiskākais ierobežojums ir tas, ka nav apkopota informācija par situāciju Latvijā un trūkst sistemātisku datu. Minētajā rakstā viens no secinājumiem ir par to, ka Latvijā trūkst tiesiskā regulējuma sociālām inovācijām. Nodaļā iepriekš jau minēti vairāku valstu piemēri tam, ka tiek izveidotas speciālas uzņēmējdarbības reģistrācijas formas sociālajai uzņēmējdarbībai. Pēdējos gados Latvijā ir notikusi aktīva darbība šajā jomā, un 2017. gada oktobrī Saeima pieņēma Sociālās uzņēmējdarbības likumu (Latvijas Republikas Saeima, 2017).

Dobele arī norāda, ka sociālo inovāciju jomā Latvijā ir vāja koordinācija — gan rīcībpolitikas ziņā, gan starp sociālās inovācijas ieinteresētajām

pusēm (Dobele, 2015). Šajā kontekstā jāņem vērā, ka koordināciju starp šīm pusēm var nodrošināt arī valsts institūcijas, organizējot tiklošanās forumus vai veidojot vietas, kur sociālajās inovācijās ieinteresētie dalībnieki var satikties. Tiesa, tas darāms, vispirms izvērtējot nevalstiskā sektora iespējas šādu koordināciju nodrošināt.

Valsts atbalsts sociālām inovācijām Latvijā nav sistemātiski analizēts. No vienas puses, var apgalvot, ka nekādi būtiski instrumenti sociālo inovāciju atbalstam Latvijā nepastāv. Latvijā nav specializētu sociālo inovāciju inkubatoru vai centru, nevar saņemt finansējumu sociālo inovāciju projektiem, netiek organizēti konkursi vai stimulēta sabiedrības interese par šo jautājumu, kā redzams citu valstu piemēros. Taču, kā jau minēts iepriekš, sociālajām inovācijām būtiska ir vide, kurā tās notiek, un ne vienmēr no valsts puses ir nepieciešami kādi pasākumi, var pietikt arī ar to, ka valsts vienkārši netraucē sociālo inovāciju procesiem. Tāpēc bez padziļinātas analīzes nevar apgalvot, ka specifisku atbalsta instrumentu trūkums Latvijā nozīmē to, ka valsts nav draudzīga sociālām inovācijām.

Atsevišķi apskatot inovācijas jēdziena izpratni no normatīvā regulējuma viedokļa, var secināt, ka tās sociālais aspekts vismaz formāli ir atzīts. Inovācijas jēdziens Latvijā ir definēts Zinātniskās darbības likumā: «inovācija — jaunu zinātniskās, tehniskās, sociālās, kultūras vai citas jomas ideju, izstrādņu un tehnoloģiju īstenošana produktā vai pakalpojumā» (Saeima, 2005). Taču praksē, īpaši domājot par finansējuma avotiem sociālām inovācijām, šī definīcijā iekļautā izpratne nav isti materializējusies.

Sabiedriskās inovācijas jēdziens ir lietots ilgtermiņa plānošanas dokumentā «Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030. gadam» (Latvijas Republikas Saeima, 2010). Lai arī nosaukums «sabiedriskās inovācijas» atšķiras, tomēr tā jēdzieniskā izpratne minētajā dokumentā sakrīt ar šeit apskatīto nozīmi. Stratēģijā piedāvātas konkrētas un atbilstošas idejas praktiskai rīcībai, piemēram, portāls sabiedrības ideju apkopošanai, kā arī finansējums labu ideju attīstīšanai. Tāpat stratēģijā piedāvāts izmantot nodaļā iepriekš apskatīto mehānismu, proti, ikgadējus apbalvojumus sociālo inovāciju autoriem. Vēl vairāk — piedāvāts arī izveidot institūciju, kas šīs dažādās darbības koordinētu (Latvijas Republikas Saeima, 2010). Tiesa, trūkst analīzes par to, vai tas nebūtu iespējams bez jaunu institūciju izveides. Tāpat stratēģijā atzīta arī šajā rakstā apskatīto digitālo sociālo inovāciju loma.

Savukārt nacionālā līmeņa vidējā termiņa plānošanas dokumentā «Nacionālais attīstības plāns 2014.–2020. gadam» sociālai uzņēmējdarbībai vai sociālām inovācijām nav veltīta nekāda uzmanība. Atšķirībā no Zinātniskās darbības likuma, Nacionālās attīstības plānā inovāciju jēdziens lietots tikai šaurā tehnoloģiskā izpratnē. Arī citos plāna rīcības virzienos nav aprakstīta iespēja problēmu risināšanā iesaistīt sabiedrību, kas varētu nākt klajā ar jaunām idejām un paņēmieniem. Piemēram, plāna rīcības virzienā «Vesels

un darbspējīgs cilvēks» aprakstītās problēmas saskaņā ar starptautisko literatūru ir pateicīgas, lai tās risinātu ar sociālo inovāciju palīdzību. Protams, jāņem vērā, ka Nacionālās attīstības plāns ir kodolīgs dokuments, kurā nav iespējams detalizēti aprakstīt visus iespējamus mehānismus, kas izmantojami sociālu problēmu risināšanai, varbūt tāpēc sociālo inovāciju jēdziens plānā neparādās. Turklāt, iespējams, plāna izstrādes gaitā tas nebija guvis atpazīstamību politikas veidotāju vidū. Tas, ka sociālo inovāciju jēdziens parādās tikai ilgtermiņa plānošanas dokumentā, nevis konkrētākajā Nacionālās attīstības plānā, varētu norādīt uz to, ka politikas veidotāji Latvijā pagaidām nav gatavi konkrētiem risinājumiem sociālo inovāciju atbalstam.

Iepazīstoties ar Eiropas Savienības struktūrfondu plānošanas dokumentiem Latvijā 2014.–2020. gada fondu periodam, var konstatēt, ka tie ietver sociālo inovāciju jēdzienu. Piemēram, «Partnerības līgums Eiropas Savienības investīciju fondu 2014.–2020. gada plānošanas periodam» paredz, ka atsevišķas fondu investīcijas Latvijā tiks papildinātas ar Eiropas līmeņa iniciatīvu «Nodarbinātības un sociālās inovācijas programma» (Finanšu ministrija, 2014). Savukārt dokumentā, kas jau konkrētāk raksturo Latvijā plānotās ES fondu investīcijas, proti, darbības programmā «Izaugsme un nodarbinātība», sociālām inovācijām ir veltīta neliela atsevišķa sadaļa (Finanšu ministrija, 2014). Minētajā sadaļā norādīts, ka vairāku specifisko atbalsta mērķu īstenošanā tiks ņemtas vērā rekomendācijas no projektiem par aktīvu sabiedrības novecošanos un par bērniem ar funkcionāliem traucējumiem.

Cits tematisks virziens, kas apskatīts darbības programmas «Izaugsme un nodarbinātība» sociālo inovāciju sadaļā, ir Latvijas viedās specializācijas stratēģija, kurai ir jābūt pamatā visām ES struktūrfondu investīcijām pētniecībā, attīstībā un inovācijās. Programmā sniegta norāde: «Viens no tās mērķiem ir inovāciju komercializācijas veicināšana (tostarp eko un sociālo inovāciju).» (Finanšu ministrija, 2014) Šis gan ir savdabīgs formulējums, jo parasti jēdzienu «komercializācija» attiecina uz tehnoloģiskām, nevis sociālām inovācijām. Visbeidzot, šajā ES fondu plānošanas dokumentā norādīts: «Atbilstoši RIS3 3. prioritārā virziena «Mazo un vidējo komersantu konkurētspēja» SAM «Palielināt radošo industriju uzņēmumu konkurētspēju» ietvaros plānots sniegt atbalstu arī inovatīvu sociālu pakalpojumu izstrādei un attīstībai, tādējādi veicinot sociālās izmaiņas un sociālo problēmu risināšanu.» (Finanšu ministrija, 2014)

Balstoties uz minētajos dokumentos aprakstītajiem plāniem, Labklājības ministrija strādā, lai izveidotu sociālās uzņēmējdarbības atbalsta sistēmu. Tā ir sagatavojusi Ministru kabineta noteikumus, kas regulē ES struktūrfondu atbalsta piešķiršanu sociālajai uzņēmējdarbībai Latvijā, un no 2016. līdz 2020. gadam īsteno pilotprojektu. Tā laikā tiks veidota un testēta sociālās uzņēmējdarbības atbalsta sistēma (Labklājības ministrija, 2017). Šāda pilotprojekta īstenošana vērtējama pozitīvi, un īpaši apsveicama ir plānotā

atbalsta instrumentu ietekmes novērtēšana, taču plašāku vērtējumu šim darbībām ir pārāgri sniegt, ņemot vērā, ka tās ir izstrādes procesā.

SOCIĀLO INOVĀCIJU PIEMĒRI LATVIJĀ Skaidrojot sociālus procesus, ir noderīgi izmantot piemērus, kas tos ilustrē. Autorei nav zināms sistemātisks un pilnvērtīgs apkopojums par Latvijā sastopamām sociālām inovācijām. Taču, izmantojot šī raksta sākumā dotās sociālo inovāciju definīcijas, var identificēt vairākus piemērus. Varētu gan strīdēties, vai turpmāk minētie piemēri ir vai nav sociālās inovācijas, jo, kā jau minēts iepriekš, sociālo inovāciju definīcijas ir dažādas. Latvijā identificējamie sociālo inovāciju piemēri aptver dažādas jomas — jauniešu aktivitātes, vides aizsardzību, politisko līdzdalību, invalidu problēmas un citas.

Vides jomā viens no piemēriem, kas ir kampaņveidīgs, tomēr ar potenciālu ietekmi uz ilgtermiņa attieksmi pret apkārtējo vidi, ir ikgadējā Lielā talka. Talkas organizatori norāda: «Pasākuma ideja ir balstīta uz brīvprātīgu līdzdalību vides sakopšanā, radot saliedētību, pozitīvismu un labi padarīta darba sajūtu. Lielās talkas idejas autore ir rakstniece Anna Žigūre, bet pati ideja aizgūta no īgauņiem, kas vides sakopšanu visas valsts mērogā pirmoreiz rīkoja 2008. gada 3. maijā.» (Lielās talkas portāls, 2017)

Lielās talkas piemērs rāda, ka sociālās inovācijas var pārņemt no citām valstīm un sabiedrībām. Lai arī pasākums ir kampaņveidīgs, tam ir potenciāls veidot ilgstošu sociālo praksi — kolektīvi atgādināt, ka apkārtējo vidi nevajag piesārņot un ka ikkatrs var sniegt savu ieguldījumu tās tīrības nodrošināšanā. Šis piemērs parāda, ka sociālās inovācijas var radīt sociālas pārmaiņas. Minētais piemērs atbilst sociālo inovāciju definīcijās ietvertajam nosacījumam, ka tām ir jābūt vērstām uz sociālo labumu nodrošināšanu.

Sociālā inovācija, kas vērstā uz sabiedrības līdzdalības palielināšanu, ir līdzdalības platforma/portāls *manabalss.lv*, kas dod iespēju vākt parakstus, lai Saeimai nodotu sabiedrības rosinātas likumdošanas iniciatīvas. Cita elektroniski bāzēta sociālā inovācija ir portāls *ziedot.lv*, kas palīdz organizēt līdzekļus no cilvēkiem, kuri ir gatavi palīdzēt citiem, kas nonākuši grūtībās. Portāla mājaslapā norādīts: «Ziedot.lv darbojas tajās jomās, kur valsts vai pašvaldības finansējuma nav, vai tas ir nepietiekams, bet līdzcilvēkiem tik ļoti nepieciešams. Mūsu mērķis ir radīt pozitīvas sociālās pārmaiņas un iesaistīt sabiedrību pašpalīdzībā. Katram iedzīvotājam ir jābūt droši un grūtā brīdī jāsaņem palīdzība, bet pārticības un labklājības brīdī jāspēj dalīties un palīdzēt savai tautai un valstij.» (Par *ziedot.lv*, 2015)

Manabalss.lv un *ziedot.lv* ir laba ilustrācija raksta sākumā paustajām norādēm par interneta lomu un digitālām sociālām inovācijām, kas, pateicoties internetam, ir aizvien iespējamākas. Abi piemēri noteikti ir raksturojami kā digitālas sociālās inovācijas. Tiesa, arī šajos gadījumos ir jāņem vērā ierobežojumi, kas saistās ar digitālām sociālām inovācijām, proti, to izplatības

ierobežojumi, jo informācijas tehnoloģijas nav vienlīdzīgi pieejamas visiem iedzīvotājiem, kā arī atšķiras to lietošanas prasmes.

Latvijā ne vien ir sastopamas sociālās inovācijas pakalpojumu jomā, bet arī tiek radīti produkti. Viens no piemēriem ir velosipēdi cilvēkiem ar īpašām vajadzībām *Hopp*, kas tiek pārdoti par pašizmaksu, un šis sociālais uzņēmums arī ir piegādājis velosipēdus bērniem bez maksas labdarības kampaņu laikā. Atbalstu šo velosipēdu radīšanai ir sniegusi starptautiskā kompānija *Narvesen* (Narvesen atbalsta biedrību, 2012).

Minētie piemēri ir tikai atsevišķi gadījumi, kas bijuši raksta autores redzeslokā un šeit izmantoti, lai ilustrētu sociālās inovācijas reālajā dzīvē Latvijā. Noteikti ir iespējams diskutēt par to, vai šie piemēri pilnībā atbilst sociālo inovāciju definīcijām, kā arī iespējams atrast daudzus citus piemērus šim fenomenam Latvijā. Tas ir turpmāku pētījumu uzdevums. Tāpat nav analizēts tas, vai un kāda ir bijusi valsts vai pašvaldību loma šo iniciatīvu attīstībā, kas arī ir turpmākas pētniecības jautājums.

Secinājumi

Būtiskākais secinājums par sociālo inovāciju jēdzienu: tam ir samērā plaša definīcija, un izpratne par to atšķiras atkarībā no zinātnes nozares, kas to pēta, un no plašāka konteksta, kurā par to runā. Jēdziens ir atvērts, un, iespējams, viena skaidra definīcija nav iespējama, īpaši ņemot vērā to, ka vismaz atsevišķi pētnieki, kas minēti šī raksta pirmajā sadaļā, uzskata, ka arī valsti var uzskatīt par vienu no iespējamiem sociāliem inovatoriem. Kaut gan pastāv dažādas definīcijas, ir pāris iezīmes, kuras ir kopīgas gandrīz visām sociālo inovāciju definīcijām. Būtiskākās no tām ir sociāla, nevis peļņas motivācija, sociālo problēmu risināšana un jaunas pieejas sabiedrības problēmu risināšanā.

Paredzams, ka neskaidrais un izplūdušais sociālo inovāciju definējums vēl vismaz tuvākajā nākotnē apgrūtinās praktiķu, politikas veidotāju un pētnieku darbu. Viens no piedāvātajiem risinājumiem šai definīciju neskaidrībai ir koncentrēties uz jau zināmo par inovācijas procesiem un mēģināt to piemērot sociālo inovāciju specifikai (Benneworth et al., 2014). Praktiski tas nozīmētu vairāk uzmanības pievērst tieši inovācijas daļai sociālo inovāciju jēdzienā, lai labāk saprastu, kas ietekmē inovācijas procesus, un analizētu sistēmas, kurās inovācijas norisinās (Benneworth et al., 2014). Citi autori akcentē metodoloģijas problēmas sociālo inovāciju izpētei. Ja izpēte koncentrējas uz tirgus faktoriem, regulējumu un ricībpolitiku, iespējams izmantot kvantitatīvas pieejas, bet, ja tā koncentrējas uz indivīdu motivācijām, uzvedību, tad ir iespējami ricības pētījumi un gadījumu analīze (Grimm et al., 2013).

Paredzams, ka neskaidrais un izplūdušais sociālo inovāciju definējums vēl vismaz tuvākajā nākotnē apgrūtinās praktiķu, politikas veidotāju un pētnieku darbu. Viens no piedāvātajiem risinājumiem šai definīciju neskaidrībai ir koncentrēties uz jau zināmo par inovācijas procesiem un mēģināt to piemērot sociālo inovāciju specifikai (Benneworth et al., 2014). Praktiski tas nozīmētu vairāk uzmanības pievērst tieši inovācijas daļai sociālo inovāciju jēdzienā, lai labāk saprastu, kas ietekmē inovācijas procesus, un analizētu sistēmas, kurās inovācijas norisinās (Benneworth et al., 2014). Citi autori akcentē metodoloģijas problēmas sociālo inovāciju izpētei. Ja izpēte koncentrējas uz tirgus faktoriem, regulējumu un ricībpolitiku, iespējams izmantot kvantitatīvas pieejas, bet, ja tā koncentrējas uz indivīdu motivācijām, uzvedību, tad ir iespējami ricības pētījumi un gadījumu analīze (Grimm et al., 2013).

Valsts loma sociālajās inovācijās galvenokārt izriet no tā, ka sociālajām inovācijām trūkst peļņas motivācijas, bet tajā pašā laikā tās ir sabiedriski

vēlamas, un tas rada motivāciju valstij stimulēt sociālo inovāciju procesus. Taču skaidrs ir tas, ka valsts darbības, kas vērstas uz sociālo inovāciju atbalstu, visticamāk, neveidos atsevišķu ricībpolitikas jomu, bet gan papildinās citas ricībpolitikas vai būs neliela daļa no tām. Arī institucionāli šis jautājums var tikt risināts dažādu nozaru ministrijās, un tas var radīt koordinācijas izaicinājumus, līdzīgi kā ir ar tehnoloģiskām inovācijām, kas arī nav saistāmas tikai ar vienas nozares atbildību.

Ši jēdzieniskā neskaidrība traucē domāt par valsts lomu sociālo inovāciju atbalstam, un ir nepieciešami pētījumi par to, kāda veida atbalsts ir nepieciešams un kāda ir tā ietekme, lai veidotu pārdomātu ricībpolitiku. Kaut arī šādas izpratnes trūkst, daudzviet pasaulē politikas veidotāji ir izpratuši sociālo inovāciju nozīmi un tiek īstenotas dažādas aktivitātes to atbalstam.

Līdzīgi kā citur pasaulē, arī Latvijā sociālās inovācijas sabiedrībai, politikas veidotājiem un akadēmiskajai videi ir salīdzinoši nesens un jauns jēdziens ar visām no tā izrietošajām sekām. Tāpēc ir nepieciešams visām pusēm kopīgi veidot izpratni par šo fenomenu, jo netrūkst problēmu, kuru risināšanai varētu palīdzēt sabiedrības virzītas jaunas un inovatīvas pieejas. Sadarbojoties ar sociālo zinātņu pētniekiem, politikas veidotājiem pastāv plašas iespējas izvērtēt to, kādi būtu labākie veidi, lai stimulētu sociālo inovāciju attīstību Latvijā. Kā rāda šajā nodaļā apkopotā starptautiskā prakse, valsts iespējas stimulēt sociālās inovācijas ir ļoti plašas, un tam nebūt vienmēr nav nepieciešami ļoti lieli budžeta līdzekļi.

Lai gan pastāv vairākas problēmas un neskaidrības, kas saistītas ar ambiciozo sociālo inovāciju jēdzienu gan plašākā akadēmiskā un pētnieciskā kontekstā, gan ricībpolitikas veidošanā, gan analizējot Latvijas situāciju, kopumā ir pamats likt lielas cerības uz to, ko aktīvāka sociālo inovāciju procesu norise potenciāli var sniegt mūsu sabiedrībai.

Izmantotie avoti

- Abad, A. G. (2014). *Societies of Social Innovation. Voices and Arguments*. Sussex Academic Press.
- Benneworth, P., Amanatidou, E., Schachter, M. E., & Gulbrandsen, M. (2014). *Social innovation futures: beyond policy panacea and conceptual ambiguity. Position paper for the EU-SPRI forum*. Retrieved from <http://www.transitsocialinnovation.eu/content/original/Book covers/Local PDFs/158 Paper Social innovation future beyond policy panacea and conceptual ambiguity 2014.pdf>
- Berzin, S. C., Pitt-Catsoupes, M., & Peterson, C. (2014). Role of State-Level Governments in Fostering Social Innovation. *Journal of Policy Practice*, p. 13.
- Boelman, V., Kwan, A., Lauritzen, J. R. K., Millard, J., & Schon, R. (2014). *Growing Social Innovation: A Guide for Policy Makers. A deliverable of the project: «The*

- theoretical, empirical and policy foundations for building social innovation in Europe*» (TEPSIE), *European Commission – 7th Framework Programme*. Brussels: European Commission, DG Research.
- Bonifacio, M. (2014). Social Innovation: a Novel Policy Stream or a Policy Compromise? An EU Perspective. *European Review*, 22, pp. 145–169.
- Bourgon, J. A. (2011). *New Synthesis of Public Administration. Serving in the 21st Century*. McGill-Queen's University Press, p. 77.
- Cajjaba-Santana, G. (2014). Social innovation: Moving the field forward. A conceptual framework. *Technological Forecasting & Social Change*, p. 82.
- Digital Social Innovation (2014). *About Digital Social Innovation*. Retrieved from <http://content.digitalsocial.eu/about/>
- Dobeļe, L. (2015). Factors which influence the development of social innovation in Latvia. *Proceedings of the 2015 International Conference «Economic science for rural development» No. 40*. Jelgava, LLU ESAF, 23–24 April, pp. 226–238.
- Eiropas Komisija (2013). *Jauna ES nodarbinātības un sociālās politikas vispārīgā programma. Nodarbinātības, sociālo lietu un iekļautības ģenerāldirektorāts*. Izgūts no http://www.lm.gov.lv/upload/aktualitates2/buklets_nsip.pdf
- European Commission (2015). *Growing Digital Social Innovation Ecosystem for Europe. A study prepared for the European Commission DG Communications Networks, Content and Technologies*. Retrieved from <http://www.nesta.org.uk/sites/default/files/dsireport.pdf>
- European Investment Fund (2016). *EaSI Guarantee Financial Instrument*. Retrieved from http://www.eif.org/what_we_do/microfinance/easi/index.htm
- Finanšu ministrija (2014). *Darbības programma «Izaugsme un nodarbinātība»*. Rīga. Izgūts no http://esfondi.lv/upload/Planosana/FMProg_270115_DP_2.pdf
- Franz, H. W., Hochgerner, J., & Howaldt, J. (2012). *Challenge Social Innovation. Potentials for Business, Social Entrepreneurship, Welfare and Civil Society*. Springer, p. 4.
- Grimm, R., Fox, C., Baines, S., & Albertson, K. (2013). Social innovation, an answer to contemporary societal challenges? Locating the concept in theory and practice. *The European Journal of Social Science Research*, 26, p. 4.
- Hansson, J., Bjork, F., Lundborg, D., & Olofsson, L. E. (2014). *An Ecosystem for Social Innovation in Sweden. A strategic research and innovation agenda*. Lund University.
- Labklājības ministrija (2017). *Sociālā uzņēmējdarbība*. Izgūts no <http://www.lm.gov.lv/text/3091>
- Latvijas Republikas Saeima (2010). *Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija līdz 2030. gadam*. Izgūts no http://www.pkc.gov.lv/images/LV2030/Latvija_2030.pdf
- Latvijas Republikas Saeima (2017). *Saeima galīgajā lasījumā lems par sociālās uzņēmējdarbības likuma projektu*. Izgūts no <http://www.saeima.lv/lv/aktualitates/saeimas-zinas/26230-saeima-galigaja-lasijuma-lems-par-socialas-uznemejdarbibas-likuma-projektu>

- Levesque, B. (2013). Social innovation in governance and public management systems: toward a new paradigm? In F. Moulaert, D. MacCallum, A. Mehmood, H. Hamdouch, *The International Handbook on Social Innovation. Collective Action, Social Learning and Transdisciplinary Research*. Edward Elgar Publishing.
- Lielās talkas portāls (2017). *Talkas ideja*. Izgūts no <http://talkas.lv/liela-talka/>
- Majumdar, S., Guha, S., & Marakkath, N. (2015). *Technology and innovation for Social Change*. Springer India.
- Minks, M. (2011). *Social Innovation: New Solutions to Social Problems*. A Thesis submitted to the Faculty of The School of Continuing Studies and of The Graduate School of Arts and Sciences in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in Liberal Studies.
- Moulaert, F., Martinelli, F., Swyngedouw, E., & Gonzalez, S. (2005). Towards alternative model(s) of local innovation. *Urban Studies* (Routledge), p. 42.
- Mulgan, G., Tucker, S., Ali, R., & Sanders, B. (2007). *Social Innovation: What is it, why it matters, and how it can be accelerated?* London, UK: The Young Foundation.
- Narvesen atbalsta biedrību «Latvijas bērniem ar kustību traucējumiem» (2012). Publicēts 19.07.2012. Izgūts no <https://www.narvesen.lv/par-narvesen/jaunumu-arhivs/4355/>
- OECD (2010). *Social Entrepreneurship and Social Innovation. OECD. SMES, Entrepreneurship and Innovation*. OECD Publishing.
- Office of Social Innovation and Civic Participation (n. d.). *About SICP – The Community Solutions Agenda*. Retrieved from <https://www.whitehouse.gov/administration/eop/sicp/about>
- Osburg, T., & Schmidpeter, R. (2013). *Social Innovation. Solutions for Sustainable Future*. Springer, p. 174.
- Par *ziedot.lv* (2005). Izgūts no <https://www.ziedot.lv/par-ziedot-lv>
- Partnerības līgums Eiropas Savienības investīciju fondu 2014.–2020. gada plānošanas periodam, 152. lpp. Izgūts no http://esfondi.lv/upload/Planosana/FMPlans_230714_Partn_lig_ar_grozijumiem_17.12.2014.pdf
- Passani, A., Spagnoli, F., Prampolini, A., & Kilpi, K. (2015). *Assessing the Social Impact of EU Funded Projects in the Digital Social Innovation Domain*. Retrieved from http://5emesconf.exordo.com/files/papers/139/final_draft/paper_EMES_Conference_Kilpi.pdf
- Pol, E., & Ville, S. (2009). Social Innovation: Buzz Word or Enduring Term? *The Journal of Socio-Economics*, 38(6), pp. 878–885.
- Ross, F. J., & Goddard, C. (2015). *Unequal nation. The case for social innovation to work for a gender equal future*. The Young Foundation.
- Saeima (2005, 5. maijs). Zinātniskās darbības likums. Pieņemts 14.04.2005. *Latvijas Vēstnesis*, 70. Izgūts no <http://likumi.lv/doc.php?id=107337>
- Saul, J. (2011). *Social innovation, INC. 5 strategies for driving business growth through social change*. Jossey-Bass.

- Segercrantz, B., & Seeck, H. (2013). The construction of social innovation and undesirable consequences of innovation – a critical reading of the European Union's social innovation policy. *Proceedings of the 2013 EU-SPRI Forum Conference, Madrid 10–12 April*.
- Social Innovation Europe initiative (2011). *Financing Social Impact. Funding Social Innovation in Europe – mapping the way forward*, p. 7. Published 23.11.2011. Retrieved from http://ec.europa.eu/growth/tools-databases/newsroom/cf/itemdetail.cfm?item_id=5582&lang=en&title=Financing-Social-Impact.-Funding-social-innovation-in-Europe---mapping-the-way-forward
- Wehn, U. & Evers, J. (2015). The social innovation potential of ICT-enabled citizen observatories to increase eParticipation in local flood risk management. *Technology in Society*, p. 42.
- World Economic Forum (2013). *Breaking the Binary: Policy Guide to Scaling Social Innovation*. Retrieved from http://www.weforum.org/pdf/schwabfound/PolicyGuide_to_ScalingSocialInnovation.pdf
- W.T.F. is Ghetto? Izgūts no http://www.ghettofamily.com/family/par_mums/wtfisghetto/

Pavirzīšanas* iespējas veicināt dalību vēža savlaicīgas atklāšanas programmā

* *Nudging* (angļu val.)

Onkoloģiskās slimības ir otrs biežākais mirstības cēlonis Latvijā. 2014. gadā 57,03% gadījumu mirstības cēlonis bija asinsrites sistēmas slimības un 21,57% gadījumu — audzēji (Slimību profilakses un kontroles centrs, 2015a). Saskaņā ar Slimību profilakses un kontroles centra datiem 2014. gada beigās Latvijā bija 77 822 onkoloģisko slimību pacienti. Salīdzinājumam — 2000. gadā Latvijā bija 49 269 onkoloģisko slimību pacienti. 2014. gadā no jauna tika reģistrēti 11 412 saslimšanas gadījumi (Slimību profilakses un kontroles centrs, 2015b).

Agrīnas diagnostikas gadījumā un pateicoties medicīnas attīstībai, arvien vairāk uzlabojas onkoloģisko slimību ārstēšanas iespējas. Pēdējos gados onkoloģiskās slimības drīzāk tiek uzskatītas par hronisku, ne akūtu stāvokli, tāpēc ir būtiski tās pēc iespējas ātrāk atklāt.

Eiropas Komisijas rekomendācijas paredz ieviest organizētas skrīninga programmas, un daudzās valstīs tās jau funkcionē (Camilloni et al., 2013). Skrīninga programmas ir efektīvas, lai agrīni, vēl pirms simptomu parādīšanās, diagnosticētu onkoloģiskās slimības un samazinātu iedzīvotāju mirstību no ļaundabīgiem audzējiem (Wardle et al., 2015). Tās ir efektīvas bieži sastopamiem ļaundabīgiem audzējiem, kuriem ir pieejami skrīninga testi iedzīvotāju grupām ar augstāku saslimšanas risku (Ministru kabinets, 2014).

No 2009. gada Latvijas iedzīvotājiem ir pieejama valsts finansēta vēža savlaicīgas atklāšanas programma. Programma ietver valsts finansētas krūts vēža, dzemdes kakla vēža un zarnu vēža profilaktiskās pārbaudes (Nacionālais veselības dienests, 2015). Programma paredz, pirmkārt, mamogrāfijas izmeklējuma veikšanu ik pēc diviem gadiem 50–68 gadus vecām sievietēm, t. i., 50, 52, 54, 56, 58, 60, 62, 64, 66, 68 gadu vecumā; otrkārt, dzemdes kakla pārbaudi reizi trijos gados 25–67 gadus vecām sievietēm un, treškārt, zarnu vēža profilaktisko pārbaudi sievietēm un vīriešiem vecumā no 50 līdz 74 gadiem. Lai veiktu krūts vēža un dzemdes kakla vēža profilaktiskās pārbaudes, Nacionālais veselības dienests nosūta uzaicinājuma vēstuli attiecīgā vecuma sievietēm, savukārt, lai veiktu zarnu vēža profilaktisko pārbaudi, jāvēršas pie ģimenes ārsta.

Nopietna problēma ir iedzīvotāju zemā atsaucība dalībai valsts finansētajā programmā. Tabulā apkopoti dati par pēdējo piecu gadu rezultātiem. Atsauce uz krūts vēža un dzemdes kakla vēža skrīningu svārstās 30–35% intervālā, savukārt zarnu vēža skrīninga atsauces augstākais rādītājs ir tikai ap 10%. Lai programma būtu efektīva, nepieciešams, lai profilaktisko pārbaudi veiktu vismaz 75% iedzīvotāju, kas saņēmuši uzaicinājumu (Ministru kabinets, 2014).

Tā kā krūts vēža, dzemdes kakla vēža un zarnu vēža skrīninga gadījumā ir atšķirīgi iespējamie zemās atsauces iemesli, piemēram, dzimums, vecums, informētība, veselības pakalpojuma pieejamība u. c., tālāk rakstā izmantoti dati tikai par dzemdes kakla vēža skrīningu. Nacionālā veselības

Tabula. Atsaucība uz aicinājumu veikt vēža skrīningu (%)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Krūts vēža skrīnings	33,8	32,7	34,2	35,9	34,9	27,4
Dzemes kakla vēža skrīnings	34,5	26,7	27,4	27,8	25,0	25,2
Zarnu vēža skrīnings	7,09	7,63	9,64	10,59	10,9	11,8

(Nacionālais veselības dienests, 2016)

dienesta Ambulatoro pakalpojumu nodaļas vadītāja Līga Gaigala (Gaigala, intervija, 12.10.2015.) skaidro — lai arī vienā gadā uzaicināto aptvērums dzemes kakla vēža skrīninga gadījumā ir ap 30%, tomēr trīs gadu laikā tiek sasniegts 74% populācijas aptvērums, kas nozīmē, ka trīs gadu laikā 74% sieviešu vismaz vienu reizi ir veikts onkocitoloģiskais izmeklējums. Tomēr šo nevar uzskatīt par apmierinošu rezultātu, jo sievietes ārstu biežāk apmeklē problēmu gadījumā, ne profilaktiski.

Pēdējos gados arvien vairāk palielinās rīcīpolitikas veidotāju, darba devēju, apdrošinātāju un veselības aprūpes sniedzēju interese par uzvedības ekonomistu un psihologu pētīto spriedumu un lēmumu pieņemšanas principu lietošanu praksē, lai mainītu un uzlabotu cilvēku dzīves stilu, paradumus un veselības uzvedību. Viens no paņēmieniem, kam veselības uzvedības veicināšanā arvien vairāk pievērš uzmanību, ir pavirzīšana. Gan pētnieki, gan dažādu valstu veselības politikas veidotāji to izmanto kā inovatīvu politikas instrumentu. Nodaļas mērķis ir izpētīt, kādas ir iespējas izmantot pavirzīšanu, lai veicinātu iedzīvotāju dalību vēža savlaicīgas atklāšanas programmā. Tika izanalizēta situācija, lai izstrādātu tādus pamudinājumus, kas veicinātu uzaicināto personu ierašanos uz veselības pārbaudi.

Pavirzīšana, tās definēšana un veidi

Tradicionāli ekonomikā un arī rīcīpolitikas veidošanā tiek uzskatīts, ka indivīds pieņems racionālu lēmumu, kura

rezultātā iespējami būtiskāk palielināsies viņa ieguvums. Tomēr cilvēki ne vienmēr rīkojas racionāli un ne vienmēr cenšas palielināt savu ieguvumu un labumu. Tieši otrādi — cilvēki bieži pieņem lēmumus, kas nav viņu interesēs, un tas notiek vājas paškontroles vai prokrastinācijas, vai arī pārāk sarežģītas informācijas dēļ u. c. (Mont, Lehner, & Heiskanen, 2014). Uzvedības ekonomikā tiek ņemts vērā, ka realitātē indivīdu spriedumi, lēmumi un no

tiem izrietoša rīcība prognozējamā veidā ir kļūdaina vai neobjektīva (Blumenthal-Barby & Burroughs, 2012).

Cilvēki nav perfekti lēmumu pieņēmēji, un bieži vien aptverošas izmaksu un ieguvumu analīzes vietā lieto mentālos īsceļus, kas rada kļūdas un neobjektivitātes. Tendence sevi kognitīvi nepiepūlēt ir saistīta ar to, ka lielākā daļa ikdienas rutīnas lēmumu tiek pieņemti, izmantojot domāšanas 1. sistēmu (ātra, automātiska, intuitīva), savukārt, pieņemot komplicētus un nozīmīgus lēmumus, parasti tiek izmantota domāšanas 2. sistēma (lēna, apzināta, sistemātiska), kas no indivīda prasa lielāku kognitīvo piepūli (Kahneman, 2003; Kahneman, 2011).

Ņemot vērā šos spriedumu un lēmumu pieņemšanas trūkumus, indivīdu uzvedību ir iespējams ne tikai labāk izprast, bet arī izmantot, lai to mainītu un palīdzētu veikt labākas izvēles. To sauc par pavirzīšanu. Pavirzīšana ir izvēļu arhitektūras aspekts, kas maina cilvēku uzvedību prognozējamā veidā, neaizliedzot citas izvēles iespējas (Thaler & Sunstein, 2008). Tie ir netieši ieteikumi, lai mēģinātu bez piespiešanas ietekmēt grupu un indivīdu motīvus, stimulus un lēmumu pieņemšanu un palīdzētu veikt labākas izvēles, lai viņu dzīve būtu veselīgāka, labklājīgāka un laimīgāka. Piemēram, augļu nolikšana acu līmenī, lai piesaistītu uzmanību un palielinātu augļu izvēles iespēju, ir pavirzīšana, savukārt neveselīgas pārtikas aizliegšana — nav.

Šo definīciju zinātnieki ir plaši apsprieduši, un viens no uzskatiem ir, ka tā ir pārāk plaša un neprecīza (Mont et al., 2014). Viena no alternatīvām definīcijām ir šāda: «pavirzīšana ir jebkurš mēģinājums prognozējamā veidā ietekmēt cilvēku spriedumus, izvēles vai uzvedību, ko iespējams padara domāšanas neobjektivitātes un kļūdas, kas rada barjeras lēmumu pieņemšanā un traucē cilvēkiem rīkoties racionāli viņu pašu interesēs» (Hansen, 2014, p. 2). Savukārt cita plašāka definīcija aptver ne tikai ekonomiskos, bet arī citus stimulus: «pavirzīšana ir izvēles ietekmēšana, neierobežojot izvēļu komplektu vai nepadarot izvēļu alternatīvas ievērojami neizdevīgākas laika, grūtības, piepūles u. c. ziņā» (Hausmann & Welch, 2010).

Pēdējo desmit gadu laikā arvien vairāk pieaug interese par uzvedības ekonomikas un psiholoģijas pētījumu rezultātiem un to lomu cilvēku uzvedības, dzīves stila un paradumu izprašanā. Padziļināta izpratne par šiem jautājumiem var palīdzēt rīcīpolitikas veidotājiem, lai viņu piedāvātie risinājumi būtu reālistiskāki un efektīvāki.

Dažu valstu valdības ir izveidojušas pētnieku un speciālistu grupas, kas izmanto jaunāko zinātnisko pētījumu rezultātus, lai viņu veidotās rīcīpolitikas būtu sekmīgākas. Lielbritānijas valdība ir izveidojusi Uzvedības izpratnes grupu (*The Behavioural Insights Team*), kuras mērķis ir uzlabot rīcīpolitiku rezultātus, ņemot vērā reālistiskākus cilvēku uzvedības modeļus, un, kur vien iespējams, veicināt, lai cilvēki izdarītu labākas izvēles par sevi un savu dzīvi. Amerikas Savienoto Valstu valdība 2015. gadā ir izveidojusi Sociālo

un uzvedības zinātņu grupu (*Social and Behavioral Sciences Team*), kuras galvenais izdevums ir izskaidrot sociālo un uzvedības zinātņu secinājumus un metodes rīcībpolitiku un programmu uzlabošanai.

Pavirzīšana daudzviet tiek izmantota kā inovatīvs politikas instruments, un arī Latvijā ir iespēja pavirzīšanu izmantot rīcībpolitiku veidošanā, t. sk. veselības politikā. Uzvedības ekonomika piedāvā instrumentus, kas var palielināt cilvēku dalību vēža savlaicīgas atklāšanas programmā.

Ar veselību saistītus lēmumus var iedalīt divās daļās – rīcībpolitikas lēmumi, kas ietekmē plašākas cilvēku grupas, piemēram, kā sadalīt ierobežotus finanšu resursus (Li & Chapman, 2013), un indivīda personiskie lēmumi, piemēram, vakcinēties pret ērcu encefalītu, lietot uzturā dārzeņus u.c. Bet ar rīcībpolitikām ir iespējams ietekmēt arī individuālo lēmumu pieņemšanu.

Tālāk aplūkoti biežāk zināmie un izmantotie pavirzīšanas veidi, kuri var ietekmēt indivīda lēmumu pieņemšanu un kurus var izmantot, lai mainītu cilvēku uzvedību un palīdzētu izdarīt labākas izvēles.

VĒSTNESIS Cilvēki piešķir dažādu nozīmi informācijai atkarībā no tā, kurš to sniedz, un seko dažādās reakcijas (Dolan et al., 2010). Piemēram, tas, vai informāciju sniedz formāla vai neformāla autoritāte, vienauzdži vai draugi, – var radīt atšķirīgus rezultātus. Dažkārt cilvēkus ietekmē tas, kādas izjūtas viņiem ir pret informācijas sniedzēju, un mēdz iracionāli ignorēt informāciju, kuru sniedz kāds, kas tiem nepatīk. Piemēram, jāizvērtē, vai vienmēr informācija jāsniedz oficiālām valsts iestādēm, jo dažkārt ir labāk, ja informēšanas kampaņu veic kāda trešā puse. Saistībā ar veselības jautājumiem noderīgi/efektīvi var būt citu iedzīvotāju personiskie stāsti vai piemēri.

SOCIĀLĀS NORMAS Sociālās normas ietekmē cilvēku uzvedību, piemēram, tas, kā rīkojas citi, vai cilvēka paša uzskati par to, ko citi no viņa sagaida (Purnell et al., 2015). Ja sociālā norma ir vēlama, tad cilvēki drīzāk par to ir jāinformē, savukārt jābūt piesardzīgiem ar nevēlamām vai kaitīgām sociālām normām, jo to pieminēšana var radīt apgrieztu rezultātu (Dolan et al., 2010). Piemēram, sniedzot iedzīvotājiem informāciju par vidējo ūdens patēriņu ēkā, tie, kuri tērē mazāk, ieraugot, ka vidējais patēriņš ir lielāks, nereti sāk tērēt vairāk. Tipiski sociālo normu izmantošanas piemēri ir «lielākā daļa iedzīvotāju nodokļus samaksā laikā» vai «deviņi no desmit viesnīcas viesiem divieļus lieto atkārtoti» (Sunstein, 2014). Cilvēki tiek informēti par citu cilvēku uzvedību noteiktās situācijās. Vēl viens piemērs ir informācijas sniegšana par veselības risku ne absolūtos, bet ar cilvēku saistītos rādītājos. Piemēram, formulējums «Jums ir 30% krūts vēža risks, un lielākajai daļai cilvēku tas ir 10%» būs iedarbīgāks vēstījums nekā «Jums ir 30% krūts vēža risks» (Lipkus et al., 2005).

SAISTĪBU UZŅEMŠANĀS UN SOLĪJUMI Indivīdi bieži vien prokrastinē, pat ja tas nav viņu ilgtermiņa interesēs. Dažkārt ir vieglāk sasniegt

¹ Šajā gadījumā ar diskontēšanu jāsaprot tendence izvēlēties mazāku, bet tūlītēju ieguvumu lielāka ieguvuma vietā nākotnē.

mērķi, piemēram, pārtraukt smēķēt, ja par to tiek noslēgta vienošanās vai paziņots publiski. Ja cilvēki uzņemas saistības, viņi drīzāk rīkosies saskaņā ar savu mērķi. Vēl labāk, ja tiek nosprausts precīzs mirklis, kad darbība tiks sākta (Sunstein, 2014). Publiski solījumi padara cilvēku rīcību iespējamāku, jo indivīdam ir svarīgi būt konsekventam un ievērot solīto.

EMOCIJAS Emocionālām reakcijām var būt nozīmīga ietekme uz lēmuma pieņemšanu, un tās var ietekmēt cilvēku rīcību (Slovic et al., 2002). Piemēram, bailes no vēža var veicināt izvairīšanos no vēža skrīninga vai veselības pārbaudēm. Lai arī iebiedēšana dažkārt tiek uzskatīta par ļoti iedarbīgu līdzekli, tomēr uzvedības maiņa var nenotikt – indivīdi turpinās uzvesties tāpat, bet būs daudz trauksmaināki vai bailīgāki (Purnell et al., 2015). Tāpēc iedarbīga pieeja var būt formulēt vēstījumus tā, lai veicinātu pozitīvas emocijas par skrīningu vai novērstu negatīvas emocijas. Piemēram, aprakstīt atvieglojuma izjūtas, kādas būs, zinot par savu veselības stāvokli, vai lepnumu, ka cilvēks rūpējas par savu veselību.

EGO Cilvēkiem ir raksturīgi rīkoties tā, lai gūtu pozitīvu priekšstatu par sevi. Tipiski, ka sekmīgās situācijās cilvēki panākumus piedēvē sev, savukārt neveiksmēs vaino citus cilvēkus vai apstākļus. To sauc arī par pamata atribūcijas kļūdu, kas nozīmē tendenci pārvērtēt uzvedības dispoziicionālus skaidrojumus un nenovērtēt situatīvus skaidrojumus. Ego ir nozīmīga loma daudzos pavirzīšanas gadījumos, piemēram, viens no ieteikumiem ir novietot spoguļus pie neveselīga ēdiena.

NĀKOTNES IEGUVUMU DISKONTĒŠANA¹ Cilvēki parasti dod priekšroku mazākam tūlītējam labumam, nevis lielākam labumam vēlāk (Fredderick & Loewenstein, 2002). Cilvēku uzvedībai raksturīga hiperboliskā diskontēšana, nevis eksponenciālā diskontēšana, un tas nozīmē, ka diskonta likme nav vienmērīga. Izvēlē starp ieguvumu tagad un vēlāk ir augsta diskonta likme, kas nozīmē priekšroku mazākam tūlītējam labumam, savukārt izvēlē starp vēlāk un vēl vēlāk diskonta likmes ir daudz zemākas un indivīdi parasti izvēlas lielāku un vēlāku ieguvumu. Tā kā indivīds drīzāk izvēlēties tūlītēju, nevis ilgtermiņa ieguvumu, tad saistībā ar skrīningu ir noderīgi runāt par tūlītējiem ieguvumiem, piemēram, mierīgs prāts par savu veselību vai iespēja novērst vēzi (Purnell et al., 2015).

NOKLUSĒJUMS Indivīdi biežāk izrāda mazāku pretestību gadījumos, kad nekas nav jādara, kad var saglabāt esošo situāciju un prokrastinēt. Izvēle pēc noklusējuma ir tendence pieņemt esošo stāvokli, kad kāda izvēles iespēja tiek piedāvāta kā standarta. Vēlamā uzvedība tiek piedāvāta automātiski pēc noklusējuma, un, lai izvēlētos citu iespēju, ir nepieciešama aktīva darbība (Purnell et al., 2015). Tāpēc ir iespējams iepriekš noteikt izvēles, kas veicina veselību un labklājību, piemēram, ārsti var mudināt savus pacientus regulāri veikt vēža skrīningu, nosakot pieraksta datumu un laiku pēc noklusējuma.

Lai atteiktos, pacientam ir jāzvana un jāatceļ vizīte. Svarīgi ir atzīmēt, ka indivīdam ir iespēja atteikties no noklusējuma izvēles. Biežāk minētais noklusējuma piemērs ir orgānu donoru programma. Valstis, kurās pēc noklusējuma indivīds ir iesaistīts orgānu donoru programmā, ir daudz augstāki dalības rādītāji nekā valstis, kurās personai jāizdara aktīva izvēle, lai piedalītos programmā (Johnson & Goldstein, 2003; Mont et al., 2014).

KADRĒŠANA Vienu un to pašu informāciju var dažādi pasniegt (Purnell et al., 2015). Tas nozīmē informācijas pasniegšanu, aktivizējot noteiktas indivīda vērtības un attieksmes (Mont et al., 2014). Zināmā mērā kadrēšana nozīmē atsevišķu aspektu izvēli un to akcentēšanu. Piemēram, atkarībā no konteksta cilvēks nereti izvēlas dominējošo iespēju vai arī, ja nekas nedominē, tad vidējo starp divām galējām iespējām (Purnell et al., 2015).

PRAIMINGS JEB IEPRIEKŠĒJA SAGATAVOŠANA Cilvēku rīcību ietekmē tas, kā viņi tiek sagatavoti pirms rīcības (Dolan et al., 2010). Cilvēku rīcību ietekmē dažādi norādījumi un mājieni, un šos mājienus var izmantot, lai viņus sagatavotu veselības uzvedībai. Piemēram, augļu un dārzeņu patēriņš skolu ēdnīcās pieaug, ja tos novieto redzamās un viegli pieejamās vietās. Cilvēki biežāk izmantos kāpnes, ja tās ēkā būs iepretim durvīm un lifts būs pieejams tālāk nekā kāpnes (Blumenthal-Barby & Burroughs, 2012). Pat vienkārši jautājumi par veselības paradumiem var palielināt vai samazināt konkrētajai uzvedībai raksturīgo darbību skaitu, piemēram, ja cilvēkiem uzdod jautājumu, vai viņi plāno nākamajā nedēļā lietot treknu pārtiku, viņi šādu pārtiku lietos mazāk (Thaler & Sunstein, 2008). Cilvēki daudz vairāk iesaistās aktivitātēs, ja kāds pajautā par viņu nodomiem, piemēram, «vai jūs plānojat vakcinēt savu bērnu?». Tāpat var uzsvērt iepriekšējo rīcību, piemēram, «kā rāda jūsu iepriekšējā rīcība, jūs esat vēlētājs» (Sunstein, 2014).

NEPATIKA PRET ZAUDĒJUMIEM Saskaņā ar izredžu teoriju cilvēki cenšas izvairīties no zaudējumiem, kā arī daudz spēcīgāk reaģē uz zaudējumiem nekā uz tāda paša apjoma ieguvumiem (Kahneman, 2011). Piemēram, emocionāli nepatīkamāka būs 20 eiro zaudēšana nekā tādas pašas summas iegūšana. Tādēļ stimuli ir daudz efektīvāki, ja tie tiek formulēti zaudējuma terminos. Tomēr saistībā ar skrīningu ne visi pētījumi liecina par lielām atšķirībām — kadrējot krūts vēža skrīninga vēstījumu zaudējuma terminos, var būt minimāla priekšrocība salīdzinājumā ar ieguvuma terminos kadrētu vēstījumu (O’Keefe & Jensen, 2009).

CILVĒKI PĀRVĒRTĒ NELIELAS VARBŪTĪBAS Cilvēki neuztver varbūtību izmaiņas lineārā veidā un saskaņā ar ekonomikas teoriju. Piemēram, piecu procentu pieaugums starp 5% un 10% nav tāds pats kā starp 50% un 55%. Tas nozīmē, ka loterija var motivēt veselības uzvedībai, jo cilvēki pārvērtē laimēšanas iespējas (Dolan et al., 2010).

RELJEFUMS (SALIENCE) Cilvēku uzmanība ir vērsta uz jauno un svarīgo. Pieņemot lēmumus par veselību, cilvēkus bieži vien ietekmē jauni,

personiski svarīgi vai spilgti piemēri un skaidrojumi. Piemēram, ja ēdienkartē tiek norādītas kalorijas, tad cilvēki vairāk iegādājas ēdienu, kas satur mazāk kaloriju, līdz ar to restorāniem ir izdevīgi samazināt kaloriju daudzumu ēdienā (Blumenthal-Barby & Burroughs, 2012).

INFORMĀCIJAS VIENKĀRŠOŠANA Nereti pasniedzamā informācija ir sarežģīta, un tas savukārt ietekmē cilvēku pieņemtos lēmumus. Informācijas vienkāršošana var mainīt lēmumus, jo tā tiek pasniegta saprotamākā veidā, kas labāk atbilst indivīda uztveres spējām un lēmumu pieņemšanas procesam (Mont et al., 2014). Vienkāršošanas iespējamo ietekmi nereti nepietiekami novērtē (Sunstein, 2014). Līdzīgi vēlamā rīcību var veicināt, ja to padara viegli pieejamu un tiek samazinātas barjeras, piemēram, laika patēriņš, ko tā prasa. Ja vēl vieglākā un ērtākā izvēle ir jautra vai patīkama, cilvēki to labprāt izvēlas (Sunstein, 2014).

BRĪDINĀJUMI UN ZĪMES Dažkārt pavirzīšana var izpausties arī kā personisks vai publisks brīdinājums, piemēram, lieli burti un spilgtas krāsas var noderēt, lai pievērstu cilvēku uzmanību. Lai arī cilvēkiem ir tendence ignorēt brīdinājumus («ar mani viss būs labi»), tomēr pētījumi rāda, ka, pievienojot brīdinājumam konkrētas rīcības aprakstu, kā var samazināt risku, brīdinājumi tiek ignorēti retāk, piemēram, «Jūs varat darīt X un Y, lai samazinātu risku Z» (Sunstein, 2014). Cits piemērs ir norādes populārās tūristu vietās Londonā — «skaties pa labi» (gan brīdinājums, gan sagatavošana) — un tās ir samazinājušas negadījumu skaitu (Thaler & Sunstein, 2008).

ATGĀDINĀJUMI Piemēram, e-pasta vēstule vai izsiņa par kavētiem maksājumiem, gaidāmiem pienākumiem vai tikšanos. Tas palīdz inerces, prokrastinācijas, konkurējošu pienākumu un aizmāršības gadījumos. Svarīgs ir atgādinājuma laiks, lai gaidāmā uzvedība atkal netiktu atlikta un indivīds rīkotos tūlīt (Sunstein, 2014). Vēža skrīninga gadījumā iedarbīga varētu būt atgriezeniskā saite pēc veikta skrīninga vai automātisks atgādinājums, ka pārbaude nav veikta (Purnell et al., 2015).

Pavirzīšanas kritika un ētiskie apsvērumi

Analizējot publikācijas, ir sastopams atšķirīgs redzējums par pavirzīšanu un tās izmantošanas iespējām (Hansen & Jespersen, 2013). No vienas puses, juridiskās zinātnes un politikas zinātnes pētnieki pavirzīšanu kritizē, savukārt citu jomu pētnieki, t.sk. uzvedības pētnieki, psihologi un veselības jomas pētnieki, tomēr saredz iespēju izmantot pavirzīšanu cilvēku labumam, ja vien tiek ņemti vērā ētiskie apsvērumi. Pavirzīšana tiek kritizēta par to, ka tā ir bīstama demokrātiskam procesam, un daži pētnieki to sauc par manipulāciju, kas apdraud indivīda autonomiju (Mont et al., 2014). Daudzās publikācijās pavirzīšana tiek aplūkota kā libertārais paternālisms, jo tā vada cilvēku noteiktā virzienā, kas veicina viņu labklājību,

tomēr cilvēkiem ir brīvība atteikties un pašiem izvēlēties sev vēlamu (Sunstein, 2014), lai arī izvēļu arhitektūra ir veidota tā, lai veicinātu vēlamu uzvedību (Mont et al., 2014).

Pētnieku atbilde pavisar kritiķiem visbiežāk ir, ka cilvēkiem joprojām ir iespēja izvēlēties un viņiem šī iespēja netiek liegta, lai arī viņi tiek pavisar veselīgākas izvēles virzienā. Viņi joprojām var izvēlēties nevakcinēties, neveikt vēža skrīningu, ēst neveselīgu pārtiku u. c. Pavirzīšanas atbalstītāji labi apzinās, ka tiek izmantota cilvēku nespēja vienmēr būt racionāliem, tomēr tā tiek izmantota cilvēku labā. Netiek mainīta izvēles iespēja, bet tiek mainīta lēmuma vide, un indivīds tiek pavisar, lai būtu vieglāk izvēlēties optimālo iespēju (Li & Chapman, 2013). Ir situācijas, kurās pavisar dod lielāku labumu nekā kritikas respektēšana (Mont et al., 2014).

Iedzīvotājiem no pavisar ir divu veidu labums: pirmkārt, vadlīnijas sarežģītu lēmumu pieņemšanā un, otrkārt, iespēja noraidīt izvēles, kad tās ir pretējas indivīda labumam (Mont et al., 2014). Vēl viens ieguvums ir nelielās izmaksas. Veselības uzvedības izglītības programmas prasa pietiekami lielas izmaksas un ilgāku laiku, lai sasniegtu efektu, taču pavisar nerada papildu izmaksas un kopumā ir iespējams ietaupīt (Li & Chapman, 2013).

Tālāk aplūkot etiķiskie apsvērumi, kas jāņem vērā, izmantojot pavisar. Tai jābūt caurskatāmai, atklātai, un tā nedrīkst būt piespiedu kārtā. Ikvienam indivīdam jābūt iespējai izvairīties no pavisar (Sunstein, 2014) vai rīkoties pretēji pavisar virzienam (Blumenthal-Barby & Burroughs, 2012). Piemēram, noklusējuma gadījumā jābūt vienkāršai iespējai atteikties no automatiskās izvēles.

Pavisarai nekad nevajadzētu kļūt par manipulāciju vai blēdišanos (Sunstein, 2014). Nav piemēroti izmantot neprecīzus vai aplamus datus, piemēram, teikt, ka deviņi no desmit cilvēkiem ir veikuši vēža skrīninga pārbaudi, lai gan tā nav patiesība. Pat ja tas kādu motivētu skrīningam, meli nav etiķiski pieļaujami. Nepietiek tikai ar labiem nodomiem. Jebkurai pavisarai jābūt balstītai uz pierādījumiem (Blumenthal-Barby & Burroughs, 2012).

Pavisarai vienmēr jābūt cilvēka labā, bet tas ne vienmēr ir iespējams. Piemēram, var uzskatīt, ka ir labi, ja cilvēks zina visu informāciju par savu veselības stāvokli, tomēr tam var būt arī psiholoģisks kaitējums, uzzinot par vēža diagnozi — gan viltus pozitīvas, gan viltus negatīvas atbildes gadījumā. Tāpēc jābūt sagatavotiem sniegt nepieciešamo atbalstu šādās situācijās.

Pavisar kā paņēmiens dalības veicināšanai vēža savlaicīgas atklāšanas programmā

Lai varētu sniegt priekšlikumu par piemērotākajām pavisar metodēm vēža skrīninga apmeklējuma uzlabošanai, vispirms nepieciešams aplūkot zemas atsauces iespējamās nozīmīgākos

iemeslus. Lai to izdarītu, tika izmantoti 1) pētījumi par citu valstu pieredzi; 2) Nacionālā veselības dienesta un Slimību profilakses un kontroles centra publiski pieejamie statistikas dati; 3) 2012. gadā veiktais pētījums par dzemdes kakla vēža savlaicīgas atklāšanas programmas apmeklētību ietekmējošiem faktoriem Vidzemes reģionā, kur tika aptaujātas 548 sievietes (Stupele, 2012); 4) intervija ar Nacionālā veselības dienesta Ambulatoro pakalpojumu nodaļas vadītāju; 5) 2015. gadā veiktās 10 intervijas ar sievietēm par viņu pieredzi saistībā ar vēža savlaicīgas atklāšanas programmas izmantošanu.

Ietekmējošos faktoros var iedalīt iekšējos un ārējos faktoros. Analizē uzmanība pievērsta iekšējiem faktoriem, detalizētāk aplūkojot tos, kuri saistīti ar lēmumu pieņemšanu un uzvedību. Iekšējie faktori ir vairāki sociāldemogrāfiskie un ekonomiskie rādītāji (Stupele, 2012): vecums, izglītība, ienākumu līmenis, dzīvesvieta, valoda. Tāpat pie iekšējiem faktoriem piekaitāmi emocionālie un uzvedības aspekti, piemēram, bailes un laika plānošana (laika trūkums). Ārējie faktori ir saistīti ar veselības aprūpes sistēmu, organizatoriskiem skrīninga jautājumiem u. c., piemēram, rindas, veselības aprūpes pakalpojumu pieejamība, ģimenes ārsta loma u. c. (Stupele, 2012). Analizē aplūkot tie faktori, kurus būtu iespējams ietekmēt un līdz ar to mainīt sieviešu uzvedību (saistībā ar izglītošanas un informēšanas kampaņām, veselības aprūpes sistēmu), bet nav aplūkot pārējie faktori, kuri arī ir svarīgi, tomēr ne šajā pētījumā (indivīdu uzvedība).

Vidzemē veiktajā pētījumā tika konstatēta saistība starp skrīninga veikšanu un šādiem faktoriem: ienākumu līmenis (sievietes ar zemākiem ienākumiem biežāk izmanto valsts apmaksāto skrīninga izmeklējumu), zināšanu un izpratnes līmenis par dzemdes kakla vēža skrīningu (sievietes ar labāku izpratnes līmeni biežāk veic dzemdes kakla vēža skrīningu) (Stupele, 2012). Pārējie sociāldemogrāfiskie un ekonomiskie rādītāji neparāda statistiski nozīmīgas saistības, kas ļautu spriest par to lomu vēža skrīninga veikšanā.

Viens no bieži minētiem ietekmējošiem faktoriem ir bailes — gan no diskomforta izmeklējuma laikā, gan no iespējamā negatīvā rezultāta uzzināšanas (Wall et al., 2010; Oscarsson, Benzein, & Wijma, 2008). Vidzemē veiktajā pētījumā konstatēts, ka bailes no izmeklējuma ir saistītas ar ārsta apmeklējumu — sievietes, kurām nav bail no izmeklējuma, biežāk veic dzemdes kakla vēža skrīningu (Stupele, 2012). Intervijās sievietes stāsta, ka viņām ir bail no iespējas atklāt vēzi, lai gan viņas saprot, ka agrīna diagnostika var palīdzēt. Tāpat nepatīkams esot pats ārsta apmeklējums un izmeklējums. Vēl viens būtisks faktors ir laika trūkums (Park et al., 2011). Arī pašas sievietes to min kā skaidrojumu, piemēram, intervijās bieži atzina, ka aizņemtības dēļ neizmanto uzaicinājumu veikt skrīningu. Vidzemē veiktajā pētījumā sievietes, kuras uzskata, ka viņām trūkst laika, retāk veic skrīningu. Gan pētījumos (piemēram, Park et al., 2011), gan intervijās

minēts, ka brīvdienas piešķiršana darbavietā varētu veicināt ārsta apmeklējumu. Tomēr ne vienmēr šo faktoru vajadzētu uztvert kā reālu laika trūkumu. Profilaktiskās pārbaudes atlikšana var būt saistīta arī ar prokrastināciju, neprasmi plānot laiku, nākotnes ieguvumu diskontēšanu u. c. skaidrojumiem, kas saistīti ar indivīda uzvedību. Intervijās sievietes stāsta, ka nereti uzreiz neizmanto iespēju veikt profilaktisku skrīninga izmeklējumu, noliek uzaicinājuma vēstuli malā un vēlāk par to aizmirst.

Analizējot sieviešu viedokli par vēstules tekstu un tā uztveramību, kā arī izmantojot iepriekš veikto pētījumu atziņas, iezīmējas vairāki apsvērumi, ko vajadzētu ņemt vērā atbildīgajām institūcijām. Aptaujā 76,4% sieviešu norādījušas, ka uzaicinājuma vēstule bijusi pilnībā saprotama. Intervijās bija iespēja vairāk uzzināt par to, kā sievietes uztvērušas vēstuli un tās tekstu. Lai arī teksts ir saprotams, tomēr sievietes norādīja, ka tas ir formāls. Vēstules garums ir piemērots², lai arī dažas sievietes uzsvērušas, ka tas ir pārāk garš. Pētījumos norādīts, ka tam nevajadzētu pārsniegt vienu lappusi (Nathoo, 1988). Intervijās arī tika minēts, ka vairāk vajadzētu izcelt to, ka šis izmeklējums ir valsts finansēts³. Sievietes pozitīvi vērtē to, ka vēstulē minētas tuvākās veselības aprūpes pakalpojuma vietas. Vidzemes aptaujā 66,4% sieviešu atzina, ka tad, ja vēstulē tiktu norādīts konkrēts laiks un vieta, kur un kad jāierodas, tas veicinātu viņas doties uz dzemdes kakla vēža skrīninga izmeklējumu (Stupele, 2012). Tas saskan ar vienu no iespējamiem pavirzīšanas risinājumiem — noklusējumu.

Valstīs, kurās ir plaši pārstāvēta kāda nacionālā minoritāte, uzaicinājuma vēstulēm vajadzētu būt divās valodās (Kivistik et al., 2011). Uz šo aspektu norādīja arī dažas intervētās sievietes, proti, daļa sieviešu, iespējams, neizmanto skrīninga iespēju, jo nesaprot vēstules tekstu. Nacionālās veselības dienesta vēstulē ir saite uz vēstules tekstu krievu valodā, kā arī dienesta mājaslapā krievu valodā ir pieejama informācija par vēža savlaicīgas atklāšanas programmu.

Risinājumi

Izvērtējot iepriekš sniegto informāciju un pavirzīšanas teorētiskos aspektus, ir

iespējami vairāki risinājumi, ko tālāk vajadzētu pārbaudīt eksperimentāli. Pirmkārt, atkārtoti un papildu *atgādinājumi*. Tie kā risinājumi minēti gan intervijās, gan pētījumos (Camilloni et al., 2013). Tas varētu būt gan atkārtots atgādinājums pa pastu, gan atgādinājums pa telefonu, gan arī atgādinājums klātienē, ģimenes ārsta vizītes laikā. Iespējami arī mūsdienīgāki risinājumi, piemēram, lietotnes izveide, kas palīdz ģimenes ārstiem atgādināt saviem

² Nacionālā veselības dienesta sūtītā vēstule ir vienu lappusi gara.

³ Sievietes izmeklējumu var veikt pie jebkura ārsta, kurš veic ginekoloģisko pārbaudi, ko finansē valsts. Ja sieviete vēlas izmeklējumu veikt pie sava ginekologa, kurš nesniedz valsts finansētos pakalpojumus, tad par vizīti jāmaksā pašai, bet no valsts budžeta tiek finansēta citoloģiskās uztriepes mikroskopiskā izmeklēšana (Nacionālais veselības dienests, 2015).

pacientiem par profilaktiskām pārbaudēm (ģimenes ārstam ir pieejama informācija par to, vai viņa pacienti ir izmantojuši skrīninga iespēju).

Otrkārt, *sociālās normas*. Šo pieeju iespējams īstenot divējādi. Pirmkārt, medijos vairāk stāstīt par citu sieviešu pieredzi. To kā būtisku risinājumu skrīninga veikšanai uzsvēra arī sievietes, intervijās stāstot, ka pievērs uzmanību šādiem stāstiem gan par pozitīvo, gan negatīvo pieredzi, piemēram, sieviete nav izmantojusi skrīningu un vēzis diagnosticēts novēloti, vai arī vēzis diagnosticēts agrīni un sieviete ir sekmīgi izārstēta. Otrkārt, sociālās normas iespējams iekļaut vēstules tekstā, rakstot par skrīninga veikšanas statistiku, piemēram, «ceturtā daļa sieviešu ir izmantojušas vēža savlaicīgas atklāšanas programmu» u. tml., tomēr šis risinājums pagaidām nav piemērots zemā apmeklējuma līmeņa dēļ.

Treškārt, *noklusējums*. Tas nozīmē, ka vēstulē varētu iekļaut konkrētu vietu un apmeklējuma laiku, kad sieviete var ierasties uz pārbaudi. Arī aptaujātās sievietes uzskata, ka šāda pieeja varētu veicināt ārsta apmeklēšanu. Protams, šādā gadījumā jāparedz viegla un vienkārša iespēja atteikties no apmeklējuma, zvanot vai rakstot un atceļot izmeklējumu. Šī pieeja varētu būt piemērota krūts vēža skrīningam — mamogrāfijas izmeklējuma veikšanai.

Ceturtkārt, *ģimenes ārsts* kā autoritāte un persona, kas sniedz informāciju par vēža skrīningu. Ģimenes ārsta loma gan pētījumos, gan intervijās ir īpaši uzsvērtā, piemēram, vēstules skaidrošanā un pamudināšanā to izmantot. Jau tagad normatīvie un veselības politikas dokumenti (Ministru kabinets, 2014) paredz palielināt ģimenes ārsta atbildību attiecībā uz veiktajiem skrīninga pasākumiem praksē reģistrētiem pacientiem. Viens no pavirzīšanas veidiem ir arī ekonomiski stimuli — «lai veicinātu savlaicīgu ļaundabīgo audzēju diagnostiku un mazinātu mirstības gadījumu skaitu, no 2013. gada par katru savlaicīgi atklātu vēzi 1. vai 2. stadijā ģimenes ārsts saņem papildu maksājumu 71,14 euro apmērā» (Ministru kabinets, 2013). Tomēr no ētisko apsvērumu puses ir jāapzinās, ka stimuli var kaitēt ārsta un pacienta attiecībām, pat ja tie tiek lietoti godīgi. Tāpēc ieteikts naudas vietā labāk izmantot citus stimulus (Schmidt, Voigt, & Wikler, 2010). Ārstam nevajadzētu saņemt papildu ekonomisko stimulu, ja pacients par savu veselību, tās uzlabošanu un profilaksi rūpējas pats. Dažos gadījumos pacienti naudas stimulu ārstam varētu uztvert kā netaisnīgu, ja ārsts nav izrādījis interesi par pacientu, nav organizējis profilaktiskas vizītes un izmeklējumus un ja pacients pats ir vērsies pie ārsta ar sūdzībām.

Piektkārt, *emocijas* (bailes). Lai mazinātu bailes no vēža un skrīninga izmeklējuma, būtu jāuzsver un jāveicina citas izjūtas, piemēram, lepnums, ka cilvēks rūpējas par sevi. Tāpat daudz vairāk būtu jāinformē par to, ka agrīni diagnosticēts vēzis lielā daļā gadījumu ir ārstējams un nenozīmē tūlītēju nāvi.

Sestkārt, *nākotnes ieguvumu diskontēšana*. Tā kā sievietes bieži aizbildinās ar laika trūkumu un atliek pieteikšanos izmeklējumam, varētu

izmantot gan jau iepriekš minēto noklusējumu, vēstulē iekļaujot konkrētu izmeklējuma laiku, gan akcentēt tūlītējos ieguvumus, ja viņas izmantos iespēju veikt izmeklējumu, piemēram, jutisies mierīgāk par savu veselību vai arī agrīni atklāto vēzi būs iespējams novērst.

Minētajos priekšlikumos netika iekļauti risinājumi, kas attiecas, pirmkārt, uz sabiedrības informēšanu un izglītošanu, otrkārt, ar veselības aprūpes pakalpojumu pieejamību saistīti risinājumi, piemēram, pakalpojuma pieejamība sievietēm laukos, treškārt, sociālo problēmu risinājumi. Uzmanības fokusā ir tie aspekti, kurus iespējams risināt ar pavisam palīdzību, jo bieži vien skrininga neizmantošanas iemesli ir dziļāki, piemēram, grūtības saplānot laiku.

Rakstā veiktajai analīzei ir vairāki ierobežojumi. Pirmkārt, analīze tika sašaurināta un veikta tikai par dzemdes kakla vēža skrīningu; otrkārt, sievietes viedokļa analīzei par ietekmējošiem faktoriem izmantots tikai vienā Latvijas reģionā veikts pētījums ($n = 548$); visbeidzot, jāņem vērā pavisam kritika. Tomēr var secināt, ka ir vairāki risinājumi, kas varētu veicināt un palielināt sievietes dalību vēža savlaicīgas atklāšanas programmā (dzemdes kakla vēža skrīningā). Šos risinājumus plānots eksperimentāli pārbaudīt pētījumā, pavisam palīdzības paņēmieni izvēlē un izveidē respektējot ētiskos apsvērumus. Pavisam palīdzības var būt piemērots situācijas risinājuma veids, un par to liecina veiktā analīze un piedāvātie risinājumi.

Izmantotie avoti

- The Behavioural Insights Team*. Retrieved from <http://www.behaviouralinsights.co.uk>
- Blumenthal-Barby, J. S., & Burroughs, H. (2012). Seeking better health care outcomes: The ethics of using the «nudge». *The American Journal of Bioethics*, 12(2), pp. 1–10.
- Camilloni, L., Ferroni, E., Cendales, B. J., Pezzarossi, A., Furnari, G., Borgia, P., Guasticchi, G., & Rossi, P. G. (2013). Methods to increase participation in organised screening programs: a systematic review. *BMC Public Health*, 13: 464, pp. 1–16.
- Dolan, P., Hallsworth, M., Halpern, D., King, D., & Vlaev, I. (2010). *Mindspace: Influencing behavior through public policy*. UK Cabinet Office & Institute for Government.
- European Council (2003). Council Recommendation 2 December 2003 on cancer screening. *Official Journal of the European Union*, 2003/878/EC.
- Frederick, S., & Loewenstein, G. (2002). Time discounting and time preference: A critical review. *Journal of Economic Literature*, 40(2), pp. 351–401.
- Hansen, P. G. (2014). *Nudge and libertarian paternalism: Does the hand fit the glove?* Copenhagen, Roskilde University, p. 23.

- Hansen, P. G., & Jespersen, A. M. (2013). Nudge and the manipulation of choice. A framework for the responsible use of the nudge approach to behaviour change in public policy. *European Journal of Risk Regulation*, 1, pp. 3–28.
- Hausmann, D. M., & Welch, B. (2010). Debate: To nudge or not to nudge. *The Journal of Political Philosophy*, 18(1), pp. 123–136.
- Johnson, E. J., & Goldstein, D. (2003). Do defaults save lives? *Science*, 302, pp. 1338–1339.
- Kahneman, D. (2003). Maps of bounded rationality: Psychology for behavioral economics. *The American Economic Review*, 93(5), pp. 1449–1475.
- Kahneman, D. (2011). *Thinking, Fast and Slow*. Farrar, Straus and Giroux.
- Kivistik, A., Lang, K., Baili, P., Anttila, A., & Veerus, P. (2011). Women's knowledge about cervical cancer risk factors, screening, and reasons for nonparticipation in cervical cancer screening programme in Estonia. *BMC Woman's Health*, 11, pp. 1–6.
- Ministru kabinets (2013, 30. dec.). MK noteikumi Nr. 1529 «Veselības aprūpes organizēšanas un finansēšanas kārtība». Pieņemts 17.12.2013. *Latvijas Vēstnesis*, 253.
- Ministru kabinets (2014, 17. okt.). MK rīkojums Nr. 589 «Par Sabiedrības veselības pamatnostādņem 2014.–2020. gadam». Pieņemts 14.10.2014. *Latvijas Vēstnesis*, 206.
- Li, M., & Chapman, G. B. (2013). Nudge to health: Harnessing decision research to promote health behavior. *Social and Personality Psychology Compass*, 7(3), pp. 187–198.
- Lipkus, I., Klein, W., Skinner, C. S., & Rimer, B. (2005). Breast cancer risk perceptions and breast cancer worry: What predicts what? *Journal of Risk Research*, 8(5), pp. 439–452.
- Mont, O., Lehner, M., & Heiskanen, E. (2014). *Nudging. A tool for sustainable behaviour? Report 6643*. The Swedish Environmental Protection Agency.
- Nacionālais veselības dienests (2016). Vēža savlaicīgas atklāšanas programmas rezultāti. Izgūts no <http://www.vmnvd.gov.lv/lv/veselibas-aprupes-pakalpojumi/veza-savlaicigas-atklasanas-programma/programmas-rezultati>
- Nathoo, Y. (1988). Investigation of non-responders at a cervical cancer screening clinic in Manchester. *British Medical Journal*, 296, pp. 1041–1042.
- O'Keefe, D. J., & Jensen, J. D. (2009). The relative persuasiveness of gain-framed and loss-framed messages for encouraging disease detection behaviors: A meta-analytic review. *Journal of Communication*, 59(2), pp. 296–316.
- Oscarsson, M., Benzein, E., & Wijma, B. (2008). Reasons for non-attendance at cervical screening as reported by non-attendees in Sweden. *Journal of Psychosomatic Obstetrics & Gynecology*, 29, pp. 23–31.
- Park, M. J., Park, E., Choi, K., Jun, K. J., & Lee, H. (2011). Sociodemographic gradients in breast and cervical cancer screening in Korea: the Korean National Cancer Screening Survey (KNCS) 2005–2009. *BMC Cancer*, 11, pp. 1–8.

- Purnell, J. Q., Thompson, T., Kreuter, M. W., & McBride, T. D. (2015). Behavioral Economics: «Nudging» undeserved populations to be screened for cancer. *Preventing Chronic Disease, 12*(1), pp. 1–9.
- Schmidt, H., Voigt, K., & Wikler, D. (2010). Carrots, sticks, and health care reform — Problems with wellness incentives. *New England Journal of Medicine, 362*:e3.
- Slimibu kontroles un profilakses centrs (2015a). Statistikas dati par iedzīvotāju mirstību. Izgūts no <http://www.spkc.gov.lv/veselibas-aprupes-statistika/>
- Slimibu kontroles un profilakses centrs (2015b). Onkoloģija. Statistikas dati par pacientu skaitu sadalījumā pa reģioniem, lokalizācijas veidiem, dzimuma un vecuma grupām no 2010. gada līdz 2014. gadam. Izgūts no <http://www.spkc.gov.lv/veselibas-aprupes-statistika/>
- Slovic, P., Finucane, M., Peters, E., & MacGregor, D. (2002). The affect heuristic. In T. Gilovich, D. Griffin, & D. Kahneman (Eds.), *Heuristics and biases: the psychology of intuitive thought* (pp. 397–420). New York: Cambridge University Press.
- Social and Behavioral Sciences Team*. Retrieved from <https://sbst.gov/>
- Stupele, L. (2012). *Dzemes kakla vēža savlaicīgas atklāšanas programmas (skrīninga) apmeklētības ietekmējošie faktori Vidzemes reģionā* (bakalaura darbs). Vidzemes Augstskola.
- Sunstein, C. R. (2014). Nudging: A very short guide. *Journal of Consumer Policy, 37*(4), pp. 583–588.
- Thaler, R. H., & Sunstein, C. R. (2008). *Nudge: Improving decisions about health, wealth and happiness*. Yale University Press.
- Wall, K., Rocha, G., Salinas-Martinez, A., Baraniuk, S., & Day, S. (2010). Modifiable Barriers to Cervical Cancer Screening Adherence among Working Women in Mexico. *Journal of Women's Health, 19*, pp. 1263–1270.
- Wardle, J., Robb, K., Vernon, S., & Waller, J. (2015). Screening for prevention and early diagnosis of cancer. *American Psychologist, 70*(2), pp. 119–133.

Bibliotekāra kā mediatora loma bērnu un jauniešu digitālās prasības veicināšanā

Attīstoties informācijas un komunikācijas tehnoloģijām, rodas jaunas iespējas un arī riski informācijas pārraidē un informācijas izmantošanā. Bērni un jaunieši ir minami starp aktīvākajām sabiedrības grupām tehnoloģiju un interneta lietošanā. Saskaņā ar informāciju statistisko datu krājumā «Bērni Latvijā» (Centrālā Statistikas pārvalde, 2016) jau 2015. gadā internets Latvijā bija pieejams 94% mājsaimniecību, kurās ir bērni, 92% jauniešu 15 gadu vecumā lietoja sociālos tīklus, bet 83% lietoja internetu telefonā. Kā redzams — jaunā paaudze ļoti bieži un intensīvi uzturas digitālajā vidē, izmantojot atšķirīgas interneta platformas dažādās vietās. Tajā pašā laikā *EU Kids Online* pētījuma rezultāti liecina: kaut arī bērni un jaunieši prot brīvi lietot dažādas ierīces (datorus, planšetdatorus, viedtālrunus u. c.), viņu prasmes novērtēt informācijas resursu kvalitāti nereti nav augstas, kā arī bieži vien bērni neapzinās, kādi riski pastāv viņu darbībai interneta vietnēs un kādas var būt šīs darbības sekas (Brikse & Spurava, 2014). Tikmēr paši bērni Latvijā ir salīdzinoši augstās domās par savām prasmēm rīkoties digitālajā vidē un bieži attīsta savas stratēģijas, kā apgūt jaunas digitālās prasmes un arī kā rast risinājumus potenciālām problēmām. Rodas jautājums, vai šīs pašradītās stratēģijas vienmēr ir bērniem atbilstošākās (Brikse, Freibergs, & Spurava, 2014).

Šādā situācijā viens no sabiedrības uzdevumiem būtu informācijprasības, un īpaši digitālās prasības, pilnveidošana bērnu un jauniešu vecumgrupā, pirmkārt, izmantojot tradicionālo sociālo mediatoru — vecāku un pedagogu — palīdzību. Diemžēl vecāku gatavība un interese veicināt bērnu digitālo prasību ir salīdzinoši zema. Ne vecāki, ne pedagogi Latvijā bērniem un jauniešiem nav autoritātes digitālās prasības jomā, bērni ir neatkarīgi savās attieksmēs pret digitālo vidi, un paļaušanās uz vecāku vai pedagogu padomiem ir minimāla (Brikse et al., 2014).

EU Kids Online pētījuma dati liecina arī par to, ka Latvijā ievērojami vairāk nekā citviet Eiropā bērni un pusaudži lieto internetu bibliotēkās — Latvijā 46% bērnu vecumā no 9 līdz 16 gadiem atzinuši, ka lieto internetu bibliotēkās un citās publiskās vietās, kamēr vidēji Eiropā par šādu lietojumu ir norādījuši tikai 12%. Pētījumā jautāti, vai viņi ir saņēmuši padomus saistībā ar interneta lietojumu no bibliotekāriem, Latvijā vairāk nekā piektdaļa bērnu (21%) atbildējuši apstiprinoši. Tas ir ļoti augsts rādītājs salīdzinājumā ar vidējo Eiropā, kur tikai 6% atbildējuši apstiprinoši uz šo jautājumu (Brikse & Spurava, 2014).

Viens no galvenajiem iemesliem, kāpēc Latvijas publiskās bibliotēkas ir vieta, kurās bērni un jaunieši aktīvi izmanto internetu, ir tas, ka, pateicoties projekta «Trešais tēva dēls» īstenošanai Latvijā, tajās ir nodrošināta piekļuve internetam un atbilstoša datortehnika (Valsts aģentūra, 2008). Labi attīstītā publisko bibliotēku infrastruktūra Latvijā, līdzšinējais ieguldījums to nodrošinājumā ar informācijas tehnoloģijām, ilggadēja pieredze bibliotekāru

apmācības organizēšanā rada bibliotēkās potenciāli labvēlīgu vidi, lai tās kļūtu par lokāliem centriem digitālās pratības veicināšanai. Ņemot vērā bērnu un jauniešu aktīvo interneta lietošanu bibliotēkās, kā arī digitālās pratības mediācijas deficītu no vecāku un pedagogu puses, būtiski ir noskaidrot, vai publisko bibliotēku bibliotekāri ir potenciāli gatavi pildīt sociālās lomas attiecībā uz bērnu un jauniešu digitālās pratības pilnveidošanu.

Tradicionāli viena no būtiskākajām bibliotekāru sociālajām lomām ir saistīta ar informācijpratības apguves nodrošināšanu. Šī raksta izklāsta pamatā ir pētījums, kura mērķis ir iegūt informāciju, kas palīdzētu noskaidrot, vai bibliotekārs ir gatavs jaunai lomai, proti, būt par mediatoru bērnu un jauniešu digitālās pratības pilnveidošanai. Pētījumā izmantotas kvalitatīvās datu ieguves metodes: padziļinātās, daļēji strukturētās intervijas ar publisko bibliotēku bibliotekāriem un bibliotēkas nozares pārstāvju grupu diskusijas, kas veiktas laika posmā no 2015. gada oktobra līdz 2017. gada jūnijam. Kā sekundārie dati analizēta 2013. gadā veikta bibliotekāru aptauja.

Raksta struktūru veido šādas tematiskās sadaļas: 1) bibliotekāra jaunās lomas kā sociāla inovācija, 2) bibliotekārs kā digitālās pratības mediators, 3) pētījuma empīriskā materiāla analīze, 4) secinājumi.

Bibliotekāra jaunās lomas kā sociālās inovācijas

Informācijas un komunikāciju tehnoloģiju (IKT) attīstības rezultātā jau ilgāku laiku sabiedrībā kopumā, kā arī profesionālajā vidē parādās diskusijas un pētnieciski raksti par bibliotekāra profesijas un bibliotēku atbilstību mūsdienu informācijas sabiedrības vajadzībām, par to nākotnes perspektīvām. Viedokļus var iedalīt divās lielās grupās: 1) pesimisti, kas nākotni profesijai nesaredz vai arī to redz ļoti īsu; 2) optimisti, kas redz jaunas iespējas gan bibliotēku darbībai kopumā, gan bibliotekāra profesijas jaunajām iespējām: profesionālajām lomām un atbildībām.

2015. gadā grieķu zinātnieku veiktajā pētījumā, kura rezultāti apkopoti publikācijā (Vassilakaki & Moniarou-Papaconstantinou, 2015), secināts, ka profesionāļi, diskutējot par bibliotekāra uzdevumiem mūsdienu sabiedrībā, par galvenajām bibliotekāra lomām dažāda tipa bibliotēkās uzskata šādas: bibliotekārs kā skolotājs; bibliotekārs kā tehnoloģiju speciālists; «iegultais (iekļautais) (*embedded*) bibliotekārs»; bibliotekārs kā informācijas konsultants; zināšanu menedžeris (pārvaldītājs); nozares bibliotekārs. Vienas no interesantākajām un tajā pašā laikā izaicinošākajām nākotnes bibliotekāra amatu prognozēm ir apskatītas rakstā «Bibliotekārs 2020» (*The Librarian 2020*) (Aldrich & Keller, 2013). Raksta autori aplūko vairākas ar informāciju saistītas attīstības tendences sabiedrībā: 1) informācija visur, 2) pieaugoša mobilo un iegulto (*embeded*) tehnoloģiju lietošana, 3) sociālo zināšanu apjoma palielināšanās; 4) dzīves ilguma pagarināšanās un dzīves stila dizaina izveide, 5) robotu

2015. gadā grieķu zinātnieku veiktajā pētījumā, kura rezultāti apkopoti publikācijā (Vassilakaki & Moniarou-Papaconstantinou, 2015), secināts, ka profesionāļi, diskutējot par bibliotekāra uzdevumiem mūsdienu sabiedrībā, par galvenajām bibliotekāra lomām dažāda tipa bibliotēkās uzskata šādas: bibliotekārs kā skolotājs; bibliotekārs kā tehnoloģiju speciālists; «iegultais (iekļautais) (*embedded*) bibliotekārs»; bibliotekārs kā informācijas konsultants; zināšanu menedžeris (pārvaldītājs); nozares bibliotekārs. Vienas no interesantākajām un tajā pašā laikā izaicinošākajām nākotnes bibliotekāra amatu prognozēm ir apskatītas rakstā «Bibliotekārs 2020» (*The Librarian 2020*) (Aldrich & Keller, 2013). Raksta autori aplūko vairākas ar informāciju saistītas attīstības tendences sabiedrībā: 1) informācija visur, 2) pieaugoša mobilo un iegulto (*embeded*) tehnoloģiju lietošana, 3) sociālo zināšanu apjoma palielināšanās; 4) dzīves ilguma pagarināšanās un dzīves stila dizaina izveide, 5) robotu

Tabula. Jaunie bibliotekāru amati un prasmes

Amats	Atbildība	Prasmes
«Iegultais bibliotekārs»	Atbildīgs par visu priekšmetu katalogizēšanu un pievienošanu globālajai smadzeņu bibliotēkai. Šis amats ir svarīgs, lai visi cilvēki varētu lietot iegultās tehnoloģijas, kas nodrošinātu piekļuvi informācijai par visu visapkārt («lietu internets»).	Strādāt atvērtā vidē, attālināti; strādāt virtuāli trīs dimensiju vidē, lietojot avatāru; efektīvi komunicēt, lai savāktu informāciju un attēlus; lietot jaunāko aparatūru un programmatūru, lai veidotu globālo smadzeņu bibliotēku (<i>Global Brain Library</i> – GBL); ieviest jaunākos GBL katalogizācijas un metadatu standartus; nodrošināt palīdzību tīkla un informācijas lietošanai sabiedrībā; būt elastīgam un gatavam nepārtraukti mācīties.
Satura noformēšanas (satura veidošanas pakete) bibliotekārs	Atbildīgs par dinamisku kontaktu uzturēšanu starp bibliotēku un kopienas informāciju tā, lai lietotāji var viegli atrast datus, kas atbilst noteiktam tematam un var novest pie citas nozīmīgas informācijas.	Lietot visus analogās un digitālās informācijas formātus; efektīvi komunicēt ar visām iesaistītajām/ieinteresētajām pusēm un iegūt atļauju izmantot informāciju; veidot dinamiskus kontaktus starp visa veida informāciju par konkrētu tematu; lietot jaunākos GBL katalogizācijas un metadatu standartus; iegūt atgriezenisko saiti no lietotājiem, lai noteiktu, vai satura pakete ir pilnīga; veidot un koordinēt satura noformēšanas brīvprātīgo darbinieku kopienu; būt elastīgam un gatavam nepārtraukti mācīties.
Robotu uzturēšanas bibliotekārs	Atbildīgs, lai visi publiskās izmantošanas un krājuma roboti atbilstoši darbotos. Publiskās izmantošanas robotiem ir jālieto jaunākā sintakse un 3-D hologrāfisko avatāru programmatūra, lai palīdzētu lietotājiem. Krājuma robotiem ir jābūt spējīgiem atrast un izgūt materiālus, kas nepieciešami lietotājiem.	Pārvaldīt pirmās paaudzes publiskās izmantošanas un krājuma aparatūru un programmatūru; efektīvi komunicēt ar darbiniekiem un lietotājiem; izstrādāt un novērtēt projektu plānus; pārvaldīt un apmācīt darbiniekus, kas strādā ar robotiem; būt elastīgam un gatavam nepārtraukti mācīties.

Amats	Atbildība	Prasmes
Dzīves stila dizaina bibliotekārs	Atbildīgs par bibliotekāru komandas vadīšanu, viņi ir specializējušies individuālā apkalpošanā, lai palīdzētu mācīšanās, karjeras maiņas, veselības u.c. specifiskās cilvēku vajadzībās. Amats, kas nodrošina cilvēcisku aspektu, lai palīdzētu sasaistīt cilvēku ar atbilstošu resursu, kurš nodrošinātu iespēju būt veiksmīgam.	Vadīt un iedvesmot dzīves stila dizaina personāla dinamisko komandu; efektīvi komunicēt ar iesaistītajām pusēm; radīt atbalstošu komunikāciju ar lietotājiem; novērtēt pakalpojumus un nodrošināt nepārtrauktu pilnveidi; būt elastīgam un gatavam nepārtraukti mācīties.
Globālo smadzeņu bibliotēkas mākoņinženieris	Atbildīgs par sistēmas prasībām atbilstošu timekļa pakalpojuma atbilstību, kas nodrošina globālo smadzeņu bibliotēkas saskarni ar citām uz mākoņiem bāzētām smadzeņu bibliotēkas krātuvēm pasaulē, palielinot sabiedrībai pieejamās informācijas kapacitāti un pieejamību.	Izprast timekļa pakalpojumus un ģeokodēšanas standartus; demonstrēt plašas zināšanas par GBL mākoņkrājumiem; efektīvi komunicēt ar visām iesaistītajām pusēm un iegūt atbilstošas atļaujas informācijas izmantošanai/lietošanai; lietot jaunākos GBL katalogizācijas un metadatu standartus; būt elastīgam un gatavam nepārtraukti mācīties.

(Aldrich & Keller, 2013)

integrēšanās sabiedrībā. Atsaucoties uz šīm tendencēm, autori pamato jaunu darba amatu izveidošanos un attīstību bibliotēkās: «iegultais (iekļautais) bibliotekārs» (*embedded librarian*), satura noformēšanas bibliotekārs (*content packaging librarian*), robotu uzturēšanas bibliotekārs (*robotic maintenance engineer*), dzīves stila dizaina bibliotekārs (*lifestyle design librarian*), globālo smadzeņu bibliotēkas mākoņinženieris (*Global Brain Library cloud engineer*). Šiem amatiem ir pievienots arī prasmju apraksts (sk. tabulu).

Kopumā var secināt, ka arī radikāli jaunajām bibliotekāra atbildībām jaunajos amatos ir nepieciešamas prasmes, par kurām profesionālajā sabiedrībā jau ilgāku laiku valda vienprātība: tās ir IKT lietošanas prasmes, resursu (informācijas un/vai personāla) pārvaldības prasmes, kā arī efektīvas komunikācijas prasmes un nepārtrauktas mācīšanās prasmes. Tātad skatījums uz nākotnes bibliotekāru paredz, ka profesijas pārstāvji ir zinoši un prasmīgi jaunāko IKT lietotāji, resursu pārvaldītāji, kā arī dažādu informācijas lietotāju grupu apkalpotāji.

Jaunos bibliotekāru amatus un lomas var uzskatīt par sociālām inovācijām, jo sociālās inovācijas attiecas uz jaunām sociālām praksēm, kas ietver jaunas idejas, jaunus modeļus, jaunus noteikumus, jaunas sociālās attiecības, jaunus pakalpojumus un/vai jaunus produktus (Social Innovations, n. d.). Iepriekš aprakstītie bibliotekāru amati ir jaunas prakses, kurās ietvertas jaunas idejas, noteikumi, modeļi, sociālās attiecības un pakalpojumi, bet kuras veidojas, pamatojoties uz jau esošo resursu (piemēram, daļu zināšanu un prasmju) jaunu lietojumu. Savukārt jaunie amati un jaunās lomas bibliotekāriem radīs iespēju piedāvāt jaunus pakalpojumus. Atbilstoši jauninājumu vai izmaiņu apjomam piedāvātajā pakalpojumā pakalpojums iespējams iedalīt trīs grupās: nedaudz uzlaboti iepriekšējie pakalpojumi, pārveidoti (evolucionārie) iepriekšējie pakalpojumi un pilnīgi jauni (revolucionārie) pakalpojumi, kuri pat spēj piesaistīt jaunas lietotāju grupas (IDEO, 2015).

Bibliotekārs kā digitālās pratības mediators

SOCIĀLĀ MEDIĀCIJA *EU Kids Online* pētījuma veicēji atzinuši (Livingstone, n. d.), ka bērnu un jauniešu prasmju attīstīšanā

vai neattīstīšanā nozīmīga vieta ir ierādāma mediatoriem. Mediatori ir sociālie aģenti (vecāki, skolotāji, brāļi un māsas, klasesbiedri, draugi u. c.), kas spēj ietekmēt bērnu/jauniešu dzīvi vai, konkrētāk, rīcību un uzvedību.

Mediatoru loma galvenokārt tiek akcentēta saistībā ar pienākumu sniegt zināšanas par dažādiem riskiem internetā (piemēram, par agresīvu, seksuālu rakstura informācijas iegūvi vai izplatīšanu, par iebiedēšanu, par personisko datu izpaušanu un tā sekām, par neētisku informācijas avotu izmantošanu u. tml.) un prasmēm no šiem riskiem vai nu izvairīties, vai arī veiksmīgi pārvarēt.

Teorētiskajā modeli par to, kā bērni un jaunieši izmanto internetu pētījumu veikšanai (Livingstone, n. d.), sociālās mediācijas aģenti ir izcelti kā būtisks uzvedību ietekmējošs elements. Bērnu vecāki šajā modeli tiek uzverti kā nozīmīgākie pieaugušie sociālie mediatori. Vecāku mediācija digitālajā pratībā — gan no bērnu, gan vecāku perspektīvas, ir pētīta arī Latvijā. Analīze ir veikta, izmantojot *EU Kids Online* pētījuma datus, un liecina, ka pastāv būtiska plaīsa vecāku zināšanās par to, ar ko bērni nodarbojas digitālajā vidē, un to, kāda ir viņu bērnu patiesā dzīve internetā (Brikse et al., 2014).

Ņemot vērā, ka vecāku kapacitāte veicināt bērnu un pusaudžu digitālo pratību ir zema, citu pieaugušo — skolotāju un bibliotekāru — potenciālā loma digitālās pratības mediācijā kļūst jo nozīmīgāka. Pētījumu, kuros tiku aplūkoti skolotāji un bibliotekāri kā potenciālie digitālās pratības mediatori, ir salīdzinoši maz. Atsevišķas publikācijas par pedagogu lomu digitālās pratības mediācijā tapušas *EU Kids Online* projektā (Kalmus, von Feilitzen, & Siibak, 2012). Vienā no pētījumiem aplūkots (Kalmus, 2013), ka sociālā

mediācija bērnu interneta izmantošanā ir iedalāma divās kategorijās — sociālais atbalsts (t. i., palīdzība, vadišana (*guidance*) un kopīga lietošana; kopīga interpretācija) un noteikumi un ierobežojumi (t. i., noteikumu un ierobežojumu apzināšanās un to nostādnes).

DIGITĀLĀ PRATĪBA Lai bibliotekārs spētu būt par sociālo mediatoru, tam pašam nepieciešama laba digitālā pratība, tāpēc turpmāk sniegts īss digitālās pratības raksturojums kontekstā ar informācijpratību un citām pratībām. Termins «pratība» (angl. *literacy* — rakstpratība) ir samērā jauns termins, kurš pirmo reizi lietots 19. gs. beigās, lai akcentētu dzīvei nepieciešamās prasmes — cilvēka spējas uztvert un apstrādāt tekstu. Vēlāk tas papildinās ar rakstīšanas prasmēm, pēc tam — ar prasmēm dažādās jomās, piemēram, matemātikā, datoru lietošanā u. tml. (Stordy, 2015).

Jebkura termina parādīšanās ir cieši saistīta ar norisēm sabiedrībā un nepieciešamību kādus jaunus jēdzienus fiksēt ar valodas zīmju sistēmas palīdzību, lai nodrošinātu gan izziņas procesus, gan komunikāciju. Šefildas Universitātes pētnieks Pīters Stordijs (*Peter Stordy*) (2015) rakstā «Pratību taksonomija» (*Taxonomy of literacies*) norāda, ka profesionālajā literatūrā sastopami vismaz 35 dažādi pratību apzīmējumi ar atšķirīgu vispārīguma pakāpi, kur katrs akcentē kādu īpašu prasmju aspektu (piemēram, transpratība vai metapratība — kā ļoti apkopojoši prasmju apzīmētāji; datorpratība vai tīklpratība — kā konkrētu prasmju apzīmētāji).

Pamatojoties uz literatūras pētījumiem, visvairāk lietotās pratības teksts ir informācijpratība un digitālā pratība (Stordy, 2015). Tās var tikt uzskatītas gan par kognitīvām spējām, gan sociālo praksi. Informācijpratība kā termins ieviests 1974. gadā, un tā izcelsme ir saistīta ar informācijas atrašanu bibliotēkās; mūsdienās informācijpratība ir būtiski atkarīga no prasmēm arī lietot dažādus e-resursus (katalogus, datubāzes, e-grāmatas, interneta resursus u. c.), tādējādi to satuvinot ar digitālo pratību un tajā pašā laikā arī paplašinot informācijpratības jēdziena aptvērumu, to pakāpeniski papildinot arī ar tādu informācijas resursu prasmīgu lietošanu, kas atrodami ārpus bibliotēkām (piemēram, pieejami internetā no jebkuras vietas un jebkurā laikā). Dažādās informācijpratības izpratnes iespējams klasificēt trīs veidos: 1) informācijpratība kā informācijas laikmetam nepieciešamo prasmju apguve; 2) informācijpratība kā prāta ieradumu kultivēšana (kognitīvas prasmes); 3) informācijpratība kā iekļaušanās nosacījums ar informāciju bagātās sociālās praksēs (Addison & Meyers, 2013).

P. H. Stordijs (2015) arī atzīmē, ka bieži vien termini «informācijpratība» un «digitālā pratība» lietoti kā savstarpēji aizvietojoši, gan izceļot, ka informācijpratība ir aptverošāks termins, kurš ietver digitālo pratību, gan arī pretēji — norādot, ka digitālā pratība ir plašāks jēdziens, kurš ietver arī informācijpratību (piemēram, JISC, 2014).

Pamatojoties uz UNESCO pieņemto skaidrojumu, informācijpratība tiek definēta kā kompetenču kopums, kas «dod iespēju iedzīvotājiem piekļūt, iegūt, saprast, novērtēt un izmantot, kā arī radīt un apmainīties ar informāciju un mediju saturu visos formātos, izmantojot dažādus instrumentus, kritiskā, ētiskā un efektīvā veidā, lai piedalītos un iesaistītos personiskajā, profesionālajā un sabiedriskajā darbībā» (UNESCO, 2013, p. 29). Informācijpratības kompetences tiek iedalītas trīs grupās: piekļuve, novērtēšana un radīšana, un tās iekļauj arī digitālo mediju lietošanu.

Pirmo reizi termins «digitālā pratība» lietots 1997. gadā, to ieviesis rakstnieks un skolotājs Pauls Gilsters (*Paul Gilster*) (1999). Viņš to skaidrojis samērā vispārīgi — kā spējas saprast un lietot informāciju no dažādiem digitāliem avotiem/resursiem, un digitālo pratību uzskatīja par galveno pratību digitālajā laikmetā. Līdzīgi termini šim ir «multimedijpratība», «sociālo mediju pratība», «digitālo mediju pratība», «internetpratība». Šie termini akcentē mediju satura kritisku novērtēšanu un lietošanu, taču ir arī termini, kuros akcentētas prasmes lietot tehnoloģijas (piemēram, «datorpratība», «IKT pratība»). Arī Eiropas Komisijas digitālās pratības skaidrojumā 2007. gadā (European Commission, 2007) bijusi uzsvērta IKT prasmīga (*confident*) un kritiska lietošana darbam, brīvajā laikā, mācībām un komunicēšanā. Starptautiskā Bibliotēku un informācijas asociāciju federācija (IFLA) savā vietnē arī norāda, ka digitālā pratība ir jēdziens, kurš ietver gan tehniskās prasmes, gan arī vairākas netehniskas prasmes (piemēram, saziņas prasmes, ētikas un tiesību zināšanas, noteiktus uzvedības standartus), un ka tā ir cieši saistīta un pārklājas ar informācijpratību un medijpratību (IFLA Statement on Digital Literacy, 2017). Digitālās pratības operacionalizēšanai noderīgāki ir skaidrojumi, kuros redzamas konkrētas prasmes. Tā, piemēram, Apvienotajā Karalistē ir izstrādātas programmas, kuru mērķis ir palīdzēt iedzīvotājiem attīstīt pamata digitālās prasmes, tās uzskatot par tikpat būtiskām valsts iedzīvotāju prasmēm kā rakstpratība un skaitļpratība (*numeracy*). Digitālā pratība tiek iedalīta piecās prasmju grupās: informācijas pārvaldība, komunicēšana, transakciju veikšana, radīšana un problēmrisināšana (MORI, 2015).

NOZĪMĪGĀKĀS DIGITĀLĀS PRASMES IR ŠĀDAS (MORI, 2015):

- 1) *informācijas pārvaldības jomā* — meklēt (piemēram, lietot atbilstošu meklētājprogrammu informācijas atrašanai), pārvaldīt un saglabāt digitālo informāciju (piemēram, lietot grāmatzīmju iespēju resursu saglabāšanai, prasmes saglabāt datus atmiņas ierīcēs un mākoņos). Tās ietver arī prasmes, kas saistītas ar drošību: novērtēt informācijas avota precizitāti, lietot drošus rīkus informācijas pārlūkošanai, regulāri lietot un atjaunot datorvīrusu programmatūru un kā vecākiem kontrolēt bērnu darbošanos internetā;

- 2) *komunicēšanas jomā* — pārraidīt, dalīties, sadarboties ar citiem (piemēram, lietot e-pastu, ziņu apmaiņas iespējas, video zvanus, sociālos medijus, publicēt ziņas forumos, sazināties ar organizācijām par viņu produktiem un pakalpojumiem). Attiecībā uz drošību: saprast, kā pārvaldīt savas identitātes, aizsargāt savus personas datus, aizsargāt sevi no krāpniecības, lietot pareizos drošības iestatījumus;
- 3) *transakciju jomā* — pirkt un pārdot preces un pakalpojumus, organizēt savas finanses un lietot *digitālās* e-pārvaldes iespējas (pakalpojumus) (piemēram, saprast, kur var iepirkties, pasūtīt pirkumu, rezervēt ceļojumu, pārvaldīt bankas kontu u. c.). Attiecībā uz drošību — lietot finanšu transakcijām drošas timekļa vietnes, aizsargāt savus personiskos datus, respektēt citu privātumu;
- 4) *problēmrisināšanas jomā* — palielināt neatkarību un pārliecību, atrisinot problēmas un atrodot risinājumus ar digitālajiem rīkiem (piemēram, iemācīties veikt vienkāršus uzdevumus, izmantojot mācību materiālus/instrukcijas; iegūt atgriezenisko saiti no citiem interneta lietotājiem, lai risinātu kopīgās problēmas; piekļūt atbalsta pakalpojumiem (dienestiem) un izmantot tos). Attiecībā uz drošību: lietot zināmus/drošus atbalsta avotus, izvairīties no krāpniecības, ļaunprātīgām vietnēm, uznirstošiem loģiem;
- 5) *radīšanas jomā* — radīt jaunu digitālu saturu, lai iesaistītos digitālās kopienās un organizācijās (piemēram, radīt ziņojumu sociālos medijos; radīt teksta dokumentu (piemēram, CV); radīt fotogrāfijas un dalīties ar tām; radīt atgriezenisko saiti par produktiem un pakalpojumiem un dalīties ar to). Attiecībā uz drošību nepieciešamas zināšanas par autortiesībām, personisko datu aizsardzību, citu privātuma respektēšanu.

Arī resursos, kas aplūko vecāku lomu bērnu digitālo prasmju attīstīšanai, ir uzskaitītas līdzīgas digitālās prasmes, kas sargrupētas nedaudz atšķirīgās prasmju grupās: 1) pamata digitālās prasmes (tās ietver privātuma, satura un tehnoloģiju pārvaldību), 2) komunikācijas prasmes (ietver komunikācijas mijiedarbības prasmes, sociālo un emocionālo regulāciju), 3) radošums (ietver radošuma un problēmrisināšanas prasmes, pašregulācijas prasmes), 4) mūžizglītošanās prasmes (ietver informācijas meklēšanas, novērtēšanas prasmes, tehnoloģiju lietošanas prasmes) (Romero, 2014). Šo prasmju kopums veido arī digitālo inteliģenci (Digital intelligence, n. d.), kuras attīstīšana bērnos ir pieaugušo pienākums (Park, 2016).

DIGITĀLĀS PRATĪBAS MEDIĀCIJA

Visciešāk bibliotekāra kā mediatora loma digitālajā pratībā ir saistīta ar bibliotekāra kā skolotāja un bibliotekāra kā tehnoloģiju speciālista lomu. Līdz šim bibliotekārs kā skolotājs galvenokārt ir darbojies informācijpratības apmācībā. Mediācija digitālās pratības jomā prasītu galvenos akcentus vērst uz zināšanām un prasmēm par digitālo vidi, kas ir strauji mainīga un prasa jaunu prasmju nemitīgu apguvi. Pieredze rāda, ka bibliotekāri ir prasmīgi informācijas meklēšanas un informācijas resursu novērtēšanas jautājumos. Ne velti saistībā ar veselības informācijas ieguvu, kā arī ar bibliotēku attīstību ir pat ieviests termins «apomediators» (Kwanya, Stilwell, & Underwood, 2012), kas norāda, ka bibliotekārs var būt par gidu ceļā uz drošiem, kvalitatīviem informācijas avotiem. Piešķirot arvien lielāku lomu digitālo prasmju attīstībai sabiedrībā, arī bibliotēkām tiek īpaši akcentēts uzdevums nodrošināt digitālās pratības apguvi un tās veicināšanu visu tipu bibliotēkās. Par šī uzdevuma svarīgumu liecina arī 2017. gada 18. augustā publicētais IFLA ziņojums par digitālo pratību (IFLA Statement on Digital Literacy, 2017).

Bibliotekāram kā digitālās pratības mediatoram būtu jāveic divi uzdevumi: 1) jāsniedz konsultatīvā palīdzība (vai apmācība) visās iepriekš minētajās piecās digitālās pratības jomās bērnam/jaunietim; 2) apzinoties dažādus ierobežojumus interneta izmantošanā, jākontrolē un jāizstrādā noteikumi, lai mazinātu riskus, ar kuriem bērns/jaunietis var sastapties internetā.

Bibliotekārs kā digitālās pratības mediators Latvijas bibliotēkās

Latvijā padziļināta izpēte par bibliotekāru atbilstību digitālās pratības mediatoru lomai un gatavību uzņemties ar to saistītos pienākumus līdz šim nav veikta. In-

formācijas deficīts šajā jomā noteica pētījuma mērķi — iegūt informāciju, kas palīdzētu noskaidrot, vai bibliotekārs var būt par digitālās pratības mediatoru publiskajā bibliotēkā. Lai sasniegtu mērķi, pētījumā tika izvirzīti šādi pētnieciskie jautājumi: 1) kāda ir pašu bibliotekāru digitālā kompetence, vai zināšanas par digitālo vidi un tehnoloģiskās prasmes ir pietiekamas, lai pildītu digitālās pratības mediatoru lomu; 2) kāds ir bibliotekāru pašvērtējums un nozares pārstāvju redzējums par bibliotekāru iespējām un gatavību pildīt digitālās pratības mediatoru lomu un kādas galvenās funkcijas šajā kontekstā tiek saskatītas. Lai rastu atbildes uz izvirzītajiem pētnieciskajiem jautājumiem, empiriskajā izpētē tika gan analizēti sekundāri dati, gan iegūti un analizēti primāri dati.

Sekundāro datu analizē aplūkots uz kvantitatīvo metodoloģiju balstīts pētījums — valsts aģentūras «Kultūras informācijas sistēmas» uzdevumā pētījumu centra SKDS veikta Latvijas publisko bibliotēku bibliotekāru aptauja (Latvijas publiskās bibliotēkas, 2013). Aptauja veikta 2013. gadā, un tajā

tika iegūti rezultāti par bibliotekāru (respondentu skaits — 1196) pašvērtējumu — zināšanām un prasmēm dažādās jomās, tai skaitā arī par informācijas tehnoloģiju izmantošanas prasmēm.

Primāro datu ieguve tika balstīta uz kvalitatīvo metodoloģiju: laika posmā no 2015. gada oktobra līdz 2017. gada jūnijam tika veiktas padziļinātās, daļēji strukturētās intervijas ar publisko bibliotēku bibliotekāriem un bibliotēkas nozares pārstāvju fokusgrupu diskusijas. Kopumā pētījumā informāciju snieguši 36 informanti — bibliotekāri un ar bibliotēku nozari saistīti speciālisti. Šī raksta autore kvalitatīvajā izpētē pašas nodrošināja interviju veikšanu, diskusiju moderēšanu, sākotnējo datu apstrādi un analīzi. Iegūto kvalitatīvo datu analīze tika veikta, balstoties uz respondentu izteikumu nozīmju analīzi. Izteikumi tika kodēti un kategorizēti atbilstoši pētījuma mērķim, pētnieciskajiem jautājumiem, kā arī pētnieciskās problēmas konceptuālajai izpratnei.

Empīriskā materiāla izklāsts strukturēts divās daļās atbilstoši definētajiem pētnieciskajiem jautājumiem: pirmkārt, analizēti sekundārie un primārie dati, kas ļauj gūt priekšstatu par bibliotekāru digitālās kompetences atbilstību mediatora lomai; otrkārt, analizēti primārie dati — bibliotekāru un bibliotēku nozares pārstāvju viedokļi par bibliotekāru iespējām un gatavību pildīt digitālās prasības mediatora lomu bērnu un jauniešu apmācībā.

BIBLIOTEKĀRU DIGITĀLĀS KOMPETENCES Lai novērtētu Latvijas bibliotekāru potenciālu būt par digitālās prasības mediatoriem, izmantoti iepriekš veiktu pētījumu dati. 2013. gadā notikušās bibliotekāru aptaujas rezultāti rāda, ka respondenti augstu vērtē savas prasmes kopumā lietot internetu (e-pasts, mājaslapu meklēšana, «sērfošana») (99%) un datoru (ieslēgt, izslēgt, izdrukāt u. c.) (99%) — atbildes «protu ļoti labi» un «drīzāk protu». Arī, detalizētāk raksturojot interneta lietošanas prasmes, augsts pašnovērtējums ir par interneta meklētāju (99%) izmantošanu, e-pasta vēstuļu sūtīšanu (99%), vietējās pašvaldības un valsts iestāžu informācijas atrašanu internetā (99%), tiešsaistes datubāzu izmantošanu (96%). Bibliotekāri arī uzskatījuši, ka prot novērst vispārīgās tehnoloģiskās problēmas (96%) un ka var palīdzēt citiem apgūt pamatprasmes lietot datoru un internetu (91%) un izmantot e-katalogu (98%). Visbiežāk, vērtējot savas zināšanas un prasmes izmantot interneta resursus un rīkus, atbildi «manas zināšanas un prasmes ir pietiekamas, lai konsultētu un apmācītu citus cilvēkus» bibliotekāri atzīmēja uz jautājumu par izglītības informāciju un pakalpojumiem (74%), darba meklēšanu internetā (74%) un ekonomiskajām aktivitātēm internetā (71%). To, ka viņu zināšanas ir pietiekamas, lai konsultētu un apmācītu citus cilvēkus par kultūras un brīvā laika informācijas resursu izmantošanu, norādīja 54% bibliotekāru, 50% to norādīja par elektronisko komunikāciju, 48% — par dažādu socializēšanās portālu izmantošanu, 44% — par e-pārvaldes

pakalpojumiem, 44% — par e-veselības pakalpojumiem un ar veselību saistītas informācijas meklēšanu. Aptuveni 1/5 atzīmēja, ka viņu zināšanu pietiek, lai konsultētu citus lietotājus par digitālo kolekciju izmantošanu (40%) un ar lauksaimniecību saistītas informācijas meklēšanu (37%).

Vairāk nekā puse atzinīgi vērtējuši savas prasmes veikt telefonzvanus, izmantojot internetu (77%), piedalīties interneta tērzētavās un diskusiju forumos (57%), veidot un uzturēt bibliotēkas profilu bibliotēku portālā *biblioteka.lv* (53%). Retāk respondenti atzina, ka prot izmantot datņu apmaiņas programmas (43%). Savukārt viskritiskāk bibliotekāri vērtēja savas zināšanas mājaslapu/blogu veidošanā (27% to prot darīt, bet 57% neprot).

Dažās jomās bibliotekāri savas prasmes biežāk uzskatīja par nepietiekamām, piemēram, prasmes izmantot *web 2.0* risinājumus (51%). Visretāk bibliotekāri jutās pārliecināti par savām prasmēm izmantot video apmaiņas programmas (20% spēj konsultēt šajā jautājumā; 29% zina, kas tas ir, bet nezina, kā to izmantot; 2% nezina, kas tas ir), veidot digitālās kolekcijas (10% spēj konsultēt šajā jautājumā; 38% zina, kas tas ir, bet nezina, kā to izmantot; 3% nezina, kas tas ir), izmantot attēlu apmaiņas programmas (8% spēj konsultēt šajā jautājumā; 42% zina, kas tas ir, bet nezina, kā to izmantot; 14% nezina, kas tas ir) un veidot blogus (7% spēj konsultēt šajā jautājumā; 47% zina, kas tas ir, bet nezina, kā to izmantot; 3% nezina, kas tas ir).

Novērtējot šī pētījuma rezultātus atbilstoši piecām digitālās prasības prasmi grupām — 1) informācijas pārvaldība, 2) komunikācija, 3) transakcija, 4) problēmrisināšana, 5) radišana —, redzama šāda situācija. Bibliotekāri augstāk vērtē savas informācijas pārvaldības prasmes, kas arī bijušas dominējošās bibliotekāru darba prasmes, tai skaitā informācijas avotu novērtēšanas prasmes. Tomēr arī informācijas pārvaldības prasmi grupā ir vājākas jomas, piemēram, video un attēlu apmaiņas programmu lietošana. Salīdzinoši nedrošāki bibliotekāri jūtas komunikācijas un radišanas prasmes, īpaši sociālo mediju, blogu (emuāru), mājaslapu radišanas jomā. Tomēr jāatzīst, ka šī aptauja nesniedz pilnīgu priekšstatu par bibliotekāru digitālo prasību, piemēram, par tādiem jautājumiem kā personisko datu aizsardzība, autortiesību pārzināšana, prasmes veikt finanšu operācijas u. c. Tāpat arī digitālās vides straujās attīstības rezultātā nav aplūkoti dažādi sociālo mediju lietošanas aspekti.

Veicot uz kvalitatīvo metodoloģiju balstītās intervijas ar bibliotekāriem un vadot diskusijas ar bibliotēku nozares pārstāvjiem, viens no uzdevumiem bija padziļināti noskaidrot respondentu viedokļus par pašu bibliotekāru digitālo kompetenci un tās atbilstību potenciālai digitālā mediatora lomai. Analīzes rezultāti liecina, ka bibliotekāru pašvērtējums par digitālajām prasmēm ir atšķirīgs — augstāks pašvērtējums vērojams bibliotekāriem, kas strādā pilsētās, attiecīgi lauku reģionos bibliotekāri ar dažiem izņēmumiem ir kritiskāki. To apstiprina arī diskusijā dzirdētais: «Augstāks līmenis ir novadu

centru pilsētu bibliotēkās. Pagasta bibliotekāru Jūs ne tik ļoti bieži sastapsiet ar augstāku prasmju līmeni. Ir jau, protams, arī pagasta bibliotekāri gaismas nesēji, kas strādā ļoti labā līmenī. Bet biežāk tādi ir reģionu centros.»

Lielākoties visi aptaujātie bibliotekāri un arī bibliotēku nozares pārstāvji atzīst, ka bērnu pieredze un prasmes attiecībā uz internetu un tehnoloģiju lietojumu bieži ir pārākas par bibliotekāru prasmēm: «Bērni nāk jau ar zināšanām. Neatceros, ka viņi man būtu ko jautājuši, bērni jau tagad ļoti ātri saprot, ko darīt ar datoru. Bērni, kas nāk, jau lielākoties ir iemācījušies mājās. Kā smeijies — tagad jau tie, kas sēž pamperos, saprot datoru labāk par mani»; «Diezgan lielā mērā ir mainījies uzsvars un lomas interneta, un jo īpaši tehnoloģiju, lietošanā, bērni bieži vien apmāca vecāko paaudzi.»

Viena no būtiskākajām problēmām attiecībā uz digitālās vides pārzināšanu un potenciāliem riskiem, domājot par bibliotekāriem kā bērnu digitālās pratības mediatoriem, ir saistīta ar bibliotekāru salīdzinoši vājajām zināšanām par datorspēlēm / spēlēm tiešsaistē un to darbības pamatprincipiem: «Nu jā — un spēles jau arī spēlē. Es viņiem teicu, lai nemeklē pa visurieni. Šad tad jau es paskatos. Tās šaušanas spēles, ko viņi tur spēlē, tās jau viņi māc atrast. Es jau tik pārļieku labi to nesaprotu. Viņi jau tajā spēļu ziņā ir daudz gudrāki par mani.» Saskaņā ar bibliotekāru teikto spēļu spēlēšana, jo īpaši puīšiem, ir visbiežāk veikta aktivitāte internetā bibliotēkās, nereti tiek norādīts uz tendenci, ka bērni kļūst atkarīgi no spēļu spēlēšanas. Bibliotekāru atbildes liecina, ka bērnu un pusaudžu interese par šādām aktivitātēm ir augsta, bet tā disonē ar bibliotekāru salīdzinoši zemo izpratni par spēlēm tiešsaistē, kā arī bezpalīdzības sajūtu un mulsumu attiecībā uz savu potenciālo lomu uzraudzīt spēlēšanas aktivitātes: «Kādreiz vasarā atnāk puika un klapē to savu spēlīti trīs stundas, galvu nepacēlis. Es viņam saku — beidz klapēt un ej mājās. Māte domā — puika bibliotēkā, viss kārtībā — ir pieskatīts. Bet, no otras puses — es domāju, ka vasarā cilvēks jau var iet ārā — saulīte spīd, bet viņš sēž un klapē to spēlīti. Beigās es viņam teicu — zini ko, tu te tagad tikai vienu stundu vari sēdēt. Es nezinu, vai tādas ir manas tiesības to teikt, bet es domāju, ka visu dienu jau nav šitā jāklapē. Tur jau var palikt par muļķi. Bet tur jau neko neizdarīs. Kam jau nu tās spēles interesēs, un dažs labs jau ir tāds pilnīgi atkarīgs. Ko tur var izdarīt — es nezinu, tas jau tikai ies uz priekšu. Tagad ir tāds laikmets un tur jau neko nevarēs izdarīt... Tur jau nekas nemainīsies. Spēles jau te viņi var raut vaļā, cik uziet. Tāds ir laikmets, tur neko nevar izdarīt. Mans viedoklis ir, ka tur jau nekas nemainīsies, ies tikai arvien un arvien.»

Runājot par digitālajām kompetencēm, bibliotekāru intervijās tiek uzsvērtā tehnoloģisko prasmju celšanai paredzēto apmācību un kursu loma. Vienlaikus gan bibliotekāru intervijās, gan nozares pārstāvju diskusijā tiek norādīts, ka kursu un apmācību laikā apgūtās zināšanas tagad strauji noveco un, piemēram, «Trešā tēva dēla» projekta laikā apgūtās zināšanas vairs nav

lietojamas, jo būtiski ir mainījušās gan tehnoloģijas, gan datoru programm-nodrošinājums. Diskusijā tika atzīts, ka pēcprojekta periodā nozīmīga loma bibliotekāru apmācības nodrošināšanā ir bibliotēkas vadībai. «Publiskajām bibliotēkām bija ļoti daudzi kursi, visi gāja kursus, ļoti daudz kursus, un tad projekts («Trešā tēva dēla» projekts) beidzās, un tad iestājās tāda kā liela pauze. Tas varētu būt viens no diskomforta avotiem. Tagad jādāmā bibliotekāram pašam vai arī tas ir atkarīgs no bibliotēkas vadības — cik tā ir aktīva un cik ļoti lielā mērā tālākizglītību nodrošina. Tur, kur nav tā bibliotēku vadība tik advancēta un spējīga piesaistīt līdzekļus, tur bibliotekārs paliek viens pats ar savu problēmu. Bibliotekāru apmācības tad arī beidzās, kad plašākā sabiedrībā parādījās viedtālruni un planšetes.»

Lai spētu sniegt profesionālu atbalstu bērniem un jauniešiem digitālās pratības jomā, bibliotekāri joprojām ir gatavi mācīties, apgūt papildu zināšanas un to arī dara. Tomēr pirmām kārtām viņiem ir nepieciešams saprast, kas ir tas, kas viņiem jāzina: «Ja jau man kaut ko vajag — tad es iemācos. Mums jau ir daudzi kursi bijuši. Tad jau kaut ko iemācīja, bet tagad jau atkal ir aizmirsies. [...] Bet es jau saku, ka ir bērni, kas ir gudrāki par mani. Viņiem ātrāk pielec. Bet man jau vajag zināt, ko man vajag. Jo tās interneta iespējas jau arī ir bezgalīgas. Es skatos, kā tur datoriņi ņemās, līdz tam jau man ir tālu. Es negribu par sevi teikt, ka es nesaprotu, man tīri labi pielec, bet man vajag zināt, ko man jāzina. Visu jau tu nekad nevarēsi zināt. Es tā negribu teikt, ka es visu zinu, ir jau, ko es nezinu. Bet to jau visu var noskaidrot. Uz katru jautājumu var atrast atbildi.»

Bibliotēku nozares pārstāvju diskusijā tika vairākkārt uzsvērts, ka savu pienākumu profesionālai pildīšanai bibliotekāram ir nepieciešams sekot līdz jaunākajām tendencēm tehnoloģiju attīstībā, norādot, ka bibliotekāram tas būtu jāuzliek par pienākumu: «Tāpat kā bibliotekāram ir jāpārzina grāmatas, lai varētu ieteikt, tas pats jau arī attiecas uz tehnoloģiju jomu.» Vienlaikus diskusijas dalībnieki tika atzinuši, ka nepārtraukta sekošana līdz izmaiņām tehnoloģiju attīstībā ir izaicinājums bibliotekāriem, kas prasa laiku un piepūli: «Bieži vien bibliotekāriem ir grūti sākumā pieņemt tos jaunumus, ir tā pretestība. Un, kad bibliotekāriem pašiem beidzot tas «nosēžas» un tie pieņem pārmaiņas, tad jaunieši tos zināšanās jau bieži vien ir apsteiguši. Tu komfortabli jūties tajā vecajā, ko tu esi apguvis, un, kad kaut kas jauns ir jāpārcēls un jāpiespiež sevī, tad tur ir papildus laiks un piepūle vajadzīga.»

BIBLIOTEKĀRU IESPĒJAS UN GATAVĪBA PILDĪT DIGITĀLĀS PRATĪBAS MEDIATORU LOMU Nozares pārstāvju diskusijā tika atzīts, un to apstiprināja arī bibliotekāru intervijās iegūtā informācija, ka izpratne un gatavība uzņemties digitālās pratības mediators lomu nav vienlīdz izteikta visu bibliotēku pārstāvjiem: «Mēs jau gribētu domāt, ka katra mazā bibliotēkā ir kā maza

gaismas pils, taču ne vienmēr tas tā nostrādā. Taču realitāte ne vienmēr tāda ir. Situācijas ir ļoti atšķirīgas.»

Vērtējot savu lomu attiecībā uz to, kā bērni lieto internetu, nereti bibliotekāri tika norādījuši, ka viņiem nav zināms bērnu vecāku viedoklis šajā jautājumā: «Mana loma? To es nemaz tā nezinu. Ja kāds atnāk, kas neprot un nav redzējis un sāk no sākuma, tur jau varbūt kaut ko bibliotekārs varētu ko līdzēt. Bet te jau arī vajag zināt vecāku viedokli — vai vecāki grib.»

Izvērtējot savu potenciālo lomu bērnu digitālās kompetences kontekstā, bibliotekāri un arī nozares pārstāvji vienprātīgi atzīst, ka bibliotekāru *būtiskākais uzdevums ir iemācīt strādāt ar informāciju*: «Meklēt pareizi informāciju par tēmām, apgūt dažādus ceļvežus, meklēt isākos ceļus. Informācijas izvērtēšana. Tas varētu būt tas pamatuzdevums. Jau nedaudz *advancētākiem* pusaudžiem — praktiskas prasmes — audioapstrāde, videoapstrāde. Dažādas radošās izpausmes.» Vienlaikus pētījuma rezultāti liecina, ka bērnu un pusaudžu aktivitātes internetā visbiežāk ir saistītas drīzāk ar izklaidi, parasti ar datorspēlēm un ar socializēšanos sociālajos tīklos, nevis ar informācijas meklēšanu mācību vai pašattīstības vajadzībām. Šādus novērojumus intervijās minējusi lielākā daļa bibliotekāru: «Viņiem jau tādas intereses nemaz nav. Es gribu teikt — ka uz to, lai kaut ko izzinātu un iemācītos internetā — tur viņiem ir švaki. Interese viņiem nav. Un es jau nevaru viņus ierobežot, ko tad es viņiem teikšu — ka spēles lai nespēlē, tik ko citu? Uz šejieni jau viņi nāk pārsvarā izklaidēties.»

Gan bibliotekāru intervijās, gan diskusijā dominē viedoklis, ka bibliotekāram būtu jāprot bērniem iemācīt to, ka internetu ir iespējams izmantot ne tikai izklādei, spēlēm un saziņai sociālajos tīklos: «Bibliotekāriem tomēr būtu jādomā par to, kā to jauno cilvēku ievilkt vairāk no tādām izklaides aktivitātēm uz tādām vairāk produktīvām. No informācijpratības viedokļa vissvarīgāk bibliotekāram būtu atraisīt bērnam to vēlmi mācīties. Bibliotekāram būtu jāprot uzķert tās bērnu intereses un parādīt, kā meklēt to, kas viņam interesants un nepieciešams arī mācībām.»

Nozares pārstāvju diskusijās atkārtoti tika norādīts uz nepieciešamību bibliotēkām digitālās prasības jautājumos sadarboties ar skolām un skolotājiem, veicinot viņu izpratni par jauno mediju un tehnoloģiju pielietojumu skolās mācību procesā: «Būtu jādomā par to, kā nodrošināt to sakabi starp bibliotēkām un skolām. Diemžēl skolās nereti tiek bremsēta pieeja attiecībā uz interneta resursu izmantošanu, nereti to pat aizliedzot, liekot izmantot tikai mācību grāmatas. Ir sākts praktizēt tādu nodarbību kā mācību stunda bibliotēkā. Skolotāju vietā jau mēs nenostāsimies, bet mēs varam arī parādīt skolotājam, kā viņš, izmantojot visus šos te kompleksos medijus, var stundu pārradīt savādāku un interesantāku.»

Bibliotekāri ne vienmēr ir pārliecināti par savu lomu un tiesībām attiecībā uz *bērnu sociālo mediju lietojumu* bibliotēkās — rodas jautājums, vai viņi

drīkst kontrolēt šīs aktivitātes, vai ir jāievēro neitralitāte: «Sarežģīts ir jautājums par sociālo tīklu lietojumu bibliotēkās un to, cik praktiski tur bibliotekārs var iesaistīties. Pornogrāfiju jau uzreiz bibliotekārs var noķert, bet ar ko bērns sazinās sociālajos tīklos? Pēc idejas jau publisko bibliotēku pakalpojumiem ir jābūt anonīmiem. Principā pēc sava aicinājuma un pārliecības tādu sociālo tīklu lietojumu jau bibliotekārs nemaz nedrīkst kontrolēt. Bet, no otras puses — tie lietotāji taču ir tikai bērni un pusaudži, kuri ir jāuzrauga. Kur ir tas balanss?» Savukārt nozares pārstāvju diskusijās vairākkārt tika norādīts uz nepieciešamību bibliotekāriem apgūt padziļinātas zināšanas par sociālo mediju darbības pamatprincipiem. Tāpat tika uzsvērts, ka svarīgi būtu bibliotekāriem apgūt prasmes, kas nepieciešamas, lai bibliotekāri paši kļūtu par advancētākiem sociālo mediju lietotājiem. Pretējā gadījumā mediācija šajā tik ļoti nozīmīgajā jomā nav iespējama.

Bibliotekāru atbildes attiecībā uz *bērnu interneta lietojuma uzraudzību un kontroli* bibliotēkās variē un liecina par atšķirīgām pieejām. To apstiprina arī nozares pārstāvju teiktais: «Bibliotekāri ir ļoti dažādi savās izpratnēs un reakcijās. Reakcijas uz katru konkrēto risku situāciju būs ļoti dažādas un atšķirīgas. Pornogrāfija, vardarbība — tur jau visi aptuveni vienlīdz reaģēs, bet ļoti sāpīga ir spēļu lieta. Bet liela daļa bibliotekāru to neuztver kā problēmu. Viņi ir samierinājušies ar situāciju — nu spēlē tās spēles — ko tu tur padarīsi.» Bibliotekāru interviju rezultāti liecina, ka atšķirīgās pieejas ir atkarīgas gan no bibliotekāra izpratnes par savu lomu attiecībā uz šiem procesiem, gan no paša bibliotekāra digitālajām prasmēm un iemaņām lietot tehnoloģijas, gan no bibliotekāra laika resursiem. Daļa bibliotekāru tikai dažreiz pievērš uzmanību tam, kādas aktivitātes bibliotēkās internetā veic bērni, un bieži bērnu aktivitātes internetā netiek uzraudzītas: «Es viņiem tā pārlieku klāt nesēžu un neskatos, ko nu katrs te dara. Kādreiz es esmu redzējusi, ka atnāk vēl te kāds un viņi tur kopā uzjautrojas, un tad es eju paskatīties, ko tad viņi tur ir sameklējuši. Kaut ko jau es tur skatos, bet ne vienmēr.»

Nereti bibliotekāriem raksturīga formāla pieeja, atsaucoties uz bibliotēkās pieejamajiem noteikumiem, kas regulē interneta lietojumu bibliotēkās: «Katrai bibliotēkai jau ir savi interneta lietošanas noteikumi, kas arī ir ļoti svarīgi, kur arī ieraksta galvenos punktus, un tad bibliotekārs cenšas tos kontrolēt.»

Tomēr atsevišķos gadījumos bibliotekāru atbildes liecina, ka viņi intuitīvi veic mediatora pienākumus, skaidrojot interneta lietošanas noteikumus. «Uz sienas ir izlikti noteikumi. Cik nu viņi ir tos lasījuši — es nezinu! Nedaudz jau es ar viņiem piestrādāju, mutiski. Kurš tad ies tos noteikumus lasīt! Mēs jau parunājamies nedaudz.»

Diskusijā ar bibliotēkas nozares pārstāvjiem tika norādīts, ka interneta lietojuma drošība bieži tiek atstāta pašu bērnu un pusaudžu ziņā: «Lielā mērā drošība tiek atstāta pašu apmeklētāju ziņā. Netiek izmantotas

tehniskas iespējas un filtri, lai kontrolētu un kaut kā ierobežotu. Nupat bija skandāls bibliotēkā, kur bērni bija skatījušies pornogrāfiju, bet bibliotekāra atbilde bija — ir taču noteikumi, un noteikumos tas nav atļauts. Viss ir uz pašu bērnu sirdsapziņas.» Šī situācija kontrastē ar bērnu vecāku priekšstatu par bibliotēku kā respektablu un drošu vietu, kur bērniem uzturēties: «Vecāki domā, ka, laižot bērnus uz bibliotēku, viņi laiž viņus uz drošu saliņu, un pēkšņi nokonstatē, ka viņi tur skatās pornogrāfiju, jo datoriem nav filtru.»

Pētījuma rezultāti liecina, ka, pateicoties bibliotēkās nodrošinātajai *Wi-Fi* pieejamībai, arvien biežāk bērni bibliotēkās vai to tuvumā internetu izmanto ne vien bibliotēku stacionārajos datoros, bet arī savās vai draugu mobilajās ierīcēs. Saskaņā ar bibliotēku nozares pārstāvju teikto: «Šobrīd vairs bērni neizmanto tik daudz internetu publiskajās bibliotēkās, tas ir retāk, kā tas bija agrāk. Viņi nāk uz bibliotēkām ar saviem telefoniem un savām planšetēm. Daudzas bibliotēkas ir atbrīvojušas telpas no novecojušiem datoriem, izmanto interaktīvās sienas. Vairs netiek izmantoti novecojušie datori, bet joprojām tiek izmantota bibliotēkas infrastruktūra, kas piedāvā bezvadu internetu.» Šo procesu ietekme parasti ir ārpus bibliotekāru uzraudzības, un bibliotekāriem nav skaidra priekšstata par savu lomu to uzraudzībā, kā arī mulsumu šajā jomā rada fakts, ka jauno tehnoloģiju lietojuma prasmes un iemaņas bieži bibliotekāriem ir ievērojami zemākas nekā bērniem un pusaudžiem. Kā liecina diskusijā dzirdētais — *būtiskās izmaiņas tehnoloģiju lietojumā ir ienesušas nepieciešamību pēc pilnīgi jaunām pieejām bibliotekāru darbā ar bērniem un jauniešiem.*

Secinājumi

Informācijas un komunikācijas tehnoloģiju attīstības rezultātā ikvienam rodas

nepieciešamība pēc jaunu zināšanu un prasmju — digitālās pratības — apguves. Bibliotēkas kā demokrātiskas sabiedrības institūcijas vienmēr centušās nodrošināt neformālās izglītības iespējas par sabiedrībā aktuāliem jautājumiem. Digitālās pratības apguves atbalsts bibliotēkās nozīmē, ka bibliotekāriem parādās jauni uzdevumi — gan pašiem apgūt jaunās prasmes, gan apmācīt citus, kas savukārt nozīmē gan inovācijas profesijā, gan iespēju piedāvāt jaunus pakalpojumus (no evolucionāriem līdz revolucionāriem jauninājumiem). Latvijas atšķirīgā situācija attiecībā uz to, kā bērni un jaunieši publiskajās bibliotēkās izmanto internetu, bibliotekāriem vēl rada papildu lomu — būt par mediatoriem digitālajā pratībā tieši šai lietotāju grupai. Darbs ar bērniem un jauniešiem bibliotēku darba laukā ir sen attīstīta joma, taču būt par digitālās pratības mediatoriem ir nopietns izaicinājums.

Pētījuma datu analīze rāda, ka bibliotekāriem ir zems pašvērtējums attiecībā uz vairākām digitālajām prasmēm, jo īpaši IKT lietojumu. Nozīmīgākie šķēršļi, kas bibliotekāriem kavē veiksmīgi apgūt un īstenot

jauno — digitālās pratības mediatora — lomu, saistīti ar to, ka IKT *lietošanas prasmēs bērni un jaunieši bieži vien ir kompetentāki kā pieaugušie*, un tas nereti bibliotekāros rada kauna un neprofesionalitātes sajūtu. Kā jau minēts, lielākoties šāda pašvērtējuma iemesls ir pieņēmums, ka bērni ir tehnoloģiski *advancētāki* nekā bibliotekāri, un to tikai veicina fakts, ka dažādas tehnoloģiju ierīces (viedtālruni, planšetdatori) jaunajai paaudzei kļuvušas pašsaprotamas un bērnu un jauniešu dzīvē ieņēmušas rotaļlietu vietu un aizstājušas citas brīvā laika pavadīšanas iespējas.

Pašvērtējuma atšķirības vērojamas atkarībā no digitālās aktivitātes specifikas. Ja bibliotekāri jūtas kompetenti, augstu vērtē savas digitālās prasmes informācijas meklēšanā un ir gatavi pildīt digitālā mediatora lomu attiecībā uz šo funkciju, tad nelabvēlīgāka situācija ir saistībā ar potenciālo mediāciju sociālo tīklu lietojumā, bet, jo īpaši — datorspēļu lietojumā. Izaicinājums bibliotekāriem būt mediatoriem digitālajā pratībā tas ir arī tāpēc, ka digitālā vide ir strauji mainīga, ir nepieciešams regulāri sekot līdzi jaunajām tehnoloģijām un to iespējām. Informācijas un komunikācijas tehnoloģiju u. c. digitālo prasmju apguvei būtu jāklūst par regulāru profesionālo kompetenču attīstības lauku, taču ne vienmēr, esot aizņemtiem ar ikdienas pamatpienākumu veikšanu, bibliotekāriem ir iespējams veltīt tam laiku.

Analīzes rezultāti liecina, ka bibliotekāru pašvērtējums par savām digitālajām prasmēm ir atšķirīgs — augstāks pašvērtējums vērojams bibliotekāriem, kas strādā pilsētās, attiecīgi lauku reģionos bibliotekāri ar dažiem izņēmumiem ir kritiskāki. Tomēr kopumā pētījuma rezultāti liecina, ka bibliotekāri apzinās informācijas un komunikācijas ierīču lietošanas prasmju nepieciešamību, kā arī spēj novērtēt savu prasmju vājās vietas (piemēram, radišanas prasmes (tekstu, video ierakstu veidošanu un publicēšanu tīmeklī), vairāku tehnoloģisko prasmju trūkumu, kā arī zināšanu nepilnības informācijas izmantošanas tiesību jautājumos). Tātad var secināt, ka bibliotekāri ir gatavi uzņemties jaunās lomas, bet arī apzinās, ka tām vēl nepieciešama sagatavošanās (mācīšanās).

Izmantotie avoti

Addison, C., & Meyers, E. (2013). Perspectives on information literacy: a framework for conceptual understanding. *Information Research*, 18(3). Retrieved from www.informationr.net/ir/18-3/colis/paperC27

Aldrich, S., & Keller J. (2013). *The Librarian in 2020. Reinventing Libraries*. Retrieved from http://lj.libraryjournal.com/2013/10/future-of-libraries/the-librarian-in-2020-reinventing-libraries/#_

Brikse, I., Freibergs, V., & Spurava, G. (2014). Children's internet competence vs. self-confidence and self-comfort: case study of Latvia. In S. Kurbanogly,

- S. Špiranec, R. Catts, E. Grassian, D. Micrachi (Eds.), *European Conference on Information Literacy* (2nd). Springer.
- Brikse, L., & Spurava, G. (2014). *Kids online – safety and risks: full findings from children survey of 9- to 16-year-olds in Latvia*. Retrieved from <http://eprints.lse.ac.uk/60574/>
- Centrālā statistikas pārvalde (2016). *Bērni Latvijā*. Izgūts no http://www.csb.gov.lv/sites/default/files/nr_12_berni_latvija_2016_16_00_lv_en.pdf
- Digital intelligence (n. d.). Retrieved from <https://www.dqinstitute.org/>
- European Commission (2007). *Digital Literacy: Skills for the Information Society*. Retrieved from http://ec.europa.eu/information_society/tl/edutra/skills/index_en.htm
- Gilster, P. (1999). *Digital Literacy*. New York: John Wiley & Sons.
- IDEO (2015). *Design thinking for libraries: A toolkit for patron-centered design*. Retrieved from designthinkingforlibraries.com/
- IFLA Statement on Digital Literacy (2017). Retrieved from <https://www.ifla.org/publications/node/11586>
- JISC (2014). *Developing digital literacies: Provides ideas and resources to inspire the strategic development of digital literacies – those capabilities which support living, learning and working in a digital society*. Retrieved from <https://www.jisc.ac.uk/guides/developing-digital-literacies>
- Kalmus, V. (2013). Children's safety in the new media environment. In M. Heidmets (Ed.), *Estonian Human Development Report 2012/2013: Estonia in the World* (pp. 92–94). Tallinn: Estonian Cooperation Assembly. Retrieved from http://www.kogu.ee/wp-content/uploads/2013/05/EIA2013_eng.pdf
- Kalmus, V., von Feilitzen, C., Siibak, A. (2012). Effectiveness of teachers' and peers' mediation in supporting opportunities and reducing risks online. In S. Livingstone, L. Haddon, & A. Görzig (Eds.), *Children, risk and safety on the internet: Research and policy challenges in comparative perspective* (pp. 245–256). Bristol: Policy Press.
- Kwanya, T., Stilwell, C., & Underwood, P. G. (2012). Intelligent libraries and apomediators: Distinguishing between Library 3.0 and Library 2.0. *Journal of Librarianship and Information Science*, 45(3), pp. 187–197. <https://doi.org/10.1177/0961000611435256>
- Latvijas publiskās bibliotēkas un internets: tehnoloģijas, pakalpojumi un ietekme (2013). *Bibliotekāru aptauja / Pētījumu centrs SKDS*. Izgūts no <http://www.kis.gov.lv/agentura/petijumi/>
- Livingstone, S. (n. d.). *EU Kids Online: Findings, methods, recommendations*. Retrieved from <https://lisedesignunit.com/EUKidsOnline/html5/index.html?page=1&noflash>
- MORI (2015). *Basic digital skills: UK Report 2015*. Retrieved from https://goon-uk-prod.s3-eu-west-1.amazonaws.com/uploads/Basic%20Digital%20Skills_UK%20Report%202015_131015_FINAL.

- [pdf?utm_source=about_heatmap_page&utm_medium=bds_research&utm_campaign=bds_research_about_heatmap_page](https://www.weforum.org/agenda/2016/06/8-digital-skills-we-must-teach-our-children/)
- Park, Y. (2016). *8 digital skills we must teach our children*. Retrieved from <https://www.weforum.org/agenda/2016/06/8-digital-skills-we-must-teach-our-children/>
- Romero, M. (2014). *Digital literacy for parents of 21st century children*. Retrieved from https://www.openeducationeuropa.eu/sites/default/files/legacy_files/asset/Digital_Literacies_and_eCompetence_In_depth_38_3_1.pdf
- Social Innovations (n. d.). Retrieved from <http://www.transitsocialinnovation.eu/theme/social-innovation>
- Stordy, P. H. (2015). Taxonomy of literacies. *Journal of Documentation*, 71, 3, pp. 456–476. <http://dx.doi.org/10.1108/JD-10-2013-0128>
- UNESCO (2013). *Global Media and Information Literacy Assessment Framework: Country Readiness and Competencies*. Retrieved from <http://www.unesco.org/new/en/communicationand-information/resources/publications-andcommunication-materials/publications/fulllist/global-media-and-information-literacyassessment-framework>
- Valsts aģentūra «Kultūras informācijas sistēmas» (2008). *Publisko bibliotēku attīstības projekts*. Izgūts no <http://www.3td.lv/index.php/lv/par/apraksts/>
- Vassilakaki, E., & Moniarou-Papaconstantinou, V. (2015). A systematic literature review informing library and information professionals' emerging roles. *New Library World*, 116, 1/2, pp. 37–66. <http://dx.doi.org/10.1108/NLW-05-2014-0060>

BAIBA BELA, DR. SC. SOC.

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Socioloģijas nodaļas asociētā profesore, Sociālo un politisko pētījumu institūta vadošā pētniece. Pētnieciskās intereses: ilgtspējīga attīstība, sociālā politika, nabadzība un sociālā atstumtība, migrācija, identitāte.

BAIBA HOLMA, DR. PHILOL.

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Informācijas un bibliotēku studiju nodaļas asociētā profesore, Sociālo un politisko pētījumu institūta vadošā pētniece. Pētnieciskās intereses: informācijpratība, medijpratība, digitālā pratība.

ANITA KOVAĻEVSKA, MG. IUR.

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes Valststiesību zinātņu katedras lektore, tiesnese. Pētnieciskās intereses: sociāli atbildīgas valsts princips, tiesības uz sociālo nodrošinājumu.

MAREKS NIKLASS, DR. SC. SOC.

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Socioloģijas nodaļas docents, Sociālo un politisko pētījumu institūta pētnieks. Pētnieciskās intereses: nodarbinātības politika, darba tirgus apsteidzošie pārkārtojumi, sociālā nevienlīdzība, strādājošo nabadzība.

JURIJS ŅIKIŠINS, DR. SC. SOC.

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Socioloģijas nodaļas docents, Sociālo un politisko pētījumu institūta pētnieks. Pētnieciskās intereses: ilgtspējīga attīstība, nabadzība un sociālā atstumtība, politiskās vērtības un attieksmes, pilsoniskā līdzdalība.

JĀNIS PLEPS, DR. IUR.

Latvijas Universitātes Juridiskās fakultātes docents, Tiesību teorijas un vēstures katedras vadītājs, Valsts prezidenta konstitucionālo tiesību padomnieks. Pētnieciskās intereses: tiesību teorija un vēsture, konstitucionālās tiesības.

LĪGA RASNAČA, DR. SC. SOC.

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Socioloģijas nodaļas asociētā profesore, Sociālo un politisko pētījumu institūta vadošā pētniece. Pētnieciskās intereses: sociālā politika, sociālā atstumtība, mājokļu politika, sociālā darba organizācija.

IVETA REINHOLDE, DR. SC. POL.

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Politikas zinātnes nodaļas asociētā profesore, Sociālo un politisko pētījumu institūta vadošā pētniece. Pētnieciskās intereses: pārvaldība, administratīvās reformas, pārvaldes līmeņu attiecības.

VINETA SILKĀNE, MG. PSYCH., MG. MATH.

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Sociālo un politisko pētījumu institūta zinātniskā asistente, Vidzemes Augstskolas lektore. Pētnieciskās intereses: sociālā izziņa, ekonomikas psiholoģija, veselības uzvedība.

GUNA SPURAVA, MG. SC. SOC.

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Sociālo un politisko pētījumu institūta zinātniskā asistente, Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Komunikācijas studiju nodaļas lektore. Pētnieciskās intereses: jaunās paaudzes mediju lietojums, medijpratība, mediju industrijas un mediju ekonomika.

MARTA TRIPĀNE, DR. SC. POL.

Pētnieka p. i. Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Sociālo un politisko pētījumu institūtā. Pētnieciskās intereses: publiskā pārvalde, laba un vieda pārvaldība, uz evidencēm balstīta ricibpolitika, veselības ricibpolitika.

ANETE VINGRE, DR. SC. POL.

Zinātniskā asistente Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Sociālo un politisko pētījumu institūtā. Pētnieciskās intereses: zinātnes, tehnoloģiju un inovācijas ricibpolitika, sociālās inovācijas, ricibpolitikas izvērtēšana.

Sustainable development, reduction of poverty and inequality, and a decent life

Latvia has been an independent country for more than 25 years, during which we have seen establishment and strengthening of fundamental freedoms like freedom of speech, freedom of assembly, freedom of movement and other important developments. Our daily material well-being substantially differs from that of the early 1990s. Soviet-era commodity shortage now exists only in stories, reminiscing on queuing for butter, sugar or vouchers for purchasing spirits. The younger generation has grown up in Latvia, where a special permission is no longer needed to visit Cape Kolka, no visa required to travel to France, and they have not seen the empty store shelves. At the same time, there still is a tendency to focus on things not achieved, instead of concentrating on accomplishments, psychologically continuing to think along the lines of “catching up with the West”. Statistical data show that, on the scale of the European Union (hereinafter — the EU), wages and pensions in Latvia are lower, income inequality is higher, the social budget and the health budget (percentage points of GDP) are lagging behind the EU average. The store shelves are full, however, not everyone can afford to buy even the essentials. The consumer society’s industrial art works in luxury stores sharply remind of the purchasing power shortage characteristic to most of the consumers. Looking at the standard of daily living in Denmark, Germany or Ireland, there is a clear sense that in terms of living standards we still fall behind the aspired level of prosperity.

The book is dedicated to economic and social development processes in Latvia from the perspective of sustainable development. The approach advocates every person’s right to decent life, ensured by economic development which is in balance with ecosystem of our planet. Already in 1995, at the United Nations World Summit for Social Development, it was emphasized that humanity and prosperity should be at the centre of development for all (United Nations, 1995). The research team of National Research Programme “Innovation and sustainable development: Latvia’s post-crisis experience in a global context” (SUSTINNO) project “Social dimension of sustainability and social innovation” explored the social issues of sustainable development, while the economic and environmental dimension was researched by the colleagues in other SUSTINNO projects. Taking into account the depth of the 2008–2009 economic crisis and the recognition that the social consequences of the crisis are more pronounced than in economic matters (Brigsa et al., 2014), the aim posed by the team of researchers was even more focussed — exploring the post-crisis development trajectories. The collective monograph concluding the project introduces the main results of this research. First and foremost, the summary describes the ideas pertaining to sustainable development, which form the conceptual basis of the study, followed by a summary of the chapters. The structure of the book revolves around three major research questions: what is the legal framework and the

effectiveness of governance for ensuring sustainable development in Latvia, the progress in eliminating the main obstacles in the path of sustainable social development – poverty and inequality, and the possibilities of social innovation in solving new development challenges and social problems.

We are living in an increasingly complex world, wherein both local and national development is increasingly tied on the global scale. The global context of the study is formed by the tension between environmental and societal needs, as well as the disagreement between science and politics in understanding development, the nature of sustainability and the framework for a decent life for all. At present, the world's leading researchers in sustainable development advance two very important questions – how to balance people's desire to live better with the boundaries of the planet's ecosystem and how to create a fairer society that is less unequal, and where each individual has an opportunity to pursue the goals important to himself or herself without seriously compromising the future generations' opportunities to implement their goals (United Nations Development Programme, 2011). It is also a question of our responsibility to the next generations – whether our great-grandchildren will also have a decent life and what it will be like, both in terms of natural resources and the environment, as well as the structure of society and interrelationships of people, which we leave to the future generations. The United Nations and the affiliated researchers are currently the most powerful lobbyists advocating for the idea that “Human development is the expansion of people's freedoms to live long, healthy and creative lives; to advance other goals they have reason to value; and to engage actively in shaping development equitably and sustainably on a shared planet” (United Nations Development Programme, 2010, p. 2). In this perspective, poverty and inequality are the key factors that prevent people from being free from hunger, illiteracy, avoidable ailments. Most importantly, poverty and inequality restrict the positive freedom to live with dignity and to set and achieve the personally important goals.

The right to decent life to be ensured by sustainable development is an essential topic continued throughout the book. The wording of the United Nations Environment and Development Conference's Report “Our Common Future” is more generally known both internationally and in Latvia: Sustainable development is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs (WCED, 1987). The present study was guided by the latest approach that puts the ideas of prosperity and freedom in the forefront. Amartya Sen, the prominent economist, proposes to look at development as strengthening people's capabilities and freedoms rather than just satisfying needs (Sen, 2001; 2013). He believes that humans should not be seen only in the dimension of our needs (because our needs are similar to those of all the other

living beings), but also in our freedom to decide what we want (including the decision what needs to satisfy), and our freedom to live the way we want (regardless of whether the chosen lifestyle is viewed as a need).

The backbone of the SUSTINNO study is formed by the assumption that people have the right to live a long, healthy and creative life, during which they can fulfil the goals important to themselves and that the realization of these goals should not restrict the ability of future generations to set and fulfil their goals. Analyzing the current processes in Latvian society, the book is developed as a platform for further public discussion of the values that support the development of the country and its progress towards the set development goals. The following issues have been raised in the study: what are the post-crisis social problems in Latvia and their impact on sustainable social and regional development, the possibilities of surmounting the social problems, and what are the obligations stipulated by the legal framework for ensuring sustainable development, and the ability of the governance system to resolve the social problems (SUSTINNO, 2014).

The first part of the collective monograph, “Legal and Governance Aspects of Sustainable Development” addresses the responsibilities defined in the legal framework for ensuring sustainable development and the ability of the governance system to address social problems effectively. JĀNIS PLEPS in his article “CONSTITUTIONAL DIMENSION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT” investigates whether the Republic of Latvia Constitution *Satversme* contains a sufficient regulation of sustainable development issues and what type of action in this area is envisaged by the *Satversme*. The author analyzes the development of the principle of sustainable development in the constitutional system of Latvia, as well as examines the norms of the *Satversme* containing certain elements pertaining to the principle of sustainable development. Given that the principles of human dignity, justice, equality and solidarity play a decisive role in the social dimension of sustainable development, attention is also drawn to the question of social responsibility of the state. ANITA KOVAĻEVSKA in her article “PRINCIPLE OF A SOCIALLY RESPONSIBLE STATE AS A PRINCIPLE CHARACTERISTIC TO THE REPUBLIC OF LATVIA STATE SYSTEM” introduces the historical development of the idea of a socially responsible state in the world and Latvia, analyzes the content of the principle of a socially responsible state (the state's duty to ensure the minimum preconditions for the dignified existence of a person; the duty of the state to ensure protection in the case of social risk; the state's duty to foster social justice and human affiliation with society), as well as explains the obligations and rights of the Republic of Latvia arising from this principle. IVETA REINHOLDE in her article “GOVERNANCE OF SOCIAL POLICY: CHALLENGES AND LESSONS LEARNED” analyzes the social policy planning documents currently in force in Latvia – the guidelines, to identify the vision of

social sphere and services management exposed therein. In her turn, MARTA TRIPĀNE in her article “HEALTH INEQUALITY AND HEALTH POLICY IN LATVIA” views the inequalities identified in the self-assessment of health condition and the factors affecting thereof, as well as compares the priorities defined by the population with the priorities in health policy.

The second part of the monograph “Towards A Decent Life” contains the analysis of poverty and social exclusion as prominent social problems in Latvia, highlighting their negative impact on sustainable social and regional development. BAIBA BELA and JURIS NIŠINS in the article “SOCIAL DIMENSION OF SUSTAINABILITY: ARE WE MOVING TOWARDS PROSPERITY AND DECENT LIFE?” examine the evolution of post-crisis development trajectories in accordance with the state’s long-term development priority—reducing income inequality and poverty risks, and promoting social inclusion and formation of a middle class. The authors discuss the issues of poverty and social exclusion in the regional dimension of Latvia, the methodology for measuring these social problems. Through an in-depth analysis of material deprivation of households, the authors build a discussion of the residents’ ability to achieve a decent standard of living as an important factor of social sustainability. BAIBA BELA in her article “DEAD END OF POVERTY: ACCUMULATION OF DIFFICULTIES AND PURSUIT OF SOLUTIONS IN WOMEN’S STORIES” focuses on analyzing the experience of a social group that is particularly vulnerable and subject to poverty—women with low-education level who bring up children alone or with difficult partners. The author explores the meaning of life in the circumstances of limited resources in consumer society. In both articles, the authors also touch upon the differences between cities and rural areas in terms of living standards, opportunities and accessible services, and also discuss problem-solving opportunities. It should be noted that the social problems of in-work poverty and housing accessibility will be addressed by project researchers Mareks Niklass and Līga Rasnača in a separate edition.

The third part of the monograph, “Social Innovations for a Better Life”, looks at the role of the state in promoting innovation, and more profoundly explores two very different examples of social innovation, each in its own way relating to human securitability and quality of life. ANETE VINGRE in the article “SOCIAL INNOVATIONS: ROLE OF STATE IN THEIR PROMOTION GLOBALLY AND IN LATVIA” introduces the discussion about the role of the state in promoting social innovations, analyzes the international experience in relation to the policy instruments used by the countries to promote social innovations, as well as provides an insight into the situation in Latvia. VINE-TA SILKĀNE in her article “APPLICATION OF NUDGING TO PROMOTE PARTICIPATION IN CANCER EARLY DETECTION PROGRAMME” addresses a range of social innovations related to health behaviour. The author investigates

what kind of inducements would promote the health check attendance by the invitees. The issue is relevant to the people’s health securitability—given the high mortality rates caused by oncologic diseases (and the fact that today oncologic diseases can be successfully treated), on the one hand, and the low response of citizens to participation in the nationally funded cancer screening programme on the other. BAIBA HOLMA and GUNA SPURAVA in their article “ROLE OF LIBRARIAN AS A MEDIATOR IN PROMOTING DIGITAL LITERACY OF CHILDREN AND YOUNG PEOPLE” explore the opportunities for improving information literacy and particularly the digital literacy in children and young people by focusing on librarians, since children and teenagers in Latvia use the Internet in libraries much more frequently than elsewhere in Europe. Taking into account the lack of digital literacy mediation by parents and educators, the authors investigate, whether librarians in public libraries are potentially capable of fulfilling new social roles regarding the development of children’s and youth digital literacy.

Acknowledgements

In acknowledgment of all those who have supported us throughout the research process and the book during the creation process, we would like to express our particular gratitude to the Ministry of Education and Science for funding the state research programme, enabling us to conduct the research, to the administration of the University of Latvia Faculty of Social Sciences for its extensive support in solving all the practical and financial issues, to Market and Social Research Centre “Latvijas Fakti”, which in 2015 carried out a quantitative study “Sociological Survey on the Risks of Poverty and Social Exclusion”. We would like to thank the students of the Sociology Master’s programme and the students of the Culture and Social Anthropology Bachelor’s programme, who in 2015 and 2016 conducted the life story interviews with people who experienced difficult living conditions, and entrusted the SUSTINNO study with 25 interviews. We also express our appreciation of the meticulous work carried out by publishing house “University of Latvia Press”, bringing the book to its readers.

Sources

- Brigsa, S., Broka, A., Rajevska, F., Ročāns, K., Romanovska, L. & Ziverte, L. (2014). Krīze: izaicinājumi un iespējas sociālajai cilvēkdrošībai Latvijā [Crisis: Challenges and Opportunities for Social Securitability]. In: J. Rozenvalds, & A. Zobena (Eds.), *Daudzveidīgās un mainīgās Latvijas identitātes [Varied and Changing Identities of Latvia]*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, pp. 149–172.

- Sen, A. (2013). The Ends and Means of Sustainability. *Journal of Human Development and Capabilities: A Multi-Disciplinary Journal for People-Centered Development*, 14(1), pp. 6–20. doi:10.1080/19452829.2012.747492
- United Nations (1995). *Gateway to Social Policy and Development. Report of the World Summit for Social Development. A/CONF.166/9*, Reprint adapted by UN Department of Economic and Social Affairs on 6-12 March 1995. Retrieved from <http://www.un.org/esa/socdev/wssd/text-version/agreements/poach2.htm>
- United Nations Development Programme (2010). The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development. *Human Development Report*. New York: United Nations Development Programme. Retrieved from <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2010/chapters/>
- United Nations Development Programme (2011). Sustainability and Equity: A Better Future for All. *Human Development Report*. New York: United Nations Development Programme. Retrieved from <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2011/download/>
- WCED (1987). *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*. Oxford, UK: Oxford University Press. Retrieved from www.un-documents.net/our-common-future.pdf

BAIBA BELA, DR. SC. SOC.

Associate professor at the Department of Sociology, Senior researcher at the Advanced Social and Political Research Institute (ASPRI), Faculty of Social Sciences, University of Latvia. Research interests: sustainable development, social policy, poverty and social exclusion, migration, identity.

BAIBA HOLMA, DR. PHILOL.

Associate professor at the Department of Information and Library Studies, Senior researcher at the Advanced Social and Political Research Institute (ASPRI), Faculty of Social Sciences, University of Latvia. Research interests: information literacy, media literacy, digital literacy.

ANITA KOVAĻEVSKA, MSc IN LAW

University of Latvia. Lecturer at the Department of Constitutional and Administrative Law, Faculty of Law, University of Latvia, judge. Research interests: welfare state as a principle of law, right to social security.

MAREKS NIKLASS, DR. SC. SOC.

Docent at the Faculty of Social Sciences, University of Latvia, Researcher at the Advanced Social and Political Research Institute. Research interests: employment policies, labour market anticipation measures, social inequality, in-work poverty.

JURIJS ŅIKIŠINS, DR. SC. SOC.

Assistant professor at the Department of Sociology, Researcher at the Advanced Social and Political Research Institute (ASPRI), Faculty of Social Sciences, University of Latvia. Research interests: sustainable development, poverty and social exclusion, political values and attitudes, civic participation.

JĀNIS PLEPS, DR. IUR.

Assistant Professor at the Faculty of Law of the University of Latvia, Head of the Department of Legal Theory and History, Adviser for Constitutional Affairs to the President. Research interests: legal theory and history, constitutional law.

LĪGA RASNAČA, DR. SC. SOC.

Associate professor at the Department of Sociology, Senior researcher at the Advanced Social and Political Research Institute

(ASPRI), Faculty of Social Sciences, University of Latvia. Research interests: social policy, social work organization, social welfare, social justice and regional inequality.

IVETA REINHOLDE, DR. SC. POL.

Associate professor at the Department of Political Science, Senior researcher at the Advanced Social and Political Research Institute (ASPRI), Faculty of Social Sciences, University of Latvia. Research interests: governance, administrative reforms, relations between governance levels.

VINETA SILKĀNE, MPsych, MMATH, PHD CANDIDATE

Scientific assistant at the Advanced Social and Political Research Institute, Faculty of Social Sciences, University of Latvia, lecturer at the Vidzeme University of Applied Sciences. Research interests: social judgment, behavioral economics, health behavior.

GUNA SPURAVA, MSc. SOC., PHD CANDIDATE

Scientific assistant at the Advanced Social and Political Research Institute, Faculty of Social Sciences, University of Latvia, Lecturer at the Department of Communication Sciences, Faculty of Social Sciences, University of Latvia. Research interests: media use of young generation, media literacy, media industries and media economy.

MARTA TRIPĀNE, DR. SC. POL.

Researcher at the Advanced Social and Political Research Institute (ASPRI), Faculty of Social Sciences, University of Latvia. Research interests: public administration, good and smart governance, evidence based policy, health policy.

ANETE VINGRE, DR. SC. POL.

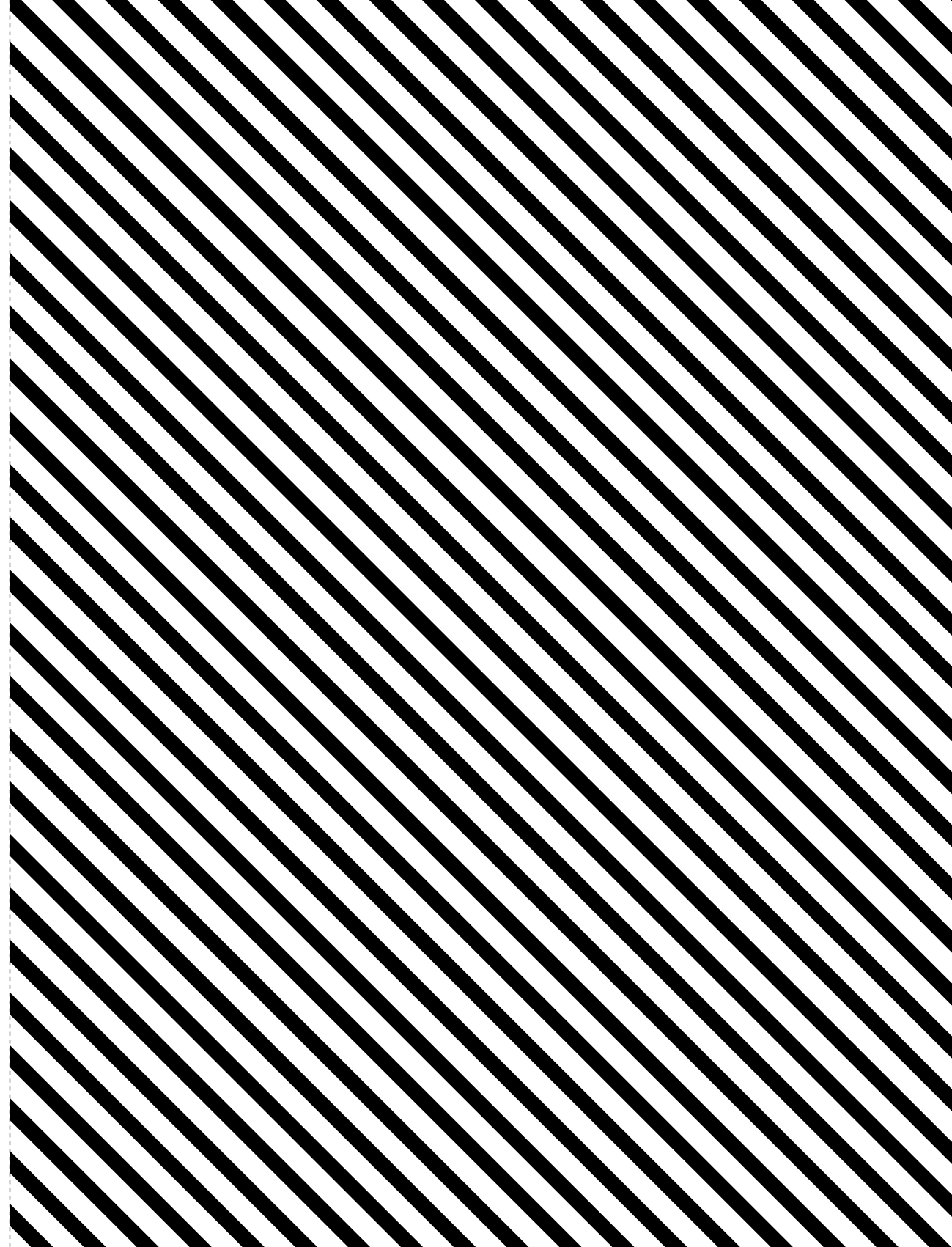
Research assistant at the Advanced Social and Political Research Institute (ASPRI), Faculty of Social Sciences, University of Latvia. Research interests: science, technology and innovation policy, social innovation, policy evaluation.

Grāmatas dizainu un maketu izveidojis Aleksejs Muraško. Teksta salikumā izmantoti burtveidoli *FF Casus Pro* (Jevgeņijs Jukečevs, Berline) un *FF Scala Sans Pro* (Martins Majors, Arnema).

Grāmata iespiesta un iesieta Jelgavas tipogrāfijā. Papīrs iekšlapām: *Munken Print Cream 15 90 g/m²* (*Arctic Paper*, Zviedrija); papīrs vākam: *Materica Acqua 250 g/m²* (*Fedrigoni*, Itālija).

Ilgtspējīga attīstība un sociālās inovācijas

LU Akadēmiskais apgāds
Aspazijas bulvāris 5-132, Rīga, LV-1050
apgads@lu.lv · Mājaslapa: www.lu.lv/apgads/

Kolektīvā monogrāfija «Ilgtspējīga attīstība un sociālās inovācijas» apkopo Valsts pētījumu programmas «Inovācija un ilgtspējīga attīstība: Latvijas pēckrīzes procesi globālā kontekstā» (SUSTINNO) ietvaros realizētā pētījumu projekta «Ilgtspējīgas attīstības sociālā dimensija un sociālās inovācijas» galvenās atziņas. Šis projekts tika īstenots Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Sociālo un politisko pētījumu institūtā laikā no 2014. līdz 2017. gadam.

Ilgtspējīgu attīstību virza vīzija par labāku pasauli tagad un arī nākamajām paaudzēm. Ilgtspējīgas attīstības sociālā dimensija ir cieši saistīta ar nabadzības samazināšanu un vienlīdzīgu iespēju nodrošināšanu visiem iedzīvotājiem, lai ļautu katram īstenot savu potenciālu un piedalīties kopējās labklājības celšanā.

Dažādu sociālo zinātņu nozaru pētnieku kopdarbs veidots ap trim lielajiem pētījuma jautājumiem: kāds ir juridiskais ietvars un pārvaldes efektivitāte, lai nodrošinātu ilgtspējīgu attīstību; kā veicas ar nabadzības un nevienlīdzības mazināšanu, kas ir ilgtspējīgas sociālās attīstības galvenie kavētāji; kādas ir sociālo inovāciju iespējas jaunu attīstības izaicinājumu un sociālo problēmu risināšanā.

